

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

АНДРІЮЩЕНКО Едуард Сергійович

УДК 94:631.4:631.165(251.1)(477+470+571+73)"18/19"

**УКРАЇНСЬКІ ПРАВОРАДИКАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
(КІНЕЦЬ 1980-х – 2015 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Турченко Федір Григорович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя

2015

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВПО – всеукраїнське політичне об'єднання
ГСПО – громадська спортивно-патріотична організація
ДКНС – Державний комітет із надзвичайного стану
ДСУ – «Державна самостійність України»
КУН – Конгрес українських націоналістів
МНК – Молодіжний націоналістичний конгрес
НРУ – Народний рух України
НФ – «Національний фронт»
ОУМ – організація української молоді
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(б) – Організація українських націоналістів («бандерівська»)
ОУН(м) – Організація українських націоналістів («мельниківська»)
ПУ – «Патріот України»
СНУМ – Спілка незалежної української молоді
СУМ – Спілка української молоді
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УБК – «Україна без Кучми»
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УГС – Українська гельсінська спілка
УКРП – Українська консервативна республіканська партія
УМА – Українська міжпартійна асамблея
УНА – Українська національна асамблея
УНП – Українська національна партія
УНСО – Українська народна самооборона
УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату
УРП – Українська республіканська партія
УХДП – Українська християнсько-демократична партія
УХДФ – Український християнсько-демократичний фронт

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	17
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	28
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (1988–2001 рр.)	34
2.1. Становлення українського націоналістичного руху на тлі суспільно-політичних процесів часів перебудови	34
2.2. Утворення та розвиток провідних праворадикальних організацій	47
2.3. Ідеологічні засади українських крайніх правих організацій	62
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ КРАЙНІХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	70
3.1. Масові акції та видавнича діяльність як основні способи агітації праворадикалів	70
3.2. Участь у виборах до Верховної Ради та парламентська діяльність крайніх націоналістичних партій	79
3.3. Створення та функціонування націоналістичних парамілітарних структур	92
3.4. Зовнішньополітичні програми та закордонна діяльність крайніх правих організацій	102
РОЗДІЛ 4. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ ІНСТИТУТАМИ	119
4.1. Взаємини праворадикальних організацій з державною владою	119
4.2. Взаємовідносини крайніх націоналістів між собою та з іншими політичними силами	131
4.3. Взаємодія націоналістичних організацій із церквою та армією	138

4.4. Образ українських праворадикальних структур у засобах масової інформації та суспільній свідомості	151
РОЗДІЛ 5. ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У 2001–2015 рр.	163
5.1. Трансформація націоналістичного руху протягом 2001–2013 рр.	163
5.2. Роль праворадикальних організацій у Революції гідності та під час збройної агресії Росії проти України (2013–2015 рр.)	180
ДОДАТКИ	200
ПРИМІТКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	267

ВСТУП

Актуальність теми. Останні два роки позначилися стрімким зростанням інтересу до українських праворадикальних організацій. Націоналістичний дискурс міцно увійшов до суспільно-політичних реалій сучасної України. Роль риторики, гасел, історичних концепцій, символіки ультраправих в інформаційному просторі та суспільній свідомості значно зросла після подій Революції гідності 2013–2014 рр. та початку російської збройної агресії проти України в 2014 р.

Це не позбавило вітчизняний та зарубіжний інформаційний простір багатьох усталених міфів, штампів та упереджень щодо українського націоналізму та радикального націоналістичного руху. Навпаки, до традиційної успадкованої з радянських часів «демонізації» додалися глорифікація, ідеалізація, перебільшення суспільної та політичної ролі крайніх націоналістичних структур як у негативній, так і в позитивній конотації.

Такі тенденції підкреслюють актуальність узагальнюючих та спеціальних досліджень українського націоналізму. Якщо проблематика національно-визвольних змагань 20–50-х років минулого століття та їхніх учасників на сьогодні вже є доволі детально вивченою, то націоналістичний рух, який утворився в останні роки існування СРСР та активний у незалежній Україні, досі є «білою плямою» у вітчизняній історіографії.

У даному дослідженні поняття «праворадикальний», «ультраправий», «крайній правий» та «радикальний націоналістичний» застосовуються по відношенню до одних і тих самих політичних організацій. Ототожнення категорій «праві» та «націоналістичні» є не зовсім коректним з точки зору класичної політології, однак цілком виправдано українськими реаліями та традицією слововжитку. В засобах масової інформації відповідні організації найчастіше називають просто націоналістичними (без уточнень), однак з наукової точки зору поняття «націоналістичний» є значно ширшим та, крім тих організацій, які є предметом дослідження, включає в себе більш помірковані сили.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконувалась як частина держбюджетної науково-дослідної теми Запорізького національного університету «Регіональні особливості формування української національної ідентичності (кінець XX – початок XXI ст.)» (№ державної реєстрації 0112U003069).

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільно-політичні процеси в Україні протягом кінця 1980-х – 2015 рр.

Предметом дослідження виступають українські праворадикальні організації як складова суспільно-політичних трансформацій у в кінці 1980-х – 2015 рр.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз процесів формування та еволюції новітнього радикального націоналістичного руху в Україні, особливостей кожної з провідних ультраправих організацій, основних напрямків їхньої діяльності, місця крайніх націоналістів у державі та суспільстві.

Для досягнення вказаної мети сформульовано наступні **науково-дослідницькі завдання**:

- охарактеризувати стан розробки проблеми в історіографії та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- визначити теоретико-методологічні засади роботи;
- з'ясувати передумови формування новітнього українського націоналістичного руху в умовах перебудови;
- простежити історію виникнення та розвитку основних праворадикальних організацій 1990-х рр.: ДСУ, УНА-УНСО, СНПУ, КУН та ГСПО «Тризуб» ім. С.Бандери;
- виявити ідейні засади ультраправого руху та особливості ідеології кожної з організацій;
- охарактеризувати агітаційну діяльність праворадикальних структур;
- проаналізувати участь крайніх націоналістів у виборах до Верховної Ради 1994 та 1998 рр. і роботі парламенту відповідних скликань;

- встановити роль і місце воєнізованих структур як складової радикального націоналістичного руху;
- дослідити теоретичне підґрунтя та практичні прояви закордонної діяльності праворадикалів;
- розкрити характер відносин крайніх правих формувань між собою та з іншими політичними рухами;
- з’ясувати специфіку взаємин ультранаціоналістичних організацій з органами державної влади;
- вивчити особливості взаємодії радикальних націоналістів з армією та церквою;
- встановити основні тенденції сприйняття ультраправого руху у засобах масової інформації та суспільстві;
- визначити вектор еволюції праворадикальних структур протягом 2001–2013 рр.;
- з’ясувати характер змін радикального націоналістичного руху за часів Революції гідності та російської збройної агресії проти України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1980-х до середини 2015 рр. Нижня хронологічна межа – активна фаза перебудови. В кінці 1980-х рр. паралельно відбувалося два процеси: з одного боку, лібералізація радянського режиму робить можливою спочатку напівлегальну, а потім і цілком легальну діяльність праворадикальних структур; з іншого – радикальний націоналістичний рух поступово виділяється з єдиного опозиційного середовища та дистанціюється від демократичної більшості.

Верхня хронологічна межа – середина 2015 р.

Основну увагу сфокусовано на 1991–2001 роках. Детально проаналізовано різні аспекти існування праворадикальних організацій саме на цьому етапі. Останній розділ (2001–2015 рр.) виступає своєрідним «епілогом» – в ньому прослідковано логічне продовження тих процесів розвитку праворадикальних організацій, які було закладено протягом 1990-х років.

Територіальні межі дослідження включають територію сучасної України. Крім того, описуються епізоди діяльності українських націоналістів за кордоном (низка країн Європи та Азії, насамперед пострадянських).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана робота є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням діяльності українських праворадикальних організацій доби незалежності.

Визначено критерії тлумачення поняття «націоналістична організація» для різних етапів пізньої перебудови та незалежності.

Вперше описано історію створення та діяльності таких організацій, як «Варта Руху» та «Тризуб» ім. С.Бандери. Створено періодизацію діяльності кожної з організацій. Запропоновано визначення статусу «Тризубу» як «автономної» структури по відношенню до ОУН(р) (до 1999 р.).

Виділено специфічні риси ідеології кожної з провідних праворадикальних структур.

Кожний з основних напрямків діяльності крайніх правих (агітація, участь у виборах та парламентська робота, парамілітарна та закордонна діяльність) охарактеризовано окремо. Результати участі ультранаціоналістичних партій у парламентських виборах розглядаються в комплексі з характеристикою реальної роботи депутатів від цих партій у Верховній Раді попередніх та наступних скликань.

Проаналізовано передумови створення, структуру, форми та методи діяльності, кількісний склад воєнізованих праворадикальних структур. Виявлено основні пропоновані крайніми націоналістами концепції зовнішньої політики. Спростовано розповсюджений стереотип про однозначну підтримку радикальними націоналістичними організаціями євроатлантичної інтеграції.

Розвиток взаємодії ультраправих з державою показано в динаміці, виділено тенденції цього процесу в різні періоди. Описано весь спектр відносин як між різними праворадикальними структурами, так і між ультраправими та представниками інших політичних течій. Реконструйовано декілька моделей сприйняття радикальних націоналістів засобами масової інформації та суспільством. Досліджено вплив українського праворадикального руху на

інформаційний простір не тільки України, але й близького зарубіжжя. Участь крайніх правих у Революції гідності та під час російської збройної агресії проти України представлено як логічне продовження їхньої діяльності протягом попередніх десятиліть.

Практичне значення дисертаційного дослідження. Матеріали дисертації можуть бути використані при створенні узагальнюючих курсів з новітньої історії України та спеціальних курсів з історії українського націоналізму та українських політичних партій у вищих навчальних закладах. Дослідження сприятиме кращому розумінню новітнього українського націоналістичного руху, формуванню неупередженого погляду на явище без стереотипів та ідеалізації. Робота стимулюватиме подальший розвиток вивчення теми та стане підґрунтям появи нових, більш вузьких, наукових праць.

Апробація результатів дисертації здійснена під час їхнього обговорення на засіданнях кафедри новітньої історії України. Положення і результати дослідження знайшли відображення у доповідях на 14 наукових заходах, зокрема: IV Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Дні науки-2011» (м. Київ, квітень 2011 р.), IV науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука-2011» (м. Запоріжжя, квітень 2011 р.), VII Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці» (м. Одеса, травень 2011 р.), XXI міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (м. Львів, травень 2011 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігійні фактори в контексті суспільних та світоглядних трансформацій» (м. Острог Рівненської обл., червень 2011 р.), IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (м. Запоріжжя, жовтень 2011 р.), V науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молода наука-2012» (м. Запоріжжя, квітень 2012 р.), Четвертої Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (м. Одеса, березень 2012 р.), 65-ї міжнародної наукової конференції «Каразінські читання-2012» (м. Харків, квітень 2012 р.),

науковій конференції «Актуальні проблеми вивчення українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (м. Дніпропетровськ, червень 2012 р.), Другій всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (м. Дніпропетровськ, жовтень 2012 р.), Всеукраїнській конференції молодих істориків VII «Богданівські читання» (м. Черкаси, грудень 2012 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Історія Степової України XVII – XX століття» (м. Запоріжжя, травень 2015 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 20 статей автора, серед яких 10 у фахових виданнях, 1 у зарубіжному науковому виданні, загальним обсягом 12 ум. друк. арк.

Структура роботи обумовлена поставленими метою, завданнями, комплексним характером роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, шістнадцяти підрозділів, висновків, п'яти додатків, приміток, списку використаних джерел та літератури (256 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 284 с., з них основного тексту 199 с.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У дослідженні теми українських праворадикальних організацій можна виокремити три етапи. Критерієм періодизації виступає рівень інтересу до явища з боку науковців, який, в свою чергу, визначався положенням ультраправих у суспільстві та вітчизняній політиці.

Перший період припадає на початок – кінець 1990-х рр. На той момент тема українського націоналізму (і його витоків, і сучасного стану) містила значну кількість «білих плям». Тогочасний ультраправий рух стрімко розвивався, набував нових рис, оформлявся у нові організації. Кризові процеси у політиці та економіці сприяли радикалізації настроїв населення, яка, на думку багатьох експертів, відкривала перед крайніми силами (як лівими, так і правими) широкі можливості щодо збільшення своєї суспільної ваги. Це стало причиною інтересу до праворадикальних організацій з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Одним із перших дослідників теми став політолог Володимир Кулик. Йому належить три публікації, присвячені українському націоналізму 1990-х рр. З них до першого етапу в історіографії відносяться дві статті. У першій, яка вийшла у 1993 р. [1], автор пропонує власну концепцію розуміння українського націоналізму у тогочасних реаліях. Він окреслює коло радикальних («інтегральних» за його висловом) націоналістичних організацій, доволі детально зупиняється на їхніх ідеологічних постулатах, а також аналізує тогочасний націоналістичний дискурс у суспільстві та подальші його перспективи. Друга стаття, опублікована, у 1997 р. [2], є більшою за обсягом, охоплює ширше коло аспектів та відрізняється більш розлогим теоретичним обґрунтуванням запропонованих положень. Щоправда, праворадикальні структури у ній практично не згадуються.

Суттєвий внесок у дослідження пострадянської України зробив британський політолог Ендрю Вілсон. Йому, зокрема, належить авторство монографії «Український націоналізм у 1990-х: віра меншості» [3]. Оскільки на момент написання роботи (1996 р.) Україна та її реалії лишалися малознайомими для західної наукової думки, Вілсон починає «здалеку» – з витоків української нації. Він ретроспективно простежує основні віхи цього процесу від доби Київської Русі аж до перебудови та незалежності. Наперед слід сказати, що такий підхід властивий майже всім західним (в тому числі й діаспорним) дослідникам теми (хоча починають вони зазвичай з більш пізніх етапів – наприклад, з 1917 р.). Окремо пояснюються особливості українського суспільства того часу: етнічний, мовний та релігійний склад, регіональний поділ. Далі автор аналізує всю багатогранну палітру політичних рухів, соціальних та релігійних груп, ідей, проблем, які у сукупності становлять те, що він, виходячи з західної парадигми, називає сучасним українським націоналізмом. Приділяється певна увага і радикальним націоналістам та їхнім принциповим розбіжностям із більш поміркованими силами (яких в Україні традиційно називають націонал-демократами), однак вони займають у книзі далеко не центральне положення.

Хоч дослідження Вілсона і стало свого часу певним «проривом» у зарубіжній україністиці, воно все ж не позбавлене низки недоліків у висвітленні теми. Про них розлого написали історик Франк Сисин [4] та журналіст Микола Рябчук [5], які випустили рецензії на книгу у часописі «Критика». Головною вадою книги Вілсона вони називають схильність автора до спрощення деяких багатогранних та контраверсійних процесів, поширення висновків, справедливих для певної частини явища, на все явище.

Одним з провідних спеціалістів з теми українського націоналізму на Заході ще з початку 1990-х рр. є канадський політолог українського походження Тарас Кузьо. Українським ультраправим організаціям присвячена його стаття у британському журналі «Nationalities papers» [6]. Стисло оглянувши історію генези та розвитку українського націоналізму (з моменту створення ОУН), автор переходить до детальної характеристики

праворадикального середовища часів пізньої перебудови та ранньої незалежності (1989–1994 рр.). Це середовище він умовно поділяє на 3 частини з огляду на ідеологічну та організаційну близькість всіх помітних на той час націоналістичних структур.

У дослідження теми в 1990-х рр. зробив внесок ще один представник діаспори – уродженець Великобританії, журналіст, письменник, колишній керівник українського бюро радіо «Свобода» Богдан Нагайло. Він є автором глави про Україну у англomовній політологічній збірці, присвяченій темі праворадикальних рухів у країнах Центральної та Східної Європи [7]. Оглядаючи діяльність та ідейні засади праворадикальних організацій (не тільки проукраїнських, а й проросійських), дослідник намагається робити це у світлі проблем екстремізму, міжнаціональної ворожнечі та ксенофобії (саме цьому аспекту присвячена збірка). Він приходить до висновку, що рівень міжетнічної напруги в Україні є незначним, як і вплив радикалів на суспільство.

Серед узагальнюючих праць, присвячених українським політичним організаціям є ті, а яких певна увага приділяється праворадикальним структурам.

Книга Олексія Гараня «Убити дракона: З історії Руху та нових партій» [8] стала однією з перших в незалежній Україні праць, що дає цілісне уявлення про весь спектр політичних рухів, які постали під час перебудови. Центральне місце в ній, як зрозуміло з назви, займає Народний рух України, а радикальним націоналістам присвячено лише декілька сторінок від загального обсягу. При цьому автор практично не вживає по відношенню до відповідних організацій терміну «націоналістична», називаючи їх «надрадикальними». Цій темі присвячена і докторська дисертація Гараня [9].

Політологи Олексій Голобуцький та Віталій Кулик є авторами розділу «Ультраправі партії» у колективній монографії «Політичні партії України» [10]. За стилем подачі інформації текст розділу близький до формату енциклопедичного довідника. Статті містять основні відомості про провідні вітчизняні радикальні націоналістичні партії, короткий огляд програм, окремі цитати лідерів. Окремі сторони діяльності тогочасних ультранаціоналістичних

організацій висвітлюються у іншій книзі В.Кулика та О.Голобуцького (разом з Олександром Кривошеєнком) – «Вибори-98» [11].

В цей період найбільше уваги дослідники приділяли двом організаціям – Українській національній асамблеї (найбільш відома) та Конгресу українських націоналістів (найбільш впливова).

Другий етап у розвитку історіографії – з кінця 1990-х до кінця 2000-х рр. У межах цього відрізка часу можна були періоди більшої або меншої активності ультраправих, але загалом стан відповідних організацій та руху в цілому можна охарактеризувати як кризовий. Ідеї та методи діяльності, які були «свіжими» та здавалися перспективними протягом 1990-х рр., на той момент вичерпали себе, а нових ще не було створено. Маргінальний статус крайніх націоналістів став очевидним після їхньої невдалої участі у парламентських виборах 1998 р. На цей процес зреагувала і наукова спільнота – інтерес до явища впав.

Володимир Кулик продовжив вивчення проблеми, видавши у 1999 р. брошуру «Український націоналізм у незалежній Україні» [12]. Ця праця ілюструє описані вище тенденції в історіографії – якщо у статті Кулика 1993 р. радикальним правим було присвячено близько половини загального обсягу, то у новій публікації «інтегральна» частина націоналістичного табору згадується лише епізодично. Сам автор обґрунтовує її маргінальність.

Одне з небагатьох узагальнюючих досліджень на тему радикальних націоналістичних організацій на цьому етапі – стаття американського історика українського походження Романа Сольчаника, яка увійшла до виданої в США колективної монографії на тему праворадикальних рухів Центральної та Східної Європи 1990-х років [13]. За форматом та змістом ця робота є подібною до згаданих вище статей Т.Кузьо та Б.Нагайла. Принципові різниця полягає в тому, що, на відміну від попередників, Сольчаник не бачить передумов для успіху ультраправих у найближчому майбутньому.

Вже у 2000-х роках з'явилися роботи, автори яких намагались підвести підсумки діяльності націоналістичного руху за часів незалежності. Це статті політолога Олеся Маслака [14] та історика Вячеслава Труша [15]. Обидва

матеріали невеликі за обсягом та, очевидно, розраховані на аудиторію, яка вже мала певні уявлення про тему.

Вчений із США Пол Кубічек наприкінці 1990-х рр. видав статтю [16], у якій намагався з'ясувати причину тогочасного занепаду націоналістичного руху в Україні. Співзвучними з нею є матеріали політологів Костя Бондаренка «Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес» [17] та Андреаса Умланда «Крайні слабкі» [18].

Проблема ультраправих організацій у контексті розвитку молодіжного руху в Україні висвітлюється у монографії Віталія Кулика, Олексія Голобуцького та Тетяни Голобуцької [19].

Стаття Вадима Рябченка розкриває питання участі радикальних націоналістів у виборах [20]. Детальний аналіз проявів антисемітизму в українському праворадикальному середовищі 1990-х років подається у матеріалі Людмили Димерської-Цигельман та Леоніда Фінберга [21]. Владислав Мирончук є автором статті про уніформу та символіку УНА-УНСО у журналі «Однострій» [22; 23]. Прямій та опосередкованій участі УНА-УНСО у конфлікті в Чечні присвячена стаття канадського політолога Ендрю МакГрегора [24]. Питання поновлення діяльності Організації українських націоналістів на теренах України у 1990-х роках у своїй статті торкався історик Георгій Касьянов [25].

Третій період історіографії почався у наприкінці 2000-х рр. та триває до нинішнього моменту. Нова хвиля наукового інтересу до проблеми була пов'язана з двома обставинами. По-перше, оновлений ультраправий рух подолав кризовий стан та почав займати дедалі більш помітне місце у суспільстві та на політичній арені (що на практиці вилилося у електоральних успіхах партії «Свобода»). По-друге, посилилася тенденція штучного перебільшення впливу українських радикальних націоналістів з боку російської/проросійської пропаганди, а за часів президентства Віктора Януковича – ще й з боку влади.

Своєрідною «межею», яка розділяє другий та третій історіографічні періоди, можна вважати статтю політологів Андреаса Умланда та Антона

Шеховцова «Праворадикальна партійна політика в пострадянській Україні та загадка електоральної маргінальності українських ультранаціоналістів у 1994–2009 рр.» [26]. Автори матеріалу констатують відсутність вагомих успіхів радикальних націоналістів та пропонують власну версію причин цього, але, з іншого боку, відмічають низку передумов зміни ситуації на краще (для самих ультраправих). Декілька наступних публікацій цих авторів (написаних як окремо, так і разом) присвячені переважно феномену електоральних здобутків партії «Свобода» [27–30] та праворадикальній складовій у Революції гідності [31; 32]. Крім того, А.Умланд є автором єдиної на даний момент роботи, в якій розглянуто історіографію українського новітнього ультраправого руху [33]. В ній він виділяє чотири причини низького стану вивчення даної проблеми: слабкість україністики як такої, хибний (на думку автора) шлях розвитку пострадянської політології, відносно невеликий інтерес сучасної західної науки до ультраправих рухів та націоналістичні симпатії серед українських суспільствознавців (в тому числі діаспорних).

Історик та громадський діяч В'ячеслав Ліхачов є фахівцем з питань ксенофобії та політичного екстремізму на пострадянському просторі. Саме в цьому вимірі він досліджує сучасні українські ультраправі організації [34–39].

Тарас Кузьо продовжив вивчення даної теми [40].

Політолог Євген Васильчук займається вивченням проблеми радикалізму та екстремізму в молодіжному середовищі та саме в цьому світлі торкається теми українських ультраправих рухів [41; 42].

Роботи Володимира Панченка розкривають питання економічних програм українських націоналістів, зокрема 1990-х – 2010-х рр [43]. Крім того, одна з його публікацій присвячена діяльності різних фракцій ОУН у незалежній Україні [44].

В контексті партійного будівництва другої половини 90-х рр. ХХ ст. націоналістичні структури згадуються у монографії Владислава Мороко [45]. Історик Микола Кравченко у своїй статті розглядає джерела з історії націоналістичного об'єднання «Державна самостійність України» [46].

Кандидатська дисертація російського політолога Дмитра Плотнікова присвячена порівнянню російського та українського націоналістичних рухів від початку 1990-х до 2010 р. [47]. Однак його робота (а точніше – розділ, присвячений українським націоналістам 1990-х рр.) має вади: відсутність згадок про деякі важливі події та процеси, брак джерел (більшість інформації взято з інтернет-сторінок відповідних організацій), фактологічні помилки.

Низка праць російських авторів є науковими за формою, але швидше пропагандистськими за сутністю. В якості прикладу можна вказати книгу «Ілюзія свободи. Куди ведуть Україну нові бандерівці?» [48], автором якої є російський політичний консультант Станіслав Бишок.

Події Революції гідності та російська агресія проти України викликали ще більшу зацікавленість темою. З'являється низка нових публікацій згаданих авторів, акцент в яких зроблено вже не на партії «Свобода», а на новій ультраправій структурі – «Правому секторі».

Таким чином, проаналізувавши наявну історіографію теми, можна зробити наступні висновки. Більшість праць склали дослідження політологів, а не істориків. Українські праворадикальні організації представлені насамперед у контексті політичного життя України, хоча інша частина авторів розглядає це явище як складову європейського ультраправого руху. Найбільша увага приділяється електоральним успіхам, ідеологічним засадам (зокрема щодо наявності елементів нацизму та расизму) та парамілітарному напрямку діяльності крайніх націоналістів. До 2008 р. зі всіх організацій інтерес науковців викликала в першу чергу УНА-УНСО та КУН, у 2009–2013 рр. – ВО «Свобода», з 2014 р. – «Правий сектор». Поза увагою науковців лишилися теми взаємовідносин праворадикальних структур, їхньої діяльності в галузі агітації, а також конкретних досягнень.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження базується на різноплановій джерельній базі, яка висвітлює різні аспекти явища, що вивчається.

У державних архівних установах практично не збереглося документів, які мають відношення до діяльності українських праворадикальних організацій досліджуваного періоду. Певні матеріали можна знайти у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це зокрема, фонди, присвячені найбільшим українським опозиційним структурам часів перебудови – Народному Руху України (Ф. 270) [1] та Українській республіканській партії (Ф. 271) [2]. В них містяться деякі документи, за якими можна прослідкувати поступове розмежування опозиційного табору та внутрішньоорганізаційні конфлікти між поміркованими та радикальними активістами, частина яких пізніше увійшла до праворадикальних організацій. Окремий фонд (Ф. 237) [3] присвячено Помаранчевій революції, в якій крайні націоналісти зіграли певну роль. Крім того, у фонді передвиборчих агітаційних документів (Ф. 332) [4] можна знайти незначну частину відповідних матеріалів ультраправих партій.

Найбільша кількість джерел із даної теми, які збереглися до нашого часу [5], зосереджена в приватних архівах. Автором було досліджено зібрання активістів Владислава Мирончука, Віктора Рога, Романа Ковалю, Павла Хобота, Олександра Черненка, Олександра Добровольського, Юрія Криворучка, Олександра Єсіпова, Миколи Поліщука, Сергія Мороза, журналіста Вахтанга Кіпіані, істориків Федора Турченка та В'ячеслава Труша [6–18]. Деякі з них є відносно цілісними архівами відповідних організацій або їхніх регіональних відділень.

В мережі Інтернет, зокрема на сайтах націоналістичних організацій, на форумах та тематичних спільнотах соціальних мереж можна знайти різні види джерел із теми: статті, документи, фото, відео та музику, спогади і т.д. Серед організаційних сайтів найбільш цінними для даної роботи є сторінки ВО «Тризуб» ім. С.Бандери [19], а також перший сайт УНА-УНСО, який з'явився у 1997 р. та не оновлюється з 1998 р., але досі існує [20]. Також донедавна працював сайт відгалуження УНА-УНСО на чолі з Андрієм Шкілем зі значною кількістю матеріалів кінця 1990-х – початку 2000-х років. Надзвичайно об'ємним є масив інформації про діяльність праворадикалів у останні роки.

Автором було створено тематичну спільноту у соціальній мережі «Facebook», в якій акумульовано велику кількість матеріалів від інших користувачів [21].

Також цінною знахідкою стали електронні архіви газет на інтернет-сайтах періодичних видань. Такі архіви мають українські видання «Дзеркало тижня», «День» та «Пост-поступ», російський «Коммерсант», польські «Gazeta Wyborcza» та «Rzeczpospolita» [22–27].

Всю наявну джерельну базу ми можемо поділити за принципом типово-видової класифікації на три групи: писемні, усні та зображальні джерела.

Письмові джерела за формально-змістовним принципом поділено на 6 підгруп.

1. Документи органів державної влади та місцевого самоврядування. До цієї підгрупи увійшли актові та діловодні документи: закони України, свідоцтва про реєстрацію політичних партій та громадських організацій, матеріали кримінальних справ, рішення судових органів влади.

2. Документи політичних партій та громадських організацій. Це найбільша за обсягом група писемних джерел, до якої увійшли статuti та програми ультраправих структур, матеріали з'їздів, конференцій та засідань, виступи та статті лідерів та активістів, друкована агітація (листівки, буклети і т.п.).

Говорячи про офіційні програми та статuti радикальних організацій як про історичне джерело, слід розуміти, що вони далеко не завжди точно відображали ідейні засади та прагнення членів цих структур. Аби отримати реєстрацію, ультраправим неодноразово доводилося переробляти зміст цих документів відповідно до вимог Міністерства юстиції. Прикладом можуть стати дві програми Соціал-національної партії України – неофіційна зразка 1991–1992 [28] років та зареєстрована у 1995 році [29]. Це два різні за стилістикою, структурою та змістом тексти. У приватних архівах трапляються незатверджені проекти статутів та програм, які можна порівняти з офіційно зареєстрованими.

Листи та звернення організацій, які подавалися до центральних та місцевих органів влади, а також відповіді на них дозволяють зрозуміти специфіку взаємовідносин націоналістів та держави.

Матеріали з'їздів, конференцій та засідань ультраправих організацій або видавалися окремими книжками та брошурами (найбільшу кількість випускав КУН), або зберігаються у машинописному чи рукописному вигляді.

Надзвичайно цінними є внутрішні документи, які не мали виходити на широкий загал – розпорядження проводу, протоколи засідань, внутрішні інструкції і т.д. На підставі аналізу списків членства осередків організацій, заяв на вступ та анкет можна зробити певні висновки щодо кількості людей в них. При цьому для розуміння приблизного співвідношення формальних та дійсно активних членів можна, наприклад, порівняти ці дані зі списками присутніх на регулярних зборах, які також є у приватних архівах.

Зазвичай думки та висновки, викладені на папері лідером тієї чи іншої організації, можна розцінювати як позицію організації взагалі, хоча бувають і виключення. В більшості випадків подібні матеріали дають краще уявлення про ідеологію тієї чи іншої структури, ніж її офіційні програми. Ідеологічні тексти найчастіше видавалися у форматі брошури, рідше – книги. Це могла бути збірка статей різних авторів, переважно членів однієї організації (наприклад, Української націоналістичної спілки [30] чи СНПУ [31]), різних статей, виступів та інтерв'ю одного автора (наприклад, «Філософія українства» Романа Ковалю [32], «Погляд справа» Андрія Парубія [33]) або окрема цілісна праця (наприклад, «Воля до справедливості» Романа Зварича [34]).

Друкована агітація – це організаційні листівки, буклети, плакати, календарі. Вони дають уявлення про ідеологію та агітаційну активність кожної з організацій, а іноді – і про їхні матеріальні можливості.

3. Періодичні видання. Газети, журнали та інші види періодики в даному випадку можна поділити на дві частини. Перша – це видання політичних партій та громадських організацій, в першу чергу тих, які є предметом дослідження. Під час написання дисертації використано понад 100 підбірок таких газет, журналів, інформаційних бюлетенів (з них близько 60 виходили за участі КУН, УНА, ДСУ, «Тризубу» ім. С.Бандери та СНПУ або ВО «Свобода» [35–90]). Друга частина – це регіональна, всеукраїнська та іноземна періодика, яка не має

прямого відношення до партій та громадських організацій. Опрацьовано понад 120 підбірок таких газет та журналів, які виходили в Україні, та за її межами.

Характерною рисою періодики як джерела є її комплексний характер: у ній представлено різні види інформації, які відносяться до майже всіх підгруп писемних, а також до однієї з підгруп зображальних (фотодокументи) джерел. Крім того, періодичні видання містять статті та замітки на різну тематику, хроніку подій, листи читачів та інші відомості.

4. Джерела особового походження. У даному випадку до них відносяться мемуари та листи учасників подій.

Найбільша кількість пов'язаних із темою дослідження мемуарів присвячена Українській національній асамблеї – Українській народній самообороні, а саме її участі у закордонних збройних конфліктах.

Серед цієї частини мемуарів найбільш широкою за охопленням подій та тем є книга одного з лідерів УНА Дмитра Корчинського та інших авторів [91] «Війна у натовпі» [92] (не плутати з іншою книгою цього автора, збіркою військової публіцистики «Війна в натовпі» [93], яка вийшла приблизно в той самий час). Перший розділ не має відношення до теми дисертації; у інших описано зародження молодіжного націоналістичного середовища Києва (1988–1989 рр.), створення таких структур, як УМА, УНС, УНА та УНСО (1990–1991 рр.) та найбільш яскраві епізоди діяльності УНА-УНСО (1991–1996 рр.). Спогади чергуються з роздумами авторів на теми політики та історії. «Війна у натовпі» стала дуже популярною серед наступних поколінь молодих націоналістів, а у 2005 р. у перекладі була видана в Росії [94] (єдиний випадок публікації за кордоном книги, яка є джерелом із теми дослідження).

Дві інші відомі книги спогадів «унсовців» – «Ми – з УНСО» Геннадія Ключикова [95] та «На задвірках Совдепії» Віталія Чечила [96] (обидві російською мовою). Якщо буде точним – це одна й та ж сама праця з майже ідентичним текстом, але різними назвами та різними версіями щодо авторства [97]. Книга розповідає про участь організації в війнах у Придністров'ї і Абхазії та іншу закордонну діяльність і контакти організації.

Відомий представник УНСО Валерій Бобрович є автором мемуарів «Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима» [98]. Цю книгу присвячено ролі організації в бойових діях на території Грузії (насамперед Абхазії) у 1993 та, меншою мірою, 1997–2001 рр. Оскільки Бобрович є одним з авторів «Війни у натовпі», текст «Як козаки...» частково дублює текст відповідного розділу «Війни...». Праця вперше вийшла у 2009 році та протягом наступних п'яти років була перевидана декілька разів.

Зі скандальною темою «закордонних вояжів» УНСО пов'язані й рідкісні випадки згадки українських націоналістів 1990-х років у закордонних (а саме російських) мемуарах. Бійців організації згадують доброволець Євген Медведєв (спогади про війну у Придністров'ї «Криваве літо в Бендерах» [99]) та генерал Збройних сил Росії, учасник двох війн у Чечні Геннадій Трошев (книга «Моя війна. Чеченський щоденник окопного генерала» [100]).

Інші події та явища, не пов'язані з тематикою українських націоналістів-добровольців, також знайшли відображення у мемуарах.

У книзі «Українська міжпартійна асамблея – виклик системі» [101] політик, колишній політв'язень Григорій Приходько подає своє бачення діяльності структур, співзасновником та головою яких він був – Української національної партії та Української міжпартійної асамблеї. Цю працю не можна вважати суто мемуарами – автор також виступає як дослідник, аналізуючи політичні процеси пізньої перебудови та на їхньому тлі висвітлюючи шлях УНП та УМА (щоправда, він в цьому не позбавлений певної упередженості, на нашу думку, дещо переоцінюючи роль та вплив згаданих структур). В додатках до основного тексту вперше публікуються деякі документи з історії УМА.

Життєвому шляху одного з найбільш авторитетних представників українського націоналістичного руху кінця 1980-х років, Зеновія Красівського, присвячена збірка «Жага і терпіння» [102]. До неї увійшли спогади його соратників та послідовників, мемуари самого Красівського, а також його статті, виступи та інтерв'ю. Найбільша увага приділяється більш раннім подіям – адже Красівський був відомий насамперед як багаторічний політв'язень радянських таборів та поет. Однак декілька спогадів лідерів та учасників націоналістичного

руху часів перебудови та незалежності (Романа Ковалю, Андрія Парубія, Володимира Яворського, Ярослави Стецько) та більша частина статей Красівського висвітлюють питання, які безпосередньо цікавлять нас (зокрема створення організації «Державна самостійність України»).

«Спогади українця» [103] – автобіографічна книга одного з очільників ДСУ Григорія Гребенюка. Його участі в роботі цієї партії протягом 1991–1999 років присвячена лише одна глава, однак вона містить чимало цінних деталей та спостережень як про саму ДСУ, так і про представників націоналістичного середовища того періоду.

Матеріали про окремий резонансний епізод історії праворадикального руху, а саме сутички демонстрантів із міліцією, якими у 2001 році завершилась акція «Україна без Кучми», увійшли до збірки «Справа 9-го березня» [104]. Це спогади учасників подій – засуджених членів УНСО, захисників та журналістів (деякі з них – у вигляді інтерв'ю), а також окремі документи по справі.

Вивчаючи мемуари, завжди треба пам'ятати про фактор суб'єктивності авторів. Майже кожен учасник тих чи інших подій бачить їх крізь призму особистих вражень та переконань. Для мемуарів учасників політичних рухів (і націоналісти не ж виключенням) часто властиве несвідоме чи свідоме перебільшення власної ролі в тих чи інших процесах або суспільної ваги своєї організації. Конфлікти та розколи в організаціях або всьому русі сприяють ще більшій упередженості авторів спогадів – кожна сторона подає ці події по-своєму [105].

Ще більш критичного підходу потребує вивчення спогадів про війну. Перебільшення, «перекручування» фактів та навіть відверті вигадки можуть мати на меті не тільки створення «героїчного образу» або виправдання тих чи інших вчинків, а й просто надання тексту більшої ефектності, літературної привабливості за рахунок яскравих деталей. Не виключено, що подібні речі можуть траплятися в «унсовських» військових мемуарах. Самі представники організації, які мали відношення до тих подій, у приватному спілкуванні з автором неодноразово підтверджували це припущення [106].

З епістолярних джерел з історії ультраправих організацій доступною для опрацювання є доволі незначна кількість. Іноді власники приватних архівів, які не заперечували проти вивчення документів, відмовляли в ознайомленні з наявними листами через присутність у них приватної інформації, небажаної для опублікування. Виключенням стало листування голови ДСУ Романа Коваля з керівниками місцевих осередків та активістами партії, яке зберігається в його ж приватному архіві, а також членів Івано-Франківської обласної організації цієї партії з архіву Вахтанга Кіпіані. Крім того, лист засновника ДСУ Зеновія Красівського до Коваля було опубліковано у збірці «Жага і терпіння».

5. Художні твори. Вони можуть виступати джерелом даного дослідження виходячи з двох нюансів. Перший – це наявність творів, сюжет яких засновано на реальних подіях (як правило, автори в таких випадках мали безпосереднє відношення до націоналістичного руху та іноді навіть виступали прототипами персонажів). Другий – це згадки у художній літературі, які доповнюють уявлення про слід, який українські націоналістичні організації лишили в масовій культурі, а також про їхній образ у суспільній свідомості.

Реальні події лягли в основу «героїчної комедії» «Сяючий шлях» [107]. Цей драматургічний твір було написано у середині 1990-х років за однією версією Дмитром Корчинським, за іншою – «групою товаришів» (тобто колективно-анонімне авторство, однак Корчинський принаймні точно був одним із цих «товаришів»). Події комедії розгортаються на тлі участі УНА-УНСО у Придністровському конфлікті. Реальні епізоди подано зі значним відтінком гротеску та іронії. Окремі сцени та діалоги «Сяючого шляху» можна зустріти у згаданих вище книжках Чечила та Ключикова.

«Унсовську військову» тему розкриває і роман Андрія Миронюка [108] «kavkaz.ua» [109]. Він складається з двох сюжетно не пов'язаних між собою частин – «kavkaz.ua» та «Скіф». Перша присвячена війні в Абхазії, друга – в Чечні. Автор сам був членом організації та учасником цих подій. Більшість описаних у книзі бойових епізодів є вигадкою. Крім того, в тексті не уточнюється, про яку організацію йдеться, однак із контексту це є очевидним.

Націоналістичний рух та окремі його представники згадуються у двох романах Павла Вольвача (він сам деякий час був близький до ДСУ). В кінці першої з них, роману «Кляса» [110], зображено опозиційне середовище (націоналістів та демократів) Запоріжжя початку 1990-х років. Згадані герої та їхні характеристики є реальними, імена – справжніми. Персонажі другого роману, «Хрещатик-Плаза» [111], позначені вигаданими іменами, однак їхні прототипи доволі легко вгадати. Це журналісти, політики, громадські діячі початку 2000-х років (саме тоді відбувається дія книги), зокрема націоналісти.

6. Матеріали соціологічних опитувань. Вони дають змогу побачити рівень підтримки націоналістів серед населення та ставлення до окремих представників відповідних організацій. В ході написання дисертації автор використав результати досліджень двох українських соціологічних установ – Інституту соціології Національної академії наук України та Фонду «Демократичні Ініціативи». Відповідні матеріали викладено у щорічному збірнику «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» [112] та бюлетені «Політичний портрет України» [113].

Усні джерела – це інтерв'ю автора з активістами націоналістичних організацій, дослідниками та журналістами. Інтерв'ювання дозволили отримати не тільки суттєвий фактичний матеріал, але й з'ясувати велику кількість нюансів, які не відображені в інших джерелах, почути оцінки та узагальнення з урахуванням досвіду років, які відділяють нас від тих подій. При цьому треба враховувати одну з найбільших вад усної історії як джерела – вірогідну упередженість респондентів (особливо це стосується активістів відповідних організацій).

Найбільш інформативними стали інтерв'ю, записані автором під час особистих зустрічей. Протягом 2010–2015 років було проведено зустрічі з 39 респондентами у 8 містах України. Це громадські та політичні діячі Ярослав Андрушків, Олесь Вахній, Іван Губка, Олександр Добровольський, Олександр Єсіпов, Серій Жижко, Руслан Зайченко, Ігор Іванченко, Микола Карпюк, Сергій Квіт, Богдан Червак, Сергій Копанєв, Дмитро Корчинський, Микола Коханівський, Ігор Коцюруба, Юрій Криворучко, Юрій Лустенко, Ігор Мазур,

Олександр Маслак, Владислав Мирончук, Сергій Мороз, Володимир Москаленко, Євген Орда, Андрій Парубій, Микола Поліщук, Віталій Применко, Віктор Рог, Вадим Рябченко, Юрій Сиротюк, Ігор Скрипник, Андрій Сова, Володимир Ущатовський, Павло Хобот, Олександр Хоменко, Наталія Чангулі, Олександр Черненко, Дмитро Ярош, а також журналісти Вахтанг Кіпіані та Артем Скоропадський [114–153]. Ще двоє активістів погодились поділитися спогадами на засадах анонімності. Четверо представників націоналістичного руху з тих чи інших причин відмовили у інтерв'ю.

Тривалість інтерв'ю складала від п'яти хвилин до чотирьох годин, найчастіше – від однієї до двох годин. Спілкування з окремими респондентами відбувалось по декілька разів, при чому в деяких випадках інтерв'ю проходили з інтервалом у декілька років (за цей час виникали нові питання).

Також деякі інтерв'ювання проходили в режимі телефонної розмови або електронного листування. Респондентами виступали або ті ж люди, з якими автор зустрічався особисто, або ті, з ким зустрітися для інтерв'ю не вдалося. Це, зокрема, активісти Володимир Мамалига, Остап Козак, Андрій Стемпіцький, Андрій Денисенко, громадський діяч та блогер Олена Білозерська, дослідники Антон Шеховцов, Вячеслав Труш та Максим Семенюта, журналіст Дмитро Процюк. Крім того, деякі з респондентів надавали автору свої коментарі щодо окремих частин тексту дисертації.

До зображальних джерел відносяться фото-, відео- та аудіоматеріали.

Опрацьовуючи фотографії, які мають відношення про предмету дослідження, можна дізнатись про приблизний масштаб націоналістичних акцій, кількість членів місцевих осередків організацій, еволюцію символіки та уніформи. Значну кількість фотоматеріалів можна знайти в націоналістичних та незалежних періодичних виданнях, у приватних архівах та мережі Інтернет.

Відеоматеріали представлені записами акцій та інтерв'ю праворадикалів, тематичними телерепортажами, а також документальними фільмами. Найбільш відомі документальні стрічки – українські «Тіні війни» Георгія Гонгадзе про бійців УНСО на війні в Абхазії (1993 р.) [154], «Хресна дорога» Павла Мовчана про заворушення під час поховання Патріарха Володимира (1995 р.) [155],

«Обличчя протесту» Андрія Шевченка про кампанію «Україна без Кучми» (2003 р.) [156] та російський «Наследники Степана Бандеры» телеканалу ОРТ про український націоналістичний рух кінця 1990-х років (2000 р.) [157].

Крім того, у 1994–1995 років УНА-УНСО мала власну щотижневу телепередачу – «Правий берег» на київському телеканалі «ЮТАР» [158].

Аудіоматеріали – це записи радіоефірів, присвячених праворадикальним організаціям (зберігаються в мережі інтернет та приватних архівах), а також музична творчість. Пісні, записані та видані членами націоналістичних організацій та під їхньою егідою, сприяють розумінню естетики українського праворадикального руху тих часів. Найвідомішими стали альбоми «Наші» (СНПУ) [159] та «Хто живий» (УНА-УНСО та гурт «Рутенія») [160].

Згадуються вітчизняні праворадикальні організації і в піснях, автори яких не є їх членами. Найчастіше новітні націоналісти в подібних творах зображуються в романтико-героїчному світлі, але є й приклади сприйняття у відверто ворожому образі. В першу чергу можна згадати такі пісні, як «Марш УНСО» [161] гурту «Рутенія» (гімн організації), «УССД» та «Посвята УНСО» виконавця під псевдонімом «Хрест» [162], «Слава Україні» українського рок-гурту «Dub Vuk» [163], «Украина, спасибо тебе» чеченського барда Імама Алімсултанова [164], «Послание хохлам» російського барда Олександра Харчікова [165] та «Взорвали бюста» виконавця під псевдонімом «Орест Лютий» [166]. Значна кількість нових пісень з'явилася протягом 2014–2015 рр. Серед них можна згадати «Рахунок» у виконанні російських реп-гурту «25/17» та рок-виконавця Дмитрія Рєвякіна [167].

Таким чином, джерельній базі дослідження властиві широта та різноплановість. Її особливостями є відсутність наукових публікацій збірок документів та незначна кількість джерел у державних архівних установах. Це частково компенсується матеріалами приватних архівів.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічною основою роботи є основні принципи наукового пізнання, які реалізовано за допомогою використання спеціально-історичних та міждисциплінарних методів.

Принципи – це загальні положення, з яких виходить дослідник, виявляючи та систематизуючи матеріал та йдучи до виконання поставлених дослідницьких завдань. Дисертаційна робота ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності, системності наукового пізнання та аксіологічного підходу.

Основою принципу історизму є дослідження певного явища з урахуванням динамічності їхнього розвитку, змін, які відбувалися на різних конкретно-історичних етапах його існування. Дисертація присвячена подіям, що мали місце протягом останніх років СРСР та понад двох десятиліть незалежної України. За цей час докорінно змінилося не тільки ставлення держави та суспільства до націоналістичного руху, а сам зміст поняття «націоналізм». Особливо динамічною була ситуація часів перебудови: тези, які на початку 1989 р. вважалися в опозиційному середовищі «радикальним націоналізмом», вже у другій половині 1990 р. виглядали доволі поміркованими та виваженими.

Відповідно до принципу об'єктивності дослідник має розуміти суперечливість та багатогранність будь-якого історичного явища, наявність у ньому позитивних та негативних сторін. При цьому вчений мусить абстрагуватися від свого особистого ставлення до них. Цей принцип є важливим при дослідженні політичних рухів, особливо тих, які продовжують діяти в наш час або вплинули на події сьогодення. Говорячи про українських ультраправих, необхідно, з одного боку, відійти від великої кількості поширених упереджень щодо них (попередньо їх проаналізувавши), а з іншого – запобігати ідеалізації цього руху. Надзвичайно актуальним принцип об'єктивності є при аналізі подій 2013–2015 років (Революція гідності та російська збройна агресія проти України) та ролі в них націоналістів.

Принцип багатофакторності полягає у врахуванні всіх об'єктивних та суб'єктивних обставин, які впливали на предмет дослідження. При вивченні тенденцій розвитку українського націоналістичного руху автор зважав не тільки на характер політичної ситуації в країні, а й на соціальні, економічні, релігійні, військові, культурні та зовнішньополітичні процеси.

Відповідно до принципу системності об'єкт дослідження має вивчатись як єдина система, елементи якої пов'язані один з одним. Згідно з цим принципом українські націоналістичні структури розглядаються спочатку як невід'ємна частина опозиційного руху УРСР, а потім (за часів незалежності) – як складова вітчизняного політикуму.

Аксіологічний (ціннісний) підхід виходить із поняття цінності. До суспільних цінностей належать позитивно значимі явища та їхні властивості, які пов'язані з соціальним прогресом. Розглядаючи питання про місце ультраправих структур у суспільній та державній системах координат, автор виходив з двох ціннісних категорій. Перша – це цінність незалежності, суверенітету та територіальної цілісності української держави. Всі без виключення українські націоналістичні організації були її прибічниками та готувались в разі потреби відстоювати її в будь-який спосіб. Друга – це система цінностей демократії, яка, зокрема, включає в себе постулат про рівність всіх людей незалежно від расового, етнічного та соціального походження, політичних поглядів, мови спілкування. Цю категорію праворадикали іноді заперечували, вдаючись до тоталітарної риторики та поділяючи українське суспільство на «своїх» та «чужих» за різними ознаками.

До спеціально-історичних методів дослідження належать порівняльно-історичний, історико-генетичний та діахронний.

Порівняльно-історичний метод базується на співставленні явищ та процесів, виявлення подібного та особливого у їхній формі та змісті. В даному дослідженні ідеологічні засади, програмні положення, позиція з різних питань та активність у тих чи інших галузях основних українських праворадикальних організацій порівнюються між собою, а також з аналогічними аспектами діяльності правоцентристських або лівих політичних сил.

Сутність історико-генетичного методу полягає в тому, що схожість явищ розглядається як наслідок їхньої спорідненості за походженням, а їхні відмінності – як результат подальшої еволюції у різних умовах. В даному дослідженні цей метод втілено у співставленні деяких аспектів розвитку українського націоналістичного руху кінця 80-х – 90-х років з одного боку, та 20-х – 50-х рр. XX ст. – з іншого.

Метод періодизації (діахронний) – це аналіз якісних змін форми та змісту певного явища на певних етапах його розвитку. Періодизація діяльності націоналістичних організацій за часів незалежності базується насамперед на збільшенні або зменшенні рівня їхньої активності.

Також під час написання роботи було використано міждисциплінарні методи, властиві ряду наук: контент-аналіз, статистичний та картографічний.

Контент-аналіз – метод, який полягає у якісно-кількісному вивченні змісту документів. В рамках даного дослідження застосовано елементи контент-аналізу наявного масиву газетних та журнальних публікацій (у непартійних виданнях) за 1991–2001 роки, які присвячено націоналістичним організаціям. Всі матеріали поділено на 3 групи залежно від окресленого ставлення автора (авторів) до ультраправого руху – «позитивні», «негативні» та «нейтральні». Кількість публікацій у кожній з груп дозволила зробити висновки про загальні риси образу націоналістів у засобах масової інформації.

Статистичний метод полягає у дослідженні певного явища шляхом опрацювання його кількісних показників. В роботі було складено статистику кількості членів праворадикальних партій (або вихідців із них) серед депутатів парламенту різних скликань. У додатках на основі цих даних було складено діаграму, яка дозволяє відстежити динаміку політичного впливу націоналістів [Див. додаток Г].

Картографічний метод ґрунтується на використанні під час дослідження географічних карт. Автором було складено три карти – регіональних осередків ультраправих організацій, їхньої закордонної активності та областей, звідки походили лідери цих структур [Див. додатки А, Б, В].

При написанні роботи було використано певний категоріально-понятійний апарат. Важливим є роз'яснення співвідношення категорій «праворадикальний» та «націоналістичний».

Базовим для даного дослідження є поняття «праворадикальний» («ультраправий», «крайній правий»), яке застосовується по відношенню до політичних сил. У політології ця категорія означає розташування тієї чи іншої організації на крайній правій частині шкали «ліві-праві». Єдиного чіткого визначення для цих дефініцій на сьогодні досі не існує. Ключовими рисами ультраправих є націоналізм, консерватизм у ціннісних орієнтирах та радикалізм у методах діяльності (або принаймні деклараціях). Також праворадикальним силам зазвичай властиві антикомунізм, авторитаризм та нативізм.

Варто зауважити, що в сучасних реаліях (особливо українських) не є актуальним традиційний поділ політичних сил на правих та лівих за ознакою ставлення до економічних та соціальних питань. Також не відповідає дійсності образ всіх правих як «консервативних охоранителів» – виступаючи за збереження традиційних цінностей, праві (радикальна їх частина в першу чергу) разом з тим активно виступають за докорінні зміни.

Другим важливим поняттям для даної роботи є націоналізм. Ця дефініція є ще більш широкою багатогранною, ніж «праворадикальний». Для реалій незалежної України цілком доречною є концепція політолога Володимира Кулика, яку він виклав у статті «Новий український націоналізм: три поверхи вертепу». Під «поверхами» він має на увазі три основних підходи до бачення цього поняття. Перший – це успадковане з радянських часів примітивне розуміння націоналізму, яке зазвичай включало в себе елемент протиставлення одних націй (або етносів, «національностей») іншим та національну ворожнечу. Оскільки в сучасному науковому середовищі таке трактування практично не трапляється, його можна відкинути. Другий – це націоналізм як конкретна радикальна ідеологія, головним теоретиком якої в Україні став Дмитро Донцов, а також як організований рух, представлений в першу чергу ОУН та сучасними ультраправими організаціями. Таке розуміння націоналізму є найбільш поширеним в сучасній Україні. Нарешті, третій підхід – це бачення

націоналізму як широкого явища, «що охоплює і відданість нації та її інтересам, і самостійництво, і національно визвольний рух, і – у крайній формі – елементи національної зверхності і навіть расизму» [1, с.151]. Такий погляд на націоналізм є домінуючим у західній науці та поступово поширюється серед українських дослідників. В межах цієї концепції націоналізм як ідеологія та політичний напрям поширюється на доволі широкий спектр партій та організацій, від націонал-лібералів (націонал-демократів, правочентристів) до радикальних націоналістів (то самий «другий поверх» Кулика). Предметом даного дослідження є організації, які сповідують радикальну (інтегральну) форму націоналізму – для них нація є вищою цінністю, а її права та інтереси – мірилом всіх суспільно-політичних процесів.

Поняття «радикальні націоналісти» та «праворадикали» висвітлюють дещо різні сторони політичних структур, однак у сучасній Україні вони практично є тотожними. Всі українські (в даному дослідженні це не географічна, а політико-ідеологічна категорія, тобто ми не включаємо сюди російські, кримськотатарські та інші політичні структури національних меншин, які діють на території України) ультраправі організації орієнтуються на ідеологічну базу українського інтегрального націоналізму (в тій чи іншій формі). Тому в тексті роботи поняття «праворадикальний», «ультраправий», «радикальний правий» та «радикальний націоналістичний» по відношенню до українських політичних організацій є синонімами.

Говорячи про структури, в які оформлювалось українське праворадикальне середовище, необхідно роз'яснити сутність та співвідношення цих структур: політичних та громадських організацій, політичних партій, суспільно-політичного руху.

Політична організація — добровільне об'єднання громадян, створене на засадах спільної діяльності з метою реалізації політичних цілей. Основним типом політичної організації є політична партія.

Політична партія (визначення за українським законодавством) — це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що

має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах [2]. Хоча з юридичної точки зору кожна партія має бути офіційно зареєстрована, не всі структури, які де-факто були партіями, мали реєстрацію. Одні тривалий час не могли її отримати, інші були позбавлені раніше набутого офіційного статусу, але продовжували діяти (особливо це стосується радикальних партій). Крім того, іноді ультраправі організації, які і формально були партіями (наприклад, ДСУ), стверджували, що партійний статус для них – лише вимушена необхідність, продиктована вимогами законодавства [3, с.19].

Громадська організація – масове об'єднання громадян, що виникає за їх ініціативою для реалізації тривалої мети і соціальних, політичних, економічних і духовних інтересів, має статут і характеризується чіткою структурою. Праворадикальні громадські організації можна характеризувати як політизовані – тобто такі, для яких участь у здійсненні політичної влади є лише одним з аспектів існування. Подібно до націоналістичних партій, українські праворадикальні громадські організації часто не мали офіційного статусу. Вони також іноді підкреслювали свій «неполітичний» характер, виходячи, насамперед, із негативного сприйняття категорій «політика» та «політики» частиною населення. В багатьох випадках націоналістичні громадські організації створювались з ініціативи партій та діяли за їхньої підтримки.

Суспільно-політичний рух – найактивніша частина суспільства, покликана виражати інтереси певних соціальних груп громадян і спрямована на досягнення значної політичної мети. Це більш широке явище, ніж політична партія або організація. Праворадикальний рух включає в себе і партії, і організації, і активістів, які не належать до жодної політичної або політизованої структури.

Отже, застосування комплексу спеціально-історичних та міждисциплінарних методів, а також прийнятого в науковому середовищі категоріально-понятійного апарату дозволяє виконати поставлені дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (1988–2001 рр.)

2.1. Становлення українського націоналістичного руху на тлі суспільно-політичних процесів часів перебудови

Існування масового націоналістичного руху в Україні за умов радянського режиму було об'єктивно неможливим. Після ліквідації загонів УПА та підпілля ОУН у 1950-х рр. всі спроби в будь-який спосіб відстоювати ідею української незалежності мали поодинокий характер, оперативно присікалися органами безпеки та зазвичай замовчувались (або висвітлювались виключно у негативних тонах). Над створенням «демонічного» образу «українського буржуазного націоналіста» працювала масштабна пропагандистська кампанія. В свідомості пересічного мешканця Радянської України закріпилися дві основні асоціації зі словом «націоналізм»: «злочини бандерівців, посібників гітлерівських загарбників» та шовінізм і ксенофобія. При цьому до «націоналістів» автоматично відносили представників майже всіх опозиційних течій – від дійсно націоналістів до тієї частини комуністів, які вимагали лише розвитку національної культури та мови, а також дотримання прав людини. Створені комуністичною пропагандою кліше щодо націоналізму великою мірою зберезуться й після розпаду СРСР, та суттєво впливатимуть на політичні процеси незалежної України.

Структури українських націоналістів, які опинилися в еміграції, насамперед різні гілки ОУН, весь цей час намагалися встановити контакти з прихильниками на території України та сприяти розбудові підпілля. Але зазвичай ці дії не приносили бажаного результату – радянські спецслужби виявилися доволі ефективними у справі нейтралізації національно-визвольних рухів. Яскравий приклад цього – фальшивий «Крайовий провід ОУН(б)» 1970–1980-х рр., до якого насправді належали агенти КДБ. Цей епізод, інформацію про який було оприлюднено у 1988 р. та який відомий як операція «Бумеранг»,

завдав суттєвої шкоди (в тому числі моральної) діаспорному проводу націоналістів, який на деякий час знизив свою активність у зв'язках з Україною.

Ситуація принципово змінилася за часів перебудови. Лібералізація суспільно-політичного життя в другій половині 1980-х рр. обумовила появу великої кількості неформальних опозиційних організацій. Перші незалежні громадські структури, які виникли в цей період (київський Український культурологічний клуб, львівське Товариство Лева, 1987 р.) опікувалися виключно питаннями культури та історії, однак вже з наступного року громадські активісти почали висувати перші політичні вимоги щодо демократизації радянської системи. Кількість нових організацій поступово зростала, і вони вже чітко заявляли про свою опозиційність по відношенню до правлячої Комуністичної партії. Найвпливовішими з опозиційних організацій стали Українська Гельсінська Спілка (УГС), створена в липні 1988 р. на основі правозахисної Української Гельсінської Групи, та Народний рух України за перебудову (НРУ), заснований на початку 1989 р. Збільшувалася і кількість акцій та їхніх учасників. Йдеться вже не про окремі структури, а про більш-менш єдиний національно-демократичний рух. Його гасла та основні вимоги ставали дедалі радикальнішими. Однак приблизно до весни 1990 р. про здобуття Україною незалежності всерйоз не йшлося – на порядку денному були питання до федералізацію СРСР, перетворення його на конфедерацію республік, децентралізацію різних сфер життя країни.

Радянська влада та засоби масової інформації тривалий час докладали зусиль для дискредитації демократичного руху. При цьому за традицією минулих десятиліть всі опозиційні структури (або окремі активісти), які якимось чином заявляли про свою «українськість», таврувалися як «націоналістичні». Однак самі націонал-демократи від такого визначення зазвичай дистанціювалися, засуджуючи націоналістичну ідеологію та її носіїв (як тих, що були в минулому, так і сучасних). Заяви соратників, які можна було розцінити як націоналістичні, часто сприймалися як «провокація» [1].

В цей час в націонал-демократичному таборі велася жвава дискусія. Принциповими стали такі питання, як: «майбутнє України – незалежна держава

чи радянська республіка з широкою автономією?», «чи є припустимим діалог та компроміс із владою?», «які цінності є на сьогодні пріоритетними – демократичні чи національні?», «чи треба боротися виключно легальними, ненасильницькими методами?», «як сприймати ОУН та УПА?». Саме по лінії цих питань поступово визрів розкол опозиційного середовища [2] на помірковану (демократичну) більшість та радикальну (націоналістичну) меншість [3].

Отже, з огляду на вказані принципи розходження націоналістичний рух виокремився з націонал-демократичного та оформився у нові, більш радикальні організації. Перші новітні націоналістичні рухи створювали вихідці з УГС – Василь та Петро Січки, Григорій Приходько, Іван Макар, Василь Барладяну. Головною причиною, по якій вони залишили Гельсінську Спілку, була їхня послідовна позиція щодо необхідності боротьби за незалежність України. Натомість керівництво організації на той момент орієнтувалось на федеративний чи конфедеративний устрій СРСР, принаймні в публічних деклараціях та програмних документах. Радикальна частина активістів УГС наполягала на створенні Народного Фронту, який би відкрито відстоював ідею самостійності [4].

Отже, наявність у програмних документах та заявах вимоги самостійності України, є, на нашу думку, основним при ідентифікації націоналістичних організацій станом на 1988–1989 роки. Другий момент (менш принциповий) – орієнтація на досвід ОУН та УПА, самоідентифікація в якості «продовжувачів справи» національно-визвольного руху 30–50-х років ХХ ст.

Слід додати, що ще раніше більшість лідерів обох середовищ (окрім представників молодого покоління) мала відношення до радянського дисидентського руху та, відповідно, відбувала покарання в таборах чи на засланні. Деякі протиріччя між лідерами мали особисте підґрунтя та сягали коренями ще тих часів.

Місцем формування перших націоналістичних (як і до цього – демократичних) рухів доби перебудови став Львів. Цьому сприяли відносно ліберальна атмосфера та високий рівень антирадянських настроїв

(спричинений, зокрема, історичною пам'яттю про події 1939–1941 та перших післявоєнних років) по всій Західній Україні та, насамперед, у її культурному та політичному центрі – Львові. Таким чином, Галичина вже втретє ставала «українським П'ємонтом».

Першою націоналістичною організацією часів перебудови можна вважати Український християнсько-демократичний фронт (УХДФ). Її було створено восени 1988 р. (офіційна дата заснування – 1 листопада) у Львові двома політв'язнями, активістами УГС та УГГ – Петром та Василем Січками (батьком і сином). За словами самих партійців, «цього дня під прапори християнської демократії стало перших 365 членів УХДФ» [5, с. 16]. Василь Січко склав статут і програму організації, і вже 14 листопада того ж року звернувся до президії Верховної Ради СРСР з вимогою реєстрації Фронту [6] (йому було відмовлено, що є цілком очікуваним у тодішніх умовах). Установче Віче УХДФ відбулося у Львові 13 січня 1989 р. Головою організації став молодший Січко – Василь. Петро Січко увійшов до центральної Ради Фронту, членами якої також були Т.Картин, С.Єдинороз, М.Торко, І.Штурмак, Л.Чекальська та інші.

На з'їзді було затверджено складену раніше програму УХДФ. У ній був чітко прописаний курс на самостійність України. В якості національної символіки в тексті фігурували синьо-жовтий прапор та тризуб. У статуті вказувалось, що УХДФ є націоналістичною організацією.

Петро Січко був ветераном УПА, що в очах багатьох символізувало зв'язок між УХДФ та учасниками визвольних змагань 1940-х років (принаймні до появи інших організацій які більш чітко позначали себе як «спадкоємців» ОУН та УПА). При цьому в тих пунктах програми, які стосувалися духовного відродження, моралі, етики, економіки, екології та соціальних питань, Фронт керувався задекларованими в самій назві та статуті принципами християнської демократії. Підкреслювався ненасильницький характер боротьби. Моральною основою діяльності організації називалося Святе Писання, а юридичною – Декларація прав людини ООН.

У жовтні 1989 р. УХДФ було перейменовано на Українську християнсько-демократичну партію (УХДП) (офіційно це було затверджено на другому з'їзді 21–22 квітня 1990 р.).

Наприкінці 1980-х УХДФ/УХДП була доволі активною, але нечисленною та локальною (Львів та область) організацією. Серед напрямків діяльності були й ті, які підтверджують її статус першої націоналістичної структури. Наприклад, в березні 1989 р. активісти Фронту встановили в селі Цеківна (Львівщина) пам'ятник «борцям за волю України» [7].

В 1990-х роках партію вже не можна віднести до націоналістичних. Її ідеї в цей час не лунали так радикально, як у 1988–1989 рр., а концептуальна прив'язка до націоналістичного руху минулого зникає. УХДП так і не стала помітним суб'єктом на вітчизняній політичній арені. Її активність дедалі знижується, а у 2003 році партію було знято з реєстрації.

Другою націоналістичною організацією цієї доби стала Українська національна партія. Її було створено ініціативною групою активістів на чолі з вже згадуваним Григорієм Приходьком. До неї також увійшли Іван Макар (якого виключили з УГС разом із Приходьком), Богдан Чик, Богдан Когут, Володимир Максимович (ветеран УПА), Веніамін Дужинський, Олена Проців, Андріяна Дячишин, Любомира Івахів. Раніше ця група об'єдналася навколо журналу «Український час», який виходив з лютого 1989 р. (засновники – Приходько та дніпропетровець Федір Клименко). Робота по створенню партії велася з червня, в Установчий Збір відбувся у Львові 21 жовтня 1989 р.

Першим головою партії став Богдан Когут, його заступником – Юрій Оборін. Раду УНП очолила Олена Проців. Представником партії за кордоном, а також спонсором став Петро Рубан. Близькими до партії були такі визнані в націоналістичному середовищі постаті, як Петро Дужий та Юрій Шухевич.

Згідно з програмою партії, автором якої був Г. Приходько, метою партії було відновлення УНР в її «етнічних межах». Зазначалося, що боротися за це необхідно демократичним шляхом. Умовами для цього мали стати три «гаранти демократії»: приватна власність (економічний гарант), легалізація приватної зброї (силовий гарант) [8], багатопартійність (політичний гарант) [9, с.32].

Для досягнення незалежності УНП було прописано покрокову стратегію – «від визнання урядами демократичних країн і урядом СРСР існуючого окупаційного статусу України» до «скликання Національних Установчих Зборів» [10]. Такі ж самі вимоги увійшли до партійної програми [11, с. 30–31]

Олексій Гарань у книжці «Убити дракона» характеризував партію як «надрадикальну» [12, с.119], хоча самі партійці з такою оцінкою не погоджувались [9, с.37].

7 квітня 1990 р. на Надзвичайному Зборі УНП було затверджено нового голову партії. Ним став Григорій Приходько.

Одним із принципів, якими в своїй діяльності керувалася УНП, була громадянська ініціатива. Передбачалося, що активісти мають створювати низові громадські структури різного спрямування, які б мали з часом стати інститутами незалежної держави. Партія не розраховувала розвивати ці комітети самостійно – лише подати ідею, створити частину з них, а далі до процесу мали би приєднатися інші рухи. Однією з таких громадських структур, створених за сприяння УНП, був Комітет за утворення Українських Збройних Сил (заснований у Львові в лютому 1990 р.). Щоправда, самі партійці незабаром зрозуміли його неефективність, і почали працювати в іншому форматі – з рухом матерів військовослужбовців та військовозобов'язаних.

Важливою віхою в історії УНП стала участь у створенні та діяльності Української міжпартійної асамблеї, мова про яку піде нижче.

УНП свого часу зіграла роль у поширенні націоналістичної думки. Партією було (вперше в Україні за часів перебудови) видано працю Степана Бандери. Брошуру під назвою «Комунізм цілком противний духові української нації» було надруковано великим накладом на розповсюджено по всій країні, в тому числі – серед членів та прихильників націонал-демократичних організацій.

Порівняно з Рухом чи УРП Українська національна партія була невеликою та невливовою структурою. Кількість членів партії станом на 1990 р. коливалася від 150 до 300 [9, с. 37]. Однак роль УНП у націоналістичному середовищі того часу була доволі суттєвою. На думку В.Кіпіані, «Приходько, по суті, сконструював націоналістичний дискурс. Решта організацій 89–91 років

відштовхувались від Української національної партії. Практично всі лідери націоналістичних середовищ так чи інакше були пов'язані з УНП» [13].

В червні 1992 р. УНП об'єдналася з Українською народно-демократичною партією. Нова структура, яка виникла внаслідок цього злиття, отримала назву «Українська національна консервативна партія» (УНКП).

14 березня 1990 року відбулася одна з ключових подій перебудови – скасування шостої статті Конституції СРСР, в якій затверджувалась керуюча роль Компартії. Фактично це означало офіційний початок багатопартійності у державі. Головним наслідком була поява великої кількості нових партій та політичних організацій, в тому числі – націоналістичних.

Наступна націоналістична партія, яка виникла в цей час, як і УХДФ та УНП, була створена вихідцями з УГС. Це була «Державна самостійність України» (ДСУ), заснована 7–8 квітня 1990 р. Ініціаторами створення партії стали двоє політв'язнів – Зеновій Красівський (був секретарем УГС) та Іван Кандиба. Причини їхнього розриву з УГС та започаткування власної організації були такими ж, як і в попередніх випадках – ідеологічні розбіжності, насамперед у баченні майбутнього статусу України та цілях і завданнях опозиційного руху. «Ідеї національно-визвольної боротьби в нашому суспільстві перемагають і нас чекає розмежування: на тих, хто інтегруються в окупаційну систему, сподіваючись таким чином поліпшити долю народу, і з другого боку, на тих, що будуть стреміти до того, щоби вигнати з України росіян як окупантів, проголосити самостійну державу і створити в ній такі порядки, на які ми здатні», – писав Красівський члену УРП (який декількома роками пізніше очолив ДСУ) Романові Ковалеві [14, с.70].

На Установчому з'їзді партії, який пройшов у Львові, до складу Тимчасової ради ДСУ було включено, зокрема, Петра Дужого (який, нагадаємо, мав відношення і до УНП) та Анатолія Lupиноса (також політв'язня, який пізніше стане одним з яскравих лідерів націоналістичного руху, але вже в інших структурах).

Не можна не згадати про дві найбільш впливові та масові структури цього періоду, які не були націоналістичними в класичному розумінні цього слова,

однак впливали на розвиток націоналістичного руху та формування праворадикального дискурсу. Йдеться про Народний рух України та Українську республіканську партію.

Створений у 1989 р. Рух в очах значної частини суспільства (насамперед тієї, яка дотримувалась прорадянських поглядів) мав репутацією «головної націоналістичної організації». Однак керівництво НРУ, в тому числі його лідери Іван Драч, Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл намагались позбутися цього штампу та неодноразово публічно засуджували націоналістичну ідеологію. Це можна пояснити і їхніми переконаннями, і усвідомленням того, як після десятиліть радянської пропаганди більшість населення сприймає слово «націоналізм» (і що внаслідок цього структура, яка заявляє про свій націоналістичний характер, не зможе стати дійсно масовою), і небажанням зайвий раз привертати увагу державного репресивного апарату. Особливу увагу «рухівці» приділяли спростуванню звинувачень у ксенофобії (традиційних щодо всіх, кого в СРСР вважали націоналістами). Ними поширювались (в першу чергу у східних та південних регіонах) роз'яснювальні матеріали про толерантне ставлення до громадян України різних національностей та російськомовних. У складі Великої Ради Руху було створено Раду національностей.

У той же час значна кількість рядових «рухівців» визначала себе як націоналістів та дійсно була ними згідно вже перерахованих актуальних для того часу критеріїв. НРУ ще був не організацією з чітко окресленою ідеологією, а широкою опозиційною структурою, яка, за словами В. Чорновола, має стати «координаційним центром, який буде об'єднувати політичні партії і різні групи» [15]. Плюралізм думок в такому утворенні є цілком зрозумілим. Український націоналіст у 1989–1991 роках з куди більшою вірогідністю ставав членом Руху, ніж УНП чи ДСУ, про які знало набагато вужче коло осіб.

Найбільші масові акції НРУ цього періоду мали патріотичну спрямованість, тому певною мірою мали сприяти зростанню націоналістичних настроїв. Це насамперед «Ланцюг єднання» та відзначення 500-річчя Запорозького козацтва (обидві події – 1990 р.).

На базі Народного Руху України за перебудову виникло формування, яке стало першою на той час націоналістичною парамілітарною, тобто воєнізованою, організацією (пізніше це буде доволі поширена форма діяльності націоналістів). Це була «Варта Руху» [16]. Вона створювалась як підрозділ, що мав забезпечувати охорону масових заходів. На такий крок «рухівців» підштовхнули міри влади, спрямовані на протидію їхнім мирним акціям. Після розгону ходи Руху у Львові в жовтні 1989 р. було остаточно прийнято рішення про створення структури, яка спочатку отримала назву «Львівський загін підтримки громадського порядку», а згодом – «Варта Руху».

Наприкінці 1990 року «Варта Руху» була зареєстрована. Очолив її молодий львівський активіст Юрій Криворучко. Статут організації відповідав всім вимогам радянського законодавства, однак не відображав реальних цілей та завдань «Варти». Керівництво «Варти» не бачило її роль лише у забезпеченні громадського порядку на акціях демократів. В разі початку збройного протистояння між радянським центром та прихильниками незалежності України «Варта Руху», згідно з планами її лідерів, мала стати осередком силового спротиву [17]. Властивими для «Варти Руху» були такі ознаки воєнізованих формувань, як спеціальна підготовка кадрів, організаційна структура за військовим зразком та система звань, наявність уніформи.

Діяльність організації полягала в охороні «рухівських» акцій (для якої її було створено), самостійних рейдах по західних областях України (в ході яких велася відповідна агітація), вишколах і тренуваннях.

«Варта Руху» не мала характеру всеукраїнської організації. Найпотужнішим був загін у Львівській області. Також доволі активні осередки вдалося розбудувати на Закарпатті, Волині та Хмельниччині. Були спроби поширення «Варти» на інші регіони (Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Вінницька області [18]), однак вони не увінчалися успіхом.

«Варта» проіснувала до осені 1991 р., коли стала організаційним ядром новоствореної Соціал-Національної партії України.

Друга найбільша опозиційна структура цієї доби була заснована 29–30 квітня 1990 р. В ці дні відбувся з'їзд УГС, на якому організацію було

перетворено на Українську республіканську партію (УРП). Питання про те, чи можна вважати УРП націоналістичною, є доволі дискусійним. З одного боку, вже на Установчому з'їзді партії було проголошеною, що головною метою її діяльності є створення незалежної української держави; тоді ж було засуджено комуністичну ідеологію та пролунала вимога націоналізації майна КПРС в Україні. Однак станом на весну 1990 р. ці гасла вже не здавалися такими радикальними, як протягом 1988–1989 рр., і не є підставою віднести партію до націоналістичних. В УРП було чимало прихильників націоналістичної ідеології, які свого часу лишилися в УГС (зокрема Левко Лук'яненко та Степан Хмара; також чимало націоналістів увійшло до партії протягом 1990–1991 рр.). Однак противагою їм були переконані демократи. Неформальними лідерами цієї частини партії вважалися брати Горині. Ідеологію УРП з огляду на перший варіант програми можна охарактеризувати як неоконсерватизм, в якому деякі дослідники [19] вбачають результат консенсусу між двома вказаними течіями.

Проте цей консенсус не дозволив остаточно закрити ідеологічні суперечки в партії [20]. Питання про необхідність визнати націоналізм офіційною ідеологією УРП знов було піднято напередодні другого з'їзду партії, який пройшов у лютому 1991 р. Особливо гостра дискусія відбувалася серед партійців Львівщини. Однак врешті решт в ухвалі спільного збору Галицького Проводу УРП було зазначено, що подальшу боротьбу слід вести «без афішування націоналістичних ідей у своїх програмних документах» [12, с. 178].

Аргументом на користь визнання націоналістичного характеру УРП можуть бути тісні контакти партії з представниками ОУН(м), які в цей час повертались з еміграції, однак слід враховувати, що ця організація, попри свою назву, у післявоєнні роки зазнала еволюції своєї ідеології в бік націонал-демократії [21] (самі «мельниківці» називали це «демократичним націоналізмом»).

Отже, незважаючи на низку згаданих фактів, ми все ж не можемо вважати УРП 1990–1991 років націоналістичною партією. Вже за часів незалежності в ній збереглося внутрішнє протиріччя двох груп – поміркованої (демократичної) та радикальної (націоналістичної) та з'явилася тенденція «хитань» то праворуч,

то ближче до центру. Чимало націоналістів буде залишати УРП та поповнювати лави інших структур. В.Кулик та О.Голобуцький називають це «делюмпенізацією» партії [19].

З 23-х активістів, які в різні періоди очолювали (формально або неформально) організації, які є предметом дослідження, принаймні 8 деякий час належали до УГС та УРП, і 6 – до НРУ (були членами або активними прихильниками).

Для керівництва ОУН (всіх трьох гілок – «бандерівців», «мельниківців» та «двійкарів»), яке знаходилося у діаспорі, лібералізація радянського режиму означала можливість повернутися до України та перенести сюди організаційні структури. Однак вони скористалися цією можливістю в різній мірі.

Найактивнішою в цьому відношенні виявилась ОУН(р). Щоправда, після провалу багаторічної роботи з підпіллям в Україні (операція «Бумеранг») доводилось підходити до діяльності в Краї з обережністю. Коли постало питання про нового голову Крайового проводу революційної ОУН, вибір пав на Зеновія Красівського. Він був багаторічним політв'язнем, переконаним націоналістом та мав неабиякий авторитет у радикальних колах [22]. Того ж року Слава Стецько повернулася до України – якраз на 50-річний ювілей Акту відновлення Української Держави (30 червня). Подальші кроки «бандерівців» щодо політичної діяльності матимуть місце вже у незалежній Україні.

ОУН(м) наприкінці 1980-х рр. пішла іншим шляхом – відмовилась від розбудови власних структур в Україні та підтримала УРП. У 1990 р. в Україну переїхав один з лідерів «мельниківців» Павло Дорожинський. Вже пізніше (1992 р.) ця гілка ОУН була зареєстрована в Україні як громадська організація [23].

Представники ОУН(з) взагалі не мали намірів перенесення своєї організації до України. Вони займалися виключно просвітницькою діяльністю. Представники «двійкарів» Тарас Гунчак та Анатоль Камінський виступали з лекціями в українських університетах.

Для всіх націоналістів у діаспорі цього часу було властиве погане знання українських реалій та «відірваність» від місцевих суспільно-політичних процесів.

Ще одним середовищем формування крайніх націоналістичних структур стала молодь. Найпомітнішою молодіжною праворадикальною організацією стала створена у 1989 р. Спілка незалежної української молоді (СНУМ). Це була своєрідна конфедерація неформальних регіональних об'єднань радикальної молоді. Осередки СНУМ відрізнялися між собою за ідеологічними орієнтирами: частина стояла на націоналістичних засадах (в нюансах для кожної області), частина більше схилилася до націонал-демократії. Це призвело до розколу на першому ж з'їзді СНУМ у травні 1989 р. Демократична фракція Спілки на чолі з головою організації Ігорем Деркачем згодом була реорганізована у Спілку української молоді. Неформальними лідерами націоналістичної фракції СНУМ (іноді зустрічається назва «СНУМ(н)») вважалися Дмитро Корчинський та Олег Вітович. Ця група активістів пізніше стала основою Української національної асамблеї.

Другим молодіжним формуванням, яке зробило внесок у становлення націоналістичного руху, стала Організація української молоді «Спадщина», заснована у 1988 р. На відміну від СНУМ, ця структура не мала всеукраїнського масштабу – активістами були переважно мешканці Львова та області. Головою «Спадщини» став Андрій Парубій, пізніше – один із засновників та лідерів Соціал-національної партії України.

Існувала низка дрібніших націоналістичних молодіжних утворень. Характерною рисою молодіжних структур був акцент на спортивно-патріотичному напрямку діяльності (часто з елементами військової підготовки).

Радикальна частина опозиції в цей період також створила власну «парасолькову» організацію, тобто таку, яка б мала об'єднувати розрізнені структури у відносно єдиний рух. Йдеться про Українську міжпартійну асамблею, яку було засновано у Києві у 1990 р. для координації опозиційних сил у боротьбі за незалежність. До неї увійшли представники політичних партій (різної орієнтації), громадських організацій (екологічних, релігійних,

молодіжних та інших), профспілок. Власне праворадикальними структурами у складі УМА на цьому етапі були УНП та СНУМ(н). Керівні органи Асамблеї очолили націоналісти Григорій Приходько та Анатолій Лупиніс. Найбільш відомою ініціативою УМА стала реєстрація громадян УНР.

Поступово домінуючою частиною УМА став СНУМ(н), який у листопаді 1990 р. був перейменований на Українську націоналістичну спілку (УНС). В ході третьої сесії УМА у грудні 1990 р. було змінено керівництво Асамблеї (організацію очолив Юрій Шухевич, син командира УПА Романа Шухевича). Лави Асамблеї залишила велика кількість членів (зокрема Приходько). З цього моменту УМА можна вважати націоналістичною організацією.

Говорячи про становлення націоналістичного руху часів перебудови та незалежності, варто згадати ще про ті громадські структури, які з огляду на напрямки їхньої діяльності можна вважати політизованими. Це Товариство української мови ім. Т.Шевченка, Всеукраїнське братство ОУН-УПА, Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих, Спілка української молоді в Україні, Товариство «Меморіал» імені Василя Стуса, козацькі організації, деякі осередки студентських об'єднань тощо.

Підсумовуючи вищесказане, маємо констатувати наступне. Новітній український націоналістичний рух виник та оформився як суб'єкт політичних процесів за часів пізньої перебудови. Ключовим в цьому відношенні став період часу з осені 1988 р., коли було створено першу організацію, яка самовизначалася в якості націоналістичної (УХДФ), до 1990 р., коли було засновано цілу низку націоналістичних структур, більшість із яких лишалася активною за часів незалежності.

Основу націоналістичного руху на цьому етапі склали старі кадри опозиційного руху (зокрема представники УГГ та УГС), які відмежувалися від більш поміркованих соратників, націонал-демократів, а також молоді радикальні активісти. Вони створюють політичні партії та громадські організації (зокрема молодіжні) націоналістичного спрямування, засадничими положеннями діяльності яких були відкидання будь-яких компромісів із владою та вимога незалежності України.

З часом націоналістичний дискурс почав помітно впливати на найбільш потужні націонал-демократичні структури – Рух та УРП.

Найбільш інтенсивно націоналістичний рух розгортався на західноукраїнських землях (насамперед у Львові) та в Києві.

2.2. Утворення та розвиток провідних праворадикальних організацій

Найстаршою націоналістичною організацією, яка була заснована за часів перебудови та зберігала активність протягом 1990-х років, було Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ).

Ініціаторами створення цієї структури стали двоє радикально налаштованих представників УГС, політв'язні Зеновій Красівський та Іван Кандиба. Установчий Збір ВПО ДСУ відбувся 7–8 квітня 1990 р. у Львові. Збір, в якому взяли участь 147 осіб, обрав Тимчасову Раду з 14 осіб, серед яких були Зеновій Красівський, Петро Дужий, Анатолій Лупиніс, Ірина Сеник, Дарія Гусяк, Тарас Більчук, Олесь Царук, Ігор Бондар та інші [1, с. 271]. Головою Ради було обрано Івана Кандибу.

Протягом 1990-1991 років розбудовувалася мережа організацій ДСУ в різних областях України (майже все керівництво на той момент мешкало у Львові на області), зростала кількість членів та прихильників організації. Значна частина нових людей прийшла до ДСУ, покинувши лави більш поміркованих партій та організацій, в першу чергу УРП. Голова УРП Левко Лук'яненко пропонував Зеновію Красівському об'єднання двох організацій, але той відмовився [2].

У 1991 році з'явився друкований орган ДСУ – газета «Нескорена Нація», редактором якої став журналіст, колишній член УГС та УРП Роман Коваль.

Акт проголошення незалежності України організація сприйняла як фікцію, яка не призведе до реальної незалежності.

Восени того ж року помер Зеновій Красівський, а в грудні у Львові відбувся Другий Збір, на якому головою партії було обрано І. Кандибу. Кандиба мав авторитет серед націоналістичних кіл, зарекомендував себе як багаторічний

самовідданий борець за волю України. Але разом з тим він був швидше формальним лідером, не маючи здібностей керівника та організатора [3].

У цей час неофіційним головою ДСУ фактично став Роман Коваль. Він проявив себе як енергійний та амбітний лідер, безпосередньо вирішуючи велику кількість питань. Поступово серед Проводу ДСУ визріла думка щодо необхідності зміни керівника. Як згадує сам Коваль, «ні в кого сумніву не було, що головою маю бути я, але я не хотів, щоб мене хтось згодом звинуватив, що я “зняв Кандибу”, щоб самому стати головою. І став шукати іншої кандидатури на голову» [4]. Врешті-решт кандидата на посаду голови знайшли поза ДСУ – ним став народний депутат з Івано-Франківська, професійний актор Володимир Шлемко [5].

На наступному зборі [6], який відбувся 12–13 грудня 1992 р. в Києві, новим Головою партії було обрано Володимира Шлемка, його заступником – Романа Ковалю, а Івана Кандибу призначили Почесним головою ДСУ.

Однак Кандиба був прихильником ідеї відродження ОУН на теренах України. Він запропонував всім членам ДСУ вступити до ОУН, а партію розпустити. На це майже ніхто не погодився. Тоді Кандиба разом з групою прихильників вийшов з ДСУ. Після того, як провід ОУН(б) відмовився легалізувати цю організацію на теренах України та створив КУН, Кандиба заснував нову організацію, яка отримала назву «ОУН в Україні» (ОУНвУ). За собою Кандиба залишив право на назву друкованого органу ДСУ – газети «Нескорена Нація». Вона стала виданням ОУНвУ, а члени ДСУ пізніше заснували нову газету зі схожою навою – «Незборима Нація».

23 березня 1993 року Міністерство юстиції України зареєструвало Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». І де-юре, і де-факто це була політична партія, хоча самі члени ДСУ регулярно це заперечували, стверджуючи, що партійний статус – це лише формальність, продиктована вимогами законодавства [7, с.19].

Тим часом у ДСУ виник конфлікт між В.Шлемком та Р.Ковалем. Провід організації зрозумів, що помилився з вибором голови. Діяльність Шлемка на цій посаді не влаштовувала більшість членів партії. Проте той не погодився

піти, намагаючись усунути Ковалю та його прибічників. Восени 1993 р. Шлемко своїм наказом позбавив власного заступника всіх посад та виключив з лав ДСУ [8]. Однак значна частина членів організації підтримувала Ковалю, і в результаті 4 грудня у двох містах паралельно пройшло два з'їзди ДСУ. До Києва на підтримку В.Шлемка приїхало 25 делегатів з 5 областей, в той час як його опонент Р. Коваль зібрав у Дніпропетровську 75 своїх прихильників з 16 обласних організацій (всього на той час в Україні діяло 19 обласних осередків ДСУ) [9]. Обидва з'їзди проголосили один одного нелегітимними і затвердили своїх лідерів керівниками ДСУ. Певний час дві організації існували паралельно, не визнаючи одна одну, але доволі швидко ДСУ Володимира Шлемка припинила існування, а її члени частково вступили до лав ОУНвУ. З того часу і до кінця існування ДСУ Роман Коваль залишався головою організації. На початку 2000-х років Шлемко передав Ковалю печатку ДСУ, яка весь цей час лишалася в нього [4].

За період виходу з лав організації Івана Кандиби, поступового зміцнення лідерських позицій Романа Ковалю, а потім затвердження його на посаді голови ВПО ДСУ відбулись докорінні зміни у партії. Окрім Ковалю лідерські позиції в ДСУ займають інші вихідці з УРП: Григорій Гребенюк, Олександр Черненко, Анатолій Щербатюк. Жоден з них не стояв біля витоків ДСУ. Також жоден з членів Тимчасової Ради організації часів її заснування не лишився в ній після 1992 р. В цей період починає змінюватись і ідеологія партії – вона значно радикалізується, «зсувається» в бік етнічного націоналізму.

Осередки ДСУ діяли в більшості областей України, але найбільш активними були Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька, Вінницька та Рівненська обласні організації.

Взагалі кількість членів ДСУ ніколи не перевищувала дві тисячі. Ще під час створення організації, коли велася дискусія, якою організацією робити ДСУ – елітарною чи масовою, було прийняте рішення зупинитися на першому варіанті: «Специфічність принципів ДСУ, необхідність конкретно-ділової роботи зумовлює курс на елітарність об'єднання, куди мають увійти найсвідоміші борці за Самостійну Україну і національний поступ» [10, с. 5].

На початку 1993 р. виник структурний підрозділ організації «Варта ДСУ», який у Статуті було названо «спортивною референтурою» [7, с.12]. По суті це була спроба розбудови власної парамілітарної структури.

З 1990 р. в якості партійної емблеми зазвичай використовувалось зображення вписаного у коло тризуба з написом по краям: «Державна самостійність України». У 1994 р. було затверджено нову символіку ДСУ. На емблемі організації було зображено чорного сокола, до фігури якого було вписано тризуб [Див. додаток Д]. На прапорі ДСУ ця емблема розташовувалася на малиновому тлі (цей колір трактувався як традиційний козацький) [12].

Період найбільшої активності ДСУ припадає приблизно на 1993–1995 роки. Однак назвати це «розквітом» або піднесенням навряд чи можна: навіть в цей час партія лишалася невідомою для абсолютної більшості населення і майже не впливала на політичні процеси в країні. На парламентських виборах 1994 року ДСУ не здобула жодного мандату.

У другій половині десятиліття відбувається поступовий занепад організації. Для Голови ДСУ Романа Ковалю політична діяльність відходить на другий план – пріоритетними для нього стають історичні дослідження [13]. Після внутрішніх конфліктів лави організації залишили заступник голови Григорій Гребенюк та командир «Варти ДСУ» Володимир Стадніченко (сама «Варта» в цей же час припинила існування).

Крім того, мали місце конфлікти центрального керівництва ДСУ з очільниками деяких регіональних осередків. Наприклад, голова Дніпропетровської обласної організації Андрій Якименко посварився з Романом Ковалем [14–16]. Голова ДСУ намагався змінити обласне керівництво, однак всі документи та печатка лишалися в Якименка. Тому Дніпропетровська обласна організація в цей період діяла фактично «в автономному режимі» [1], іноді роблячи певні кроки всупереч позиції проводу партії (зокрема, підписавши угоду про співпрацю з УНА–УНСО [18]).

Певні сподівання покладалися на чергові парламентські вибори 1998 р. однак, які і на попередніх, результат для партії був незадовільним – вона знов

не отримала жодного місця у парламенті. На президентських виборах 1999 р. ДСУ підтримала кандидатуру Євгена Марчука [19].

Наступні роки організація існувала більше формально, ніж фактично. «Незборима Нація» продовжувала виходити, однак головне місце в ній тепер займали історичні матеріали. Єдиною дієвою обласною організацією в цей час була Рівненська на чолі з Володимиром Захаруком, але вона навіть не мала реєстрації [4].

Дещо пізніше, ніж ДСУ, утворилася інша націоналістична структура – Українська національна Асамблея (УНА). Сформувалася вона на основі УМА, тому символічною датою заснування УНА вважається 30 червня 1990 року – переддень першої сесії УМА, коли відбулася нарада делегатів (очевидно, націоналісти вказують не 1 липня, коли відбулася сесія, а 30 червня з огляду на символічність дати – якраз у річницю проголошення Акту відновлення Української Держави).

22–23 грудня 1990 р. відбулася третя сесія УМА, яка була ключовою у процесі перетворення з широкої «парасолькової» структури на монолітну організацію. Домінуюче положення в Асамблеї в цей час займає СНУМ(н) (який 3–4 листопада 1990 р. було перейменовано на Українську націоналістичну спілку, або УНС). Григорій Приходько та інші опоненти УНС виходять з УМА. З п'яти ініціаторів створення Асамблеї лишаються двоє – Юрій Шухевич (новий голова) та Анатолій Лупиніс. З цього моменту суттєвий вплив на діяльність УМА мали й молоді активісти УНС – Дмитро Корчинський, В'ячеслав Артеменко, Олег Вітович та інші.

Ідеологією УМА та УНС в цей час був інтегральний націоналізм.

Протягом першої половини 1991 р. УМА про себе майже ніде не заявляла. Було прийняте рішення перетворення її на політичну партію, відбувалась підготовка до цього.

Більш активною в цей період була УНС. «Уенесівські», зокрема, видавали власні збірки ідеологічних статей, газети, проводили тренувальні збори. 30 червня 1991 р. у Львові пройшла акція УНС та честь 50-річчя Акту відновлення Української Держави. Близько двох сотень її представників пройшли центром

міста зі смолоскипами. Учасники заходу підпалили спеціально виготовлений хрест та закидали палаючими смолоскипами пам'ятник Ярославу Галану. Ця подія привернула велику увагу преси, відповідні кадри навіть потрапили до випуску новин московського телебачення [20]. Були й перші спроби закордонної діяльності – в січні 1991 р. тернопільські члени УНС на чолі із Юрієм Тимоєм брали участь в охороні будівлі литовського парламенту.

В дні заколоту ДКНС УМА створила власні озброєні загони – Українську народну («народню» у початковому варіанті [21]) самооборону (УНСО). Головним завданням цієї структури був силовий опір путчистам. Заколот потерпів поразку, але УНСО залишилась і почала розвиватись.

8 вересня 1991 р. у Львові відбулася шоста сесія УМА, на якій її було остаточно перетворено на політичну партію, яка отримала назву Українська національна асамблея (УНА).

Партію очолив Юрій Шухевич. Постать сина командира УПА була символом «зв'язку поколінь» націоналістів. Що ж стосується реального впливу Юрія Шухевича на процеси в організації того часу, то його іноді називають формальним лідером та «весільним генералом» [22]. Шухевич дійсно не мав об'єктивної можливості контролювати поточні процеси в УНА-УНСО. Цьому сприяло в тому числі підірване в таборах здоров'я, зокрема втрачений зір. Але стратегічні питання діяльності партії вирішував у першу чергу він. «Наприклад, коли йшлося про доречність участі УНСО в конфліктах у Придністров'ї та Абхазії – останнє слово було за Шухевичем», – згадує член організації Владислав Мирончук [23].

УНА та УНСО надалі стали майже єдиним цілим. «Коли ми були в краватці з течкою – це була УНА, коли з ножем в зубах – це УНСО», – так описує ситуацію Дмитро Корчинський [24, с. 135]. Поступово набула поширення подвійна назва – УНА-УНСО. На ранньому етапі іноді використовували і потрійну – УНА-УНС-УНСО [25]. УНС надалі позиціонувалася як «внутрішня партія» – елітарна структура з позитивним членством. Навколо неї було створено своєрідний ореол загадковості та закритості. Але по суті це був провід УНА з числа кадрів СНУМ.

Перші публічні акції УНА-УНСО відбулися восени 1991 р. Це було протистояння з учасниками комуністичної демонстрації в центрі Києва 7 листопада, а також низка бійок зі столичними проросійськими активістами.

У лютому–березні 1992 року декілька сотень бійців УНСО взяли участь у «поході на Крим», метою якого була «демонстрація сили» місцевим сепаратистам. В той же час УНСО почала співпрацю з новоутвореною Українською Православною Церквою Київського Патріархату, що полягала перш за все у забезпеченні останнім фізичної підтримки під час боротьби за відокремлення від УПЦ.

З 1992 року важливою складовою діяльності УНА-УНСО стає участь членів організації у локальних конфліктах за межами України.

За оцінкою активіста організації Владислава Мирончука, на період між Придністровською (весна–літо 1992 р.) та завершенням Абхазької воєн (осінь 1993 р.) припав період найбільшого піднесення УНА-УНСО [23]. В цей час відбулася найбільша кількість акцій, до організації прийшло чимало нових людей.

У 1994 р. партія (ще не зареєстрована) взяла участь у парламентських виборах, і троє її представників стали депутатами Верховної Ради.

Перші внутрішні конфлікти в УНА сталися у 1993 році, коли почалися відхилення ідеології від традиційного українського націоналізму. Це викликало незадоволення певної частини активістів, в першу чергу – у більш консервативній в цьому відношенні Західній Україні. Зі складу організації вийшли, зокрема, осередки у Дрогобичі, Стрию та Самборі. Згодом вони склали основу для нової структури – «Тризубу» ім. С.Бандери [26].

Восени 1994 року УНА залишив (щоправда, не назавжди) її голова – Юрій Шухевич. Коментуючи цей вчинок, він доволі різко висловився про той шлях, яким пішла організація, засудивши, зокрема, кадрову політику та панславістські настрої проводу [27; 29]. Партію очолив депутат Верховної Ради Олег Вітович.

29 грудня 1994 р. після декількох невдалих спроб УНА отримала офіційну реєстрацію в якості політичної партії [29]. УНСО так і не було

zareestrovano na vseukraïns'komu rïvnï. 6 veresnia 1995 roku UNA vtratiła ofiïcïinïi status – Mïnisterstvo iusticiï skasuvala svoe rïshennia pro ïï reestracïiu [30]. Ce stalo odnim iz faktorïv, yakïi spriyav postupovomu zanepadu organizacïï. Vdruge zareestrovati Ukraïns'ku nacïonal'nu asambleu vдалося 29 veresnia 1997 r.

U 1997 r. z UNA viyshov Dmïtro Korchinsk'kïi ta grupa yogo pribichnikïv [31]. Rezultati uchastï u viborakh 1998 roku buhу dla partïï vkray nevdalimi.

U 1999 r. novim golovoю UNA stav Andriï Shkïl', odin z liderïv l'viv's'kogo SHUM ta golova L'viv's'koi mï's'koi organizacïï UNA-UNSO. Formal'no partïєю тепер keruvav provïd iz semi cholovïk, odnak ocholiv provïd same vïn.

U 2000–2001 rokah UNA-UNSO doluchilasя do kampanïï «Ukraïna bez Kuchmi». Same цю podïiu zazvichay vvazhayut останнім splеском активності organizacïï. Bïyцï UNSO vziali naïaktivnïшу uchast' u masovih zavorushenniah 9 bereznia 2001 r., pi's'lya yakih vïdbuvся trivaliï sudovïi proces nad chlenami organizacïï. Naslïdkom stav glibokïi zanepad strukturi ta dekil'ka rozkolïv. Deyakïi час parallel'no i'snuvali 3–4 okremï organizacïï UNA-UNSO.

Socïal-nacïonal'nu partïiu Ukraïni (SNPU) buhу stvoreno vže u nezalezhnïi Ukraïni – voseni 1991 roku. Osnovu partïï sklali aktivïsti «Varti Ruhu». Pi's'lya vïhodu Ukraïni zi skladu SRSPR neobhïdnïst' v i'snuvannï podïbnoi strukturi vïdpala (prïnaïmnï na dumku central'nogo kerïvniцtva HPU, yake й do ц'ogo stavilos' do «boïovogo krïla» z pevnoю perestorogoю [32]), tomu ïï buhу rozformovano. Aktivïsti «Varti» vže trivaliï час vinoшували iдею stvorennia vlasnoi nacïonalïstичnoi partïï. 29 veresnia 1991 roku u L'vovï proïshli zbori iñicïativnoi grupи, a 13 zhovtnia vïdbuvся ustanovchïi z'ïzd Socïal-nacïonal'noi partïï Ukraïni. Partïiu ocholiv odin z liderïv «Varti Ruhu» Yaroslav Andrushkïv, a golova «Varti» Yuriï Krivoruchko stav yogo zastupnikom. Do stvorennia SNPU takoh doluchilis' Student's'ke Bratstvo L'vova (golova – Oleg Tyahniбок), OUM «Spadщина» (golova – Andriï Parubïi) ta neformalna struktura «Ukraïns'kï veterani Афганïstanу».

Як видно з назви, СНПУ робила у своїй діяльності ставку на поєднання національних та соціальних гасел.

З моменту заснування СНПУ активно намагалась знайти свою «нішу» серед вже існуючих націоналістичних формувань. Партія різко протиставляла себе всім іншим політичним силам, які відносить «або до націонал-колаборантів – зрадників української революції, або до націонал-романтиків – пустоцвіту національної революції» [33].

Характерною рисою СНПУ був її локальний характер. Партії вдалося стати доволі помітним явищем у політичному житті Львова та області, однак в інших регіонах країни вона була маловідомою. Існували діючі осередки СНПУ в Харкові, Києві, Кіровограді, Нікополі Дніпропетровської області, Одесі та деяких інших містах, однак кількість їхніх активістів ніколи не перевищувала декількох десятків. Такий стан справ зберігався принаймні до кінця 1990-х, а за великим рахунком – до 2004 р.

Символом СНПУ стало графічне поєднання літер І та N («Ідея нації») [Див. додаток Д]. Автором емблеми став член Комітету уповноважених, художник за освітою Нестор Пронюк [34]. У початковому варіанті використовувалась кирилична «Н», однак при узгодженні ескізу провід схилився до латинської літери [35]. Символ партії неодноразово привертав увагу ЗМІ та громадськості: одні бачили в ньому подібність до свастики [36], інші – нацистський «Вовчий гак», який зокрема, був емблемою дивізії СС «Дас Райх» [37]. Емблема та назва СНПУ (в якій часто бачили алюзію на націонал-соціалізм) сприяли формуванню її образу як «неонацистської» [38] партії. Особливо актуальним це стало пізніше, коли правонаступниця СНПУ, партія «Свобода» (вже з новою символікою) стала вагомим суб'єктом політичного життя в Україні.

На всеукраїнському рівні про СНПУ вперше почули у вересні 1993 року. Тоді у відповідь на підписання Україною та Росією Масандрівських угод (які націоналісти вважали зрадою інтересів України) у Львові було створено Надзвичайний комітет порятунку нації та держави (НКПНД). До нього увійшли Українська консервативна республіканська партія (УКРП), СНПУ та місцеве

Студентське Братство (лідером якого продовжував бути Олег Тягнибок та яке, окрім одного осередку, було близьким до СНПУ [39]). Очолив НКПНД голова УКРП Степан Хмара, а його першим заступником став Ярослав Андрушків.

21 вересня 1993 р., перед початком сесії Верховної Ради, перед її будівлею пройшли масові акції протесту, в яких взяв участь НКПНД. Участь у цих подіях взяла і СНПУ. Бійці партії з'явилися на заході у чорних одностроях, завдяки яким вони візуально відрізнялись від одягнених у камуфляж «унсовців». Це були так звані «Народні загони» (або «Загони СНПУ» [40]) – прототип партійної парамілітарної організації. «Загони» взяли участь у сутичках з міліцією.

У 1994 році кандидати від СНПУ взяли участь у парламентських та місцевих виборах. До Верховної Ради партія не провела жодного кандидата. Але четверо членів партії стали депутатами Львівської обласної ради, ще декілька отримали мандати у міських та районних радах Львівщини.

Свій другий з'їзд СНПУ провела 9 вересня 1995 р. Він передував офіційній реєстрації партії, яка відбулася 16 жовтня. Згодом, 19 листопада, у Львові також було організовано «презентацію» СНПУ. Це був доволі масштабний урочистий захід із виступами лідерів у театрі ім. М. Заньковецької, концертом та ходом містом [41].

Збереглося чимало свідочств про те, що у другій половині 1990-х рр. партія намагалась вести цільову агітацію серед членів молодіжних субкультур, зокрема скінхедів та футбольних фанатів [42].

У 1997 році з СНПУ вийшов один з її лідерів Юрій Криворучко. Причиною стали розбіжності з іншими лідерами у поглядах на деякі аспекти подальшого розвитку партії [35].

Парламентська кампанія 1998 року стала для СНПУ більш вдалою, ніж попередня – Олегу Тягнибоку вдалось перемогти на одномандатному окрузі.

СНПУ була одним з учасників «України без Кучми» (хоча її роль у кампанії не була особливо вагомою). Партія активно підтримувала прем'єр-міністра Віктора Ющенка.

Представники всіх відгалужень ОУН, які напередодні проголошення незалежності переїжджають до України, намагаються зайняти своє місце у політиці вже самостійної держави. Але вдається це не всім – «двійкарі» зосередились на просвітницькій діяльності, а «мельниківці» зареєстрували громадську організацію. Суто політичною діяльністю розгортає лише «революційна» ОУН на чолі зі Славою Стецько.

«Бандерівці» вирішили відмовитись від легалізації ОУН в Україні та її безпосередньої участі в політичних процесах. На думку Георгія Касьянова, це можна пояснити прагненням зберегти «революційну незайманість» [43;44] ОУН(р). Тобто провід організації не бажав відходити від давно сформульованих принципів, іти на компроміси та переглядати ідеологію відповідно до нових реалій, але для успішного походу в політику ці кроки були необхідними. Для цього ОУН(р) заснував нову структуру – Конгрес українських націоналістів (КУН). На VIII Надзвичайному Великому Зборі ОУН (останньому, який відбувся за кордоном і першому, в якому взяли участь делегати з України) у 1991 р. було прийнято рішення про створення нової політичної сили.

28–29 березня 1992 року з ініціативи проводу ОУН(р) в Києві пройшла конференція «Український націоналізм – минуле, сучасне, майбутнє». Крім Ярослави Стецько на ній виступили такі помітні представники націоналістичного руху, як голова Братства вояків УПА Михайло Зеленчук, Петро Дужий, голова ДСУ Іван Кандиба, народні депутати Лариса Скорик та Степан Хмара та інші [45]. Окрім низки політичних рішень та заяв конференція схвалила маніфест, в якому підтверджувалась ідея про необхідність створення нової політичної організації.

На цьому етапі ініціатори заснування КУН планували створення не просто політичної партії, а «парасолькової» структури, яка має об'єднати всі існуючі націоналістичні сили. Відповідно до цього у конференції 1992 року вбачалася певна алюзія на Конгрес українських націоналістів 1929 р., в результаті якого було створено ОУН [46].

Після конференції ініціативний комітет розпочав роботу зі створення КУН як на центральному рівні, так і в регіонах.

Установчий збір Конгресу українських націоналістів відбувся 16–17 жовтня 1992 р. в Києві. На ньому було створено робочі органи і комісії організації, а також виголошено проекти програми і статуту. Очолила Конгрес Слава Стецько, першим її заступником став Роман Зварич, головою секретаріату – Сергій Жижко [47].

Окрім Я.Стецько до становлення КУН долучилися інші представники діаспори та вихідці з неї [48]. Помітне місце в організації займали ветерани національного-визвольного руху та політв'язні (Петро Дужий, Дарка Гусяк, Михайло Зеленчук, Іван Губка та інші).

26 січня 1993 р. партію «Конгрес українських націоналістів» було офіційно зареєстровано [49]. Програму та статут Конгресу було затверджено на першому зборі партії 2–3 липня 1993 року.

У вересні 1994 р. відбулися зміни в керівництві партії: першим заступником голови замість Р.Зварича став С.Жижко. Зварич залишив лави КУН та згодом увійшов до НРУ. Другий збір (2–3 вересня 1995 року) Конгрес провів вже в статусі парламентської партії.

Зі всіх націоналістичних партій КУН був найменш радикальним у діях та найбільш схильним до компромісів із владою та опонентами. Порівняно з епатажними УНА чи ДСУ Конгрес мав репутацію «респектабельної», «солідної» організації (хоча ця «респектабельність» була відносною). В середині 1990-х років деякі експерти та журналісти [50] писали про тенденції до радикалізації Конгресу. Однак насправді суттєвих змін в цьому плані не відбулося. КУН не оминув процес маргіналізації націоналістичного руху другої половини 1990-х років, що наочно продемонструвала поразка на парламентських виборах 1998 р.

Ідея КУН як «парасолькової» структури частково була реалізована на рівні взаємодії з національно-патріотичними громадськими організаціями [51].

Окрім КУН провід ОУН(р) створив ще одну структуру, яка посіла помітне місце в націоналістичному русі 1990-х років. Це була Громадська

спортивно-патріотична організація «Тризуб» імені Степана Бандери. Керівництво «революційної» ОУН в ті часи намагалося втілити ідею про структуру з трьох пов'язаних між собою організацій: власне ОУН мав бути проводом, КУН – займатися політичною сферою; ще одна організація мала відповідати за силову підтримку [52]. «Силовим крилом» стало парамілітарне формування «Тризуб» ім. С.Бандери. Питання фізичної підтримки було актуальним з огляду на випадки протидії акціям Конгресу з боку опонентів. Згідно з задумом проводу ОУН, основною функцією «Тризубу» мала бути охорона заходів КУН [53]. При цьому самі «тризубівці» наголошують, що підпорядковувались виключно ОУН(р), а не Конгресу. «Тризуб» у багатьох моментах був дуже подібний до УНСО, «Варти ДСУ» та «Патріоту України». Принципова відмінність полягала в тому, що перераховані структури були максимально «інтегровані» до відповідних партій, а «Тризуб» мав певну автономію: своє керівництво, яке не обов'язково перебувало в лавах ОУН(р) чи КУН, власну структуру, окремі заходи та акції. Діяльність «Тризубу» зовсім не обмежувалась безпекою КУН.

Офіційною датою заснування ГСПО «Тризуб» ім. С.Бандери вважається 14 жовтня (свято Покрови та УПА – знов символічна дата, як і 30 червня для УНА) 1993 року. Першим головою організації став викладач філології Дрогобицького державного університету Василь Іванишин, який на той момент вже був доволі відомим теоретиком націоналізму, автором низки праць. До цього Іванишин перебував у лавах УНА-УНСО, але вийшов звідти через незгоду з ідеологічним курсом організації. В цей період УНА залишили цілі осередки у Дрогобичі, Стрию та Самборі. Ці активісти склали фундамент нової організації – «Тризубу» [54].

Перші місяці свого існування «Тризуб» діяв тільки на території Галичини. Влітку 1994 р. в Луцьку відбулася ідеологічна конференція КУН, учасникам якої В.Іванишин надав інструкції та завдання щодо розбудови «Тризубу» в регіонах. Після цього осередки організації почали виникати по всій Україні. Відбулися перші публічні акції [55]. Наприкінці листопада 1994 року у Вінниці пройшов перший збір-вишкіл командирів «тризубівських» підрозділів, на

якому були присутні Слава Стецько, Василь Іванишин, а також представники 17 регіональних відділень організації [56].

Протягом 1995 року завершується формування «Тризубу». 1 вересня 1995 р. відбувається перший великий збір організації. На ньому Василя Іванишина було затверджено в якості голови центрального проводу «Тризубу».

У документах цього періоду підкреслювалось, що «Тризуб» – не партія, а «об'єднання орденського типу», яке «не виборює влади для свого керівництва і членства» (до цього навіть додавалося, що членам організації заборонено займати державні посади та мати депутатські мандати) [57]. Були сформульовані 3 основні функції «Тризубу»: пропагандивна, вишкільна (тобто всебічна підготовка членства) та «націозахисна» («захист честі і гідності Української Нації») [58]. Відповідно діяльність організації полягала переважно у проведенні власних масових акцій, охороні націоналістичних заходів, проведенні тренувальних зборів та фізичному протистоянні з опонентами (в першу чергу – комуністами). Доволі часто в середині 1990-х рр. «Тризуб» виконував завдання, яке з самого початку передбачалося як основне – опікуватися безпекою КУН. Один з прикладів наводить відомий діяч націоналістичного руху Степан Мудрик-Мечник: «Якось КУН прибув до Рівного, де були чималі проблеми з розбудовою там КУНу. З нами приїхало 350 членів "Тризубу". Ми лише чули, як після приходу тризубівців, росіяни, які спостерігали за дивним, як для них видовищем, лякались маршируючих ... Аналогічні ситуації виникали в Дніпропетровську, Кривому Розі, де відбувалися розмаїті конференції» [59]. В тогочасних «тризубівських» документах Конгрес та Всеукраїнське Братство ветеранів ОУН-УПА згадуються як «ідейно і функціонально найближчі нам [тобто «Тризубу»]» організації [60]. 13 жовтня 1995 р. «Тризуб» охороняв третій великий збір Братства ОУН-УПА та став асоційованим членом цієї структури.

Деякі відділення «Тризубу» на місцях були зареєстровані. На всеукраїнському рівні цього зробити не вдалося [61].

Період піднесення у 1995 році змінився частковим згортанням активності у 1996-му. Це було пов'язано з початком переслідувань з боку правоохоронних

органів, які тривали до 1998 р. Осередки організації у східній Україні фактично перейшли у «підпілля», не афішуючи свою діяльність [62].

В травні 1996 р. Василь Іванишин передав повноваження голови центрального проводу «Тризубу» своєму заступнику, активісту з Дніпродзержинська Дмитру Ярошу. Сам Іванишин отримав почесне звання провідника «Тризубу».

10–11 січня 1998 року в Тернопільській області відбувся другий збір «Тризубу». На відміну від першого, він пройшов в закритому режимі, «у звичних для українських націоналістів-бандерівців умовах – в одному з карпатських бункерів» [63]. Збором було затверджено Д. Яроша на посаді голови організації.

У 1999 р. «Тризуб» ім. С.Бандери розірвав відносини з ОУН(р) та КУН і став повністю самостійною організацією. Дмитро Ярош передав повноваження голови «Тризубу» Євгену Філю, який на той час керував Західноукраїнським кошем та був заступником голови центрального проводу організації [64].

Таким чином, основу націоналістичного руху протягом 1990-х років складали 5 організацій: ВПО «Державна самостійність України», Українська національна асамблея – Українська народна самооборона, Соціал-національна партія України, Конгрес українських націоналістів та ГСПО «Тризуб» ім. Степана Бандери. Перші дві були створені ще за радянських часів (1990–1991 рр.), інші – в незалежній Україні (1991–1994 рр.). «Тризуб» був громадською організацією без офіційного статусу, інші – зареєстрованими політичними партіями. КУН (до 2001 р.) та «Тризуб» (до 1999 р.) підпорядковувались керівництву ОУН(р) [65], всі інші були самостійними структурами.

Кожна партія мала або намагалася створити власні воєнізовані або спортивні «силові» формування, а також афілійовані громадські організації різного профілю. Всі крім КУН та СНПУ за окреслений період переживали зміну лідера. В «Тризубі» це щоразу відбувалося мирно та за згодою сторін, а в ДСУ та УНА супроводжувалось конфліктами, взаємними звинуваченнями, розколами.

2.3. Ідеологічні засади українських крайніх правих організацій

Всі організації, які є предметом даного дослідження, декларували та підкреслювали свою ідеологічну спадкоємність від українського націоналістичного руху 1920–1940-х років. Непохитними орієнтирами та джерелами натхнення для них були праці Дмитра Донцова, Степана Бандери, Ярослава Стецька, а також Миколи Міхновського.

При цьому кожна організація по-своєму бачила доробок класиків та способи втілення їхнього вчення на практиці. З'явилося покоління новітніх ідеологів, які доповнювали та переосмислювали спадок попередників. Володимир Кулик у 1993 р. охарактеризував переважну частину тогочасних, за його власним виразом, інтегральних «писань» як «просто спримітизований переказ джерела (зазвичай “Націоналізму” [Донцова])». Основними рисами ідеології новітніх українських націоналістів Кулик називає волюнтаризм, догматизм, антиінтелектуалізм, ідеалізм («хоч він і має в них радше пропагандистське значення» [1, с.153]).

Протягом всіх 1990-х рр., особливо їх першої половини, в націоналістичному середовищі тривала жвава ідеологічна дискусія. Молоді та заслужені інтелектуали викладали власний погляд на основні проблеми націо-та державотворення на сторінках періодичних видань та брошур, у виступах на з'їздах і конференціях.

В той же час, за великим рахунком, націоналісти лишалися «замкненими в собі» не тільки організаційно, а й ідеологічно. Спроби дійсно принципово оновити ідейний базис українського націоналізму, наблизити його до сучасних реалій та широких мас траплялися нечасто та не мали особливого успіху. Іншими представниками середовища подібні кроки зазвичай сприймалися як «відступництво» – консервативні настрої по відношенню до ідеології були сильнішими, ніж реформаторські. В цьому контексті показовим є епізод, який згадує в своїй книзі Григорій Гребенюк. У 1992 році керівництвом ДСУ було найнято двох аспірантів-філософів з Національної Академії Наук України для написання «модерної» партійної програми (однак, побачивши результати роботи, представники організації відмовились від їхніх послуг) [2, с. 362].

Спільною рисою для ідеології та програм всіх націоналістичних організацій була значна увага до гуманітарних проблем (історична пам'ять, мова, патріотичне виховання і т.д.). Соціально-економічні питання на їхньому тлі були другорядними. Відповідна частина партійних програм дуже часто складалася із загальних фраз про ринкову економіку, соціальну справедливість та підтримку вітчизняного виробника (такий підхід був властивий не тільки націоналістам). У деяких організаціях просто не було фахівців із цих галузей, які б виробили у своїх структурах чітке бачення з даної тематики. Один з анонімних респондентів, активіст націоналістичної організації, описав ситуацію наступним чином: «Ми розуміли, що для більшості людей найболючішими є питання зарплатні, пенсії, цін і так далі. Звичайно, якісь такі речі намагалися прописати у програмі, в агітації. Однак насправді націоналісти не надто переймалися цими речами. На зборах ми могли годинами обговорювати, скажімо, питання сприйняття людьми ОУН-УПА, але ніколи не говорили про жахливий стан економіки. Напевно, люди це відчували» [3;4]. Іноді до цього додавалось засудження націоналістами «шлункового способу мислення» серед населення. «Мені без різниці, якою мовою говорити, аби була ковбаса» – ніби цитуючи «несвідомих громадян», часто іронізували ультраправі.

З огляду на поширену практику ототожнення українського націоналізму з фашизмом, націонал-соціалізмом та расизмом [5] необхідно окремо зупинитись на цьому аспекті ідеології українських ультраправих. Самі націоналісти публічно спростовували всі подібні звинувачення. До цього могли додаватись аргументи на кшталт наявності у власних лавах активістів неукраїнського походження або боротьби УПА з нацистами. За великим рахунком, українські праворадикальні структури можна вважати прикладом постколоніальних націоналістичних рухів, для яких (за рідкісними виключеннями) не були властивими расизм, ксенофобія, експансіонізм. Проблема «кольорових» мігрантів, яка стала плідним ґрунтом для расистських настроїв європейських ультраправих, для України не була актуальною. Однак окремі прояви згаданих тенденцій все ж мали місце. Деякі активісти націоналістичних організацій стверджували, що в їхніх лавах все була певна кількість людей, які вважали

себе прихильниками націонал-соціалізму або дотримувались расистських ідей. Прояви ксенофобії стосувалися насамперед росіян та євреїв [6]. Заперечення організаціями свого нацистського характеру поєднувалося публікацією у власних виданнях уривків із праць класиків цих течій.

Ідеологічні засади ДСУ остаточно формуються у 1992–1993 рр., коли до партії приєдналося нове покоління активістів, переважно молодих вихідців з УРП. Роман Коваль, Григорій Гребенюк та інші активісти з цього середовища формували нову ідеологічну парадигму ДСУ.

Найбільш характерною особливістю ідеології ДСУ був етноцентричний підхід у розумінні нації та націоналізму. В програмових документах та статтях представників партії часто підкреслювалось, що українським націоналістом може бути тільки українець за походженням. Більше того – навіть в статуті партії йшлося, що «ДСУ є об'єднанням етнічних українців»[7]. У такому формулюванні іноді бачили порушення норм чинного законодавства. При цьому на практиці активісти ДСУ не завжди були етнічними українцями. Як пояснює Роман Коваль, у дійсності вимога до кандидатів на вступ до партії полягала в українському походженні хоча б одного з його батьків [8]. Крім того, в програмі ДСУ наголошувалось, що організація виступає проти обіймання неукраїнцями вищих державних посад [9].

Ставлення ДСУ до національних меншин України було неоднозначним. З одного боку, Іван Кандиба у 1992 р. писав: «Ми повністю поділяємо гасло, висунуте ОУН ще на початку 40-х років, – “Воля народам, воля людині”, і тому, ревниво захищаючи свої права та інтереси, не зазіхаємо на права та інтереси інших націй як в Україні, так і поза нею і бажаємо жити з ними в мирі й дружбі» [10]. А у 1994 р., вже за нового керівництва партії, тональність трохи змінилася – представникам нацменшин пропонували вибір: «пов'язати своє життя з Україною і стати її лояльними громадянами або, якщо вам неприємна ідея Самостійної України, повернутись на свої етнічні землі» [11]. В принципі, подібні ідеї властиві для націоналістів всіх країн. Однак в цілому в цей період риторика ДСУ по відношенню до мешканців України неукраїнського походження стала доволі радикальною. Слова на кшталт «жиди», «москалі»,

«чужинці» постійно вживалися у партійних виданнях. Представники організації доводили, що такі вирази самі по собі не несуть негативного забарвлення (наприклад, окрему статтю було присвячено обґрунтуванню доречності використання слова «жид» в українській мові по аналогії з іншими європейськими) [12], і взагалі старанно спростовували звинувачення у ксенофобії [13, с.48]. Проте загальна тональність висловлювань дозволяє прийти до висновку, що ці звинувачення (насамперед – в антисемітизмі) все ж не були безпідставними [14]. Все це в поєднанні з періодичними посиленнями на Адольфа Гітлера та Беніто Муссоліні на сторінках партійних видань дозволило журналісту Вахтангу Кіпіані назвати ДСУ «найбільш яскравою та послідовною представницею профашистського напрямку українського політичного спектру» [15; 16].

Значну ідеологічну трансформацію з моменту заснування пережила і УНА. Класичний «донцовський» націоналізм в баченні організації поступово трансформувався. Особливо відчутним це було у 1993–1997 роках під впливом київських ідеологів Дмитра Корчинського та В'ячеслава Артеменка. В цей час у ідеях партії з'явилися елементи ліворадикальних та анархістських вчень. В організаційних часописах цього часу тексти, присвячені, наприклад, Муаммару Каддафі чи німецьким неомарксистам із RAF, друкувалися не рідше, а то й частіше, ніж матеріали про УПА або Міхновського. Також був присутній вплив східних релігійно-філософських практик та прояви прихильності до окремих рухів ісламських фундаменталістів. Програмові статті та інтерв'ю лідерів організації містили багато цитат іноземних політиків, державних лідерів, філософів, публіцистів – наприклад, Мао Цзедуна або Ульріки Майнхоф [17].

Подібні ідеологічні експерименти УНА-УНСО зустріли неприйняття не тільки з боку інших представників націоналістичного табору, а й в самій організації. Особливо сильне нерозуміння це зустріло у західноукраїнських регіонах. «Люди ... проповідують якісь Дзени, Мао, Кастро. Я за Мао не піду» [18], – таку позицію командира одного з осередків УНСО на Львівщині підтримало чимало людей. Юрій Шухевич, виходячи в 1994 р. з лав УНА-УНСО, пояснював свій вчинок саме ідеологічними розбіжностями. «Я був і

залишаюся на позиціях українського націоналізму Донцова, Липинського, тому не можу погодитися з тими ідеологічними збоченнями, що почалися ... Корчинський договорився до того, що “позаду нас – пустота”, “України – немає”», – зазначив він в одному з інтерв’ю [19].

Апофеозом ідеологічних пошуків партії стала підготовка до парламентських виборів 1998 року. У цій кампанії «унсовці» навіть дійшли до спроб конкурування з комуністами на ниві експлуатації ностальгії виборця за радянськими часами. Зокрема в одній із заяв повідомлялось про готовність на честь 20-річчя останньої Конституції СРСР помістити на партійне знамено портрет Брежнєва [20]. В такому ж дусі була написана програма, з якою УНА мала йти на вибори (авторства Корчинського). Однак передвиборчий партійний з’їзд цей варіант програми не затвердив, що, за спогадами учасників подій, стало однією з причин виходу Корчинського з УНА-УНСО [21]. Після цього ідеологія партії почала рухатись у зворотному напрямку – знов ближче до традиційного українського націоналізму.

Представники СНПУ визначали ідеологію партії як соціал-націоналізм. Відповідно до цього терміну декларувалася однакова важливість соціальних та національних питань для партії. Однак на практиці СНПУ не відрізнялась підвищеною увагою до соціальних тем порівняно з іншими націоналістичними структурами. Термін «соціал-націоналізм» викликав в багатьох асоціації з націонал-соціалізмом та відповідні звинувачення на адресу СНПУ, хоча насправді спільного з доктриною Адольфа Гітлера було не більше, ніж в інших націоналістичних партій.

Серед інших праць класиків українського націоналізму в якості власного ідеологічного орієнтиру СНПУ виділяла статтю Ярослава Стецька «Дві революції», в якій якраз обґрунтовано необхідність органічного поєднання національної та соціальної боротьби.

Ще одна характерна риса в ідеології СНПУ чітко проявилась наприкінці 1990-х років. Підтримуючи тісні контакти з європейськими націоналістами (насамперед французькими), партія почала не тільки переймати їхній досвід діяльності, а й до певної міри наслідувати ідеологічно. СНПУ стала першою

українською політичною силою, яка звернулася до європейської концепції «нових правих». Підтримуючи антиєгалітаристські гасла та критику ліберального західного світу з боку «нових правих», українські соціал-націоналісти водночас відкидали їхні «відступ від християнства» та «зайвий інтелектуалізм» [22]. Головними апологетами ідей «нових правих» в партії були Андрій Поцілуйко та Андрій Холявко.

Конгрес українських націоналістів з огляду на історію свого виникнення розглядався багатьма радикальними активістами в Україні як структура, що буде репрезентувати класичну «бандерівську» ідеологію. Проте на них чекало розчарування – риторика лідерів новоствореного КУН та програмові документи партії лунали доволі ліберально.

Ідеологія партії в цей час формувалась під впливом представника ОУН(р) з діаспори, заступника Слави Стецько Романа Зварича. Головною цінністю з точки зору українського націоналізму він називав не націю, а «Людину як істоту, створену на подобу Божу» [23, с.6], а замість звичних для правих елітаристських концепцій пропагував ідею «органічно притаманного націоналізму народовладдя». Політологи визначали погляди та ідеї Зварича як «типову християнську демократію латиноамериканського зразка» [24].

Критика на адресу КУН з боку інших націоналістів перш за все стосувалася ліберально-демократичних ідей партії. Доволі часто дослідники та преса ставили Конгрес в один ряд не з ультраправими з УНА чи ДСУ, а з правоцентристами на кшталт НРУ та УРП.

У 1994 р. Зварича було знято з посади, а його місце посів Сергій Жижко. Проти нього виступило чимало членів ОУН (зокрема Петро Дужий та Степан Мудрик-Мечник) та КУН. Аналізуючи тексти авторства Жижка, його звинувачували у хибному трактуванні націоналістичних ідей та навіть у «нацизмі» [25, с.100]. Крім того, в цей період окремі дослідники та ЗМІ відмічали зсув ідеології КУН праворуч та прогнозували радикалізацію методів діяльності партії (В. Кіпіані назвав це «дрейфом в бік УНА» [26]). Незважаючи на такі оцінки і прогнози, дійсно суттєвої радикалізації партії так і не відбулося,

і надалі КУН залишився на своєму місці – на умовній межі між націоналістами та націонал-демократами.

Засновник та перший керівник «Тризубу» ім. С.Бандери Василь Іванишин на момент створення організації вже був доволі відомим теоретиком українського націоналізму автором декількох праць. Саме він тривалий час був практично єдиним ідеологом організації. Вже у 2000-х роках почали виходити публікації інших керівників «Тризубу» – Дмитра Яроша та Івана Сути. У своїх ідеологічних працях «тризубівці» послідовно орієнтувались на доробок Донцова, Бандери та інших класиків (при цьому засновником українського націоналізму називали не Донцова, а Шевченка [27]), обґрунтовуючи актуальність їхніх ідей для того часу. Саме «Тризуб» серед всіх націоналістичних структур вирізнявся непохитним слідуванням традиційним постулатам ОУН та практично повною відсутністю ідеологічних «експериментів». Це, зокрема можна пояснити специфікою самої організації – адже «Тризуб» був вузькопрофільною парамілітарною структурою, в якій на першому плані завжди стояли акції «прямої дії» (хоча ідеологічній підготовці членства приділялося чимало уваги). Власну ідеологічну стійкість «тризубівці» вважали перевагою, водночас опоненти з націоналістичного табору критикували їх за «ретроградство», «догматизм» та «сліпе слідування гаслам 40–50-х років, які не відповідають викликам сучасності» [28].

Ще дві характерні риси відрізняли ідеологію «Тризубу». Ми вже писали про схильність більшості націоналістів до реверансів в бік фашизму, націонал-соціалізму, а також до висловлювань, які можна розцінити як расистські. Для «Тризубу» подібні жести ніколи не були властивими (те ж саме можна сказати, за рідкісними виключеннями, і про КУН). Другий момент – це помітна християнська складова в ідеології організації. Майже всі праворадикальні структури того часу тим чи іншим чином торкалися питань релігії та церкви, однак лише в «Тризубі» християнські ідеї мали не менше значення, ніж націоналістичні, а Біблія вважалася найважливішою книгою для українця нарівні з «Кобзарем».

Отже, всі організації, які є предметом дослідження, в своїх ідеологічних постулатах орієнтувались на спадок класиків українського інтегрального націоналізму, в першу чергу – Дмитра Донцова.

Для кожної з організацій можна виділити ідеологічні особливості. В ДСУ після 1992–1993 рр. це був етнічний підхід до визначень нації та націоналізму, який в окремих випадках проявлявся в ксенофобських (а саме антисемітських та антиросійських) висловлюваннях. УНА-УНСО протягом 1993–1997 років поєднувала націоналістичну ідеологію з панславістськими, лівими, анархістськими елементами. Крім того, практично завжди їй були притаманні загалом невластиві для українських націоналістів імперіалістичні ідеї. СНПУ заявляла про поєднання у своїй ідеології соціальних та національних мотивів, хоча на практиці це майже не проявлялось. Наприкінці 1990-х років характерною рисою партії стала орієнтація на європейських «нових правих» та запозичення деяких їхніх тез. Ідеологія КУН була найбільш поміркованою серед всіх націоналістичних структур, місцями дуже близькою до ліберальної демократії. «Тризуб» відрізнявся найбільшою ідеологічною «непохитністю», а також помітним впливом християнського вчення.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ КРАЙНІХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

3.1. Масові акції та видавнича діяльність як основні способи агітації праворадикалів

Агітація та пропаганда є одним із головних напрямків діяльності всіх політичних партій та організацій, і націоналісти тут не є виключенням. Для поширення своїх ідей, привертання уваги до тієї чи іншої проблеми та збільшення власної популярності вони використовували основні дозволені законодавством методи. Зупинимося на кожному з них окремо.

Масові вуличні акції – один із найбільш поширених способів політичної агітації. Найбільша кількість подібних заходів в Україні припадає на 1990–1991 роки. Це був період так званої «мітингової демократії». Однак у цей час новостворені націоналістичні організацій самостійні заходи проводили нечасто. Зазвичай вони долучалися до масштабних опозиційних акцій разом з націонал-демократами. Окремі акції праворадикали влаштовували переважно в західноукраїнських областях – там вони мали для цього достатньо сил. Вже тоді радикальні (на той момент) дії націоналістів могли викликати негативну реакцію з боку демократів (які вже частково були представлені у владі) та взагалі національно орієнтованого населення. Приклад – хода УНС 30 червня 1991 року у Львові. Цей «воєнізований» захід зі смолоскипами та червоно-чорними прапорами багатьма (не тільки комуністами) був розцінений як «фашистський» і такий, що негативно впливає на імідж України (акцію зняло та транслювало московське телебачення) [1;2].

Після здобуття Україною незалежності кількість та масовість вуличних акцій значно знизилася. «Треба на життя заробляти, а не на мітинги ходити», – доволі поширена позиція пересічного громадянина тих років. Але, звичайно, повністю цей елемент політичного життя не зник. Націоналісти, які не потрапили до влади, не користувалися великою популярністю серед більшості

населення та не були задоволені станом справ у країні, надалі активно використовували цей спосіб пропаганди своїх ідей.

Проблеми та питання, які порушували націоналісти на своїх акціях, були доволі різними. Заходи могли бути присвячені протесту проти влади взагалі та її конкретних дій і рішень, державним святкам (День незалежності), важливим історичним подіям (створення УПА, Акт відновлення Української Держави), соціально-економічним проблемам (націоналістами проводились нечасто), зовнішній політиці України (угоди з Росією щодо Криму), подіям за кордоном, які не стосувалися України напряду (війна в Чечні), кримінального переслідування активістів («справа 9 березня») або важливим подіям із життя самих націоналістичних організацій (з'їзду, реєстрації або річниці заснування).

Масові акції націоналістичних організацій проходили у всіх поширених на той час формах: мітинг, марш (хода, демонстрація), політичний пікет, зустріч політика або кандидата в депутати з виборцями. Рідкісними формами протесту були публічне голодування (наприклад, голодування членів УНА після зняття партії з реєстрації у вересні 1995 р. [3]) та виставляння наметів («Україна без Кучми») [4].

Зовнішньо акції націоналістів не надто відрізнялися від акцій інших політичних сил. На них були присутні всі традиційні атрибути: символіка (державна та організаційна, а також спільний для більшості націоналістів символ – червоно-чорні прапори); плакати, транспаранти, банери з гаслами, вимогами, назвами організацій та міст; скандування гасел (наприклад, поширених вже тоді «Слава Україні! – Героям слава!», «Україна понад усе!»), а також характерні жести (піднята рука зі стиснутим кулаком або складені вказівний, середній та безіменний пальці – «Тризуб-воля»). Серед особливостей націоналістичних акцій можна відмітити «воєнізований» характер деяких із них, який був спричинений присутністю відповідних парамілітарних структур. Його зовнішніми проявами могли бути використання уніформи (або просто камуфляжного одягу), шикування у шеренгу на мітингах або пересування колоною стройовим кроком на маршах. Ще один суто праворадикальний елемент акцій – запалювання смолоскипів. Використовувались вони нечасто,

однак це зазвичай привертало увагу суспільства та ЗМІ, викликало асоціації з нацистською Німеччиною та, відповідно, сприяло формуванню неоднозначної репутації націоналістів [5].

Кількість учасників націоналістичних акцій зазвичай коливалася в межах декількох десятків або сотень чоловік. Бували і заходи з кількістю учасників менше десяти, а також одиночні пікети. Дуже рідко націоналістам вдавалося зібрати більше тисячі активістів.

За масштабом акції можна поділити на місцеві, регіональні та всеукраїнські.

Свої акції націоналістичні організації проводили як самостійно, так і спільно з ідейно близькими структурами. Були, незважаючи на загалом не дуже дружні відносини, і спільні заходи націоналістів та націонал-демократів (переважно на місцевому рівні). Єдиний приклад масштабної акції за участі політичних сил майже всіх орієнтацій (з націоналістами включно) – це «Україна без Кучми».

Кількість акцій зазвичай збільшувалась восени та навесні (в ці пори року політично життя взагалі помітно пожвавлюється), а також перед виборами.

Використовувались всі основні способи запрошення людей на акції – листівки, анонси в ЗМІ, повідомлення на організаційних зборах та по телефону.

В незалежній Україні частково збереглася радянська традиція залучення людей на масові акції «за рознарядкою» з підприємств. З 1994–1995 років [6] також поширюється практика фінансового заохочення учасників мітингів та демонстрацій. Однак це стосується насамперед заходів на підтримку влади. Націоналістам такі методи роботи були абсолютно невласиві – більшість учасників їхніх акцій дійсно виходила «за ідею» [7].

Націоналістам не завжди вдавалося отримати дозвіл на проведення акцій – відповідні заявки під різними приводами не задовольнялися або взагалі не розглядалися. Часто це не зупиняло організаторів, і акції проходили без дозволу (як варіант – починалися стихійно, взагалі без будь-яких заявок). Іноді подібні заходи силою припиняла міліція, хоча для першого десятиліття незалежності це було рідкісне явище.

Варто згадати також і про «контракції» – спроби націоналістів не допустити проведення заходів (в тому числі вуличних) своїх опонентів або просто висловити свій протест проти них. Подібні дії зазвичай теж не були дозволені владою та призводили до сутичок із опонентами і міліцією (та, відповідно, затримань). Це був один з напрямків діяльності парамілітарних правих формувань. Найчастіше подібні сутички відбувалися між націоналістами та комуністами. Самі комуністи періодично так само протидіяли націоналістам. В якості прикладів ми можна згадати про спалення «тризубівцями» радянських прапорів поруч із комуністичним мітингом у Харкові 7 листопада 1994 р. [8] та розгін бійцями «Патріоту України» та членами СНПУ акції КПУ 7 листопада 1997 р. [9]. Прикладом аналогічної діяльності лівих сил є спроба зриву комуністами зустрічі зі Славою Стецько в Запоріжжі 28 травня 1995 р. [10].

Інший популярний серед всіх політичних сил спосіб агітації – випуск та поширення друкованої продукції. Це періодичні видання (газети, журнали, інформаційні бюлетені), книги, брошури, листівки, календарі, плакати та буклети.

Націоналістична друкована агітація почала з'являтися в Україні ще під час перебудови. Неможливо чітко визначити, ким і коли було зроблено перші з подібних матеріалів. На думку Вахтанга Кіпіані, найпершим націоналістичним виданням цього періоду була «Рада» – «збірка матеріалів з українських проблем», яку в квітні 1989 р. випустила в Києві група молоді на чолі з Дмитром Корчинським (яка пізніше стала київським СНУМом) [11]. Видання періодики та інших друкованих матеріалів значно ускладнювалось з огляду на обмежені технічні можливості того часу – друкарська та копіювальна техніка була великою рідкістю [12]. Деякі накладі випускалися за межами УРСР, насамперед у балтійських країнах (там це було простіше зробити) [13]. Також збільшилася кількість подібної продукції, яку за сприяння діаспорних кіл завозили з західних країн.

З 1991 року справа випуску власної газети чи листівки для політичної партії або громадської організації значно спростилися (як з технічної точки

зору, так і з огляду на зняття ідеологічних заборон), і кількість найменувань та накладів націоналістичної друкованої агітації збільшилися в рази. Крім того, редакції деяких видань, які створювались в еміграції, переїхали до України (наприклад, «бандерівський» «Шлях Перемоги») [14]. Поширення друкованої агітації було одним з небагатьох способів для праворадикальних організацій донести свої ідеї до людей, відповідно, цьому питанню приділялося чимало уваги.

Найпоширенішим видом періодичних видань українських праворадикальних організацій була газета. Ультраправі структури мали як всеукраїнські, так і регіональні газети. Вони могли виходити як регулярно (найчастіше – щотижня або щомісяця), так і нерегулярно (зокрема через брак коштів) [15]. Крім того, в деяких випадках (наприклад, перед виборами) видавалися спецвипуски націоналістичних газет [16]. Обсяг видань був порівняно невеликий – зазвичай 4 або 8 сторінок. Поширення відбувалося або поштою (для передплатників), або шляхом роздачі чи продажу на заходах, в агітаційних наметах або просто в громадських місцях [17]; іноді таку газету можна було придбати й у звичайних місцях продажу преси. До цільової аудиторії газети входили не тільки активісти та прихильники націоналістичного руху, а й нейтрально налаштовані, аполітичні громадяни та навіть ідейні опоненти.

За змістом газети праворадикальних організацій практично не відрізнялися від видань інших політичних сил. В них публікувалися організаційні документи, матеріали про актуальні події в країні та за кордоном, статті лідерів та активістів організацій, звіти з минулих та анонси майбутніх заходів, листи читачів. Траплялися і публікації на історичну тематику (насамперед з історії національно-визвольної боротьби), а також новини спорту та культури, телепрограми, комерційні оголошення.

Журнали ультраправих організацій видавалися рідше ніж газети та мали більш «елітарний» характер – тобто їхніми читачами були переважно активісти, які вже добре розумілися на ідеологічних засадах руху. Обсяг становив декілька десятків сторінок. Більшість із них виходила нерегулярно. На сторінках цих

журналів друкувалися переважно ґрунтовні розлогі статті, присвячені теоретичним та практичним аспектам українського націоналізму. Як і у випадку з газетами, рівень прив'язки до конкретної організації міг бути різним – від «Орієнтирів», які були партійним журналом СНПУ [18], до «Українських проблем», які, хоч і видавалися за підтримки КУНу (головним редактором був член проводу партії Сергій Квіт), все ж і формально, і фактично були незалежним виданням (до того ж доволі різноманітним за змістом – в ньому можна було зустріти і ідеологічні, і літературні, і наукові праці) [19]. Крім того, деякі з журналів змінювали організацію, під егідою якої виходили – наприклад, «Напря́м» спочатку був друкованим органом СНУМ, потім – ДСУ [20].

Інформаційні бюлетені серед видань праворадикальних організацій траплялися нечасто. Зазвичай за формою та змістом вони були подібними до газет, а в деяких випадках (наприклад – «Бандерівець», бюлетень «Тризубу» [21]) нічим від них не відрізнялися.

Видання книг та брошур було не менш важливим напрямом діяльності радикальних націоналістів, ніж випуск періодики. За змістом це могли бути збірки матеріалів з'їздів та конференцій (найбільшу кількість друкував КУН), документів та загальних відомостей про організацію (брошура «Державна самостійність України» [22]), програмових та ідеологічних статей одного автора (наприклад, «Українська ідея і перспективи націоналістичного руху» Василя Іванишина, «Тризуб» ім. С.Бандери [23]), різних авторів («Правий напрям», СНПУ [24]) та без зазначеного авторства («Хай ненавидять, аби любили», УНА-УНСО [25]). Також траплялися видані організаціями або за їхнього сприяння літературні твори (наприклад, поетична збірка Зеновія Красівського «Невольницькі плачі», ДСУ [26]), праці класиків українського націоналізму («Самостійна Україна» Миколи Міхновського, ДСУ [27]), мемуари та історичні дослідження (брошура «Хто і як убив Степана Бандеру», ДСУ [28]). Точну кількість найменувань книжок, як виходили з ініціативи або за підтримки радикальних націоналістичних структур протягом 1990-х років, підрахувати важко, але це приблизно декілька десятків [29].

Листівки були значно простіші у виготовленні, ніж періодика та книжки. Загалом у кінці 80-х та у 90-х роках ХХ ст. праворадикальними організаціями було розроблено, виготовлено та поширено сотні різних видів листівок. Зазвичай в них містився заклик підтримати ту чи іншу партію або кандидата (чи навпаки – не підтримувати опонентів націоналістів, насамперед комуністів), вступати до лав конкретної організації, проголосувати певним чином на референдумі, відвідати масовий захід. В деяких випадках у листівках просто викладалася інформація з того чи іншого приводу (останні події в Україні та на міжнародній арені, історичні факти та постаті і т.п.) без будь-яких закликів та рекомендацій. Траплялися листівки-некрологи, які повідомляли про смерть людини та час і місце церемонії поховання. Далеко не завжди на листівці була вказана організація, яка її виготовила. Повідомлення на листівках були адресовані як всім мешканцям України (чи окремого регіону або населеного пункту), так і певних соціальним групам – молоді, студентам, пенсіонерам і т.д. Одні листівки випускались централізовано і поширювались по всій Україні, інші розроблялись та друкувались на місцях (і були, як правило, присвячені місцевій тематиці). Рівень якості листівок (як дизайну, так і поліграфії) коливався від саморобних, надрукованих на звичайній друкарській машинці (або навіть намальованих від руки) до високоякісної кольорової продукції, створеної за участі професіоналів. Це залежало насамперед від технічних та фінансових можливостей ініціаторів [30]. Розповсюджували їх шляхом розклеювання та роздачі в громадських місцях.

Буклети, календарі та плакати були не надто розповсюдженими видами друкованої агітації серед радикальних націоналістичних організацій. Їхній зміст зводився переважно до пропаганди конкретних організацій та ідеології українського націоналізму в цілому.

Найбільшу кількість періодичних видань та іншої друкованої продукції мав Конгрес українських націоналістів. Газета «Шлях перемоги» була друкованим органом ОУН(б), однак фактично мала відношення і до КУН – в ній друкувались насамперед матеріали Конгресу (що викликало невдоволення серед окремих членів проводу ОУН) [31]. Крім того, в різні періоди 1990-х

років виходило більше десяти місцевих газет партії [32]. За сприяння партії видавалися журнали «Українські проблеми» (з 1993 р., раніше видання ДСУ), «Воля і Батьківщина», «Свобода народів» та «Визвольний шлях». Свої інформаційні бюлетені друкували близькі до КУН громадські організації [33]. Конгрес випускав велику кількість книжок та брошур, насамперед із різноманітними відомостями про партію (програма та статут, матеріали зборів та конференцій).

УНА-УНСО була другою праворадикальною структурою за кількістю власної друкованої агітаційної продукції. Найвідомішим періодичним виданням організації була київська газета «Замкова Гора» [34]. Крім того, члени УНА випускали низку регіональних газет [35]. Газети УНА переважно відповідали характерному стилю партії середини 1990-х років з її гумором та гротеском. Один з прикладів: в переліку редакторів «Черкаської Зони» фігурувало ім'я чеченського польового командира Шаміля Басаєва [36]. При цьому кожне з основних видань організації мало свої стилістичні особливості. Більшість газет УНА-УНСО перестала виходити у другій половині 1990-х років (зокрема за рішенням суду) [37]. У Львові видавався журнал «Націоналіст», головним редактором якого був Андрій Шкіль. Крім того, УНА (а у 1990–1991 рр. – УМА) випускала декілька інформаційних бюлетенів та брошур.

«Державна самостійність України» випускала меншу кількість друкованої продукції, ніж КУН та УНА, що пояснюється насамперед меншою кількістю активістів і меншими фінансовими можливостями організації. Однак видавнича діяльність була одним з головних напрямків діяльності ДСУ. Особливе місце у функціонуванні партійної структури займала газета «Нескорена нація» (пізніше – «Незборима нація»). «Навіть не було за що газету видати» [38], – такими словами Роман Коваль характеризує найскрутніші в фінансовому плані періоду існування ДСУ, тобто фактично це був пріоритетний пункт витрат організації. Сам Коваль починав свою діяльність у ДСУ як журналіст та редактор, і надалі лишався надзвичайно активним у цих галузях (навіть після того, як очолив партію) [39]. Окрім центрального видання ДСУ деякий час виходили місцеві [40]. Також під егідою ДСУ вийшло декілька номерів журналу «Напрям».

Співзасновник ДСУ Зеновій Красівський створив журнал «Українські проблеми», який деякий час після його смерті випускала ДСУ (пізніше – КУН). Одеська обласна організація ДСУ також видавала інформаційний бюлетень «Чорноморський вісник». Протягом 1990–1996 років ДСУ випустила значну кількість брошур.

«Тризуб» ім. С.Бандери протягом перших років свого існування не мав власних періодичних видань – тільки листівки, буклети та плакати. Інформація про організацію регулярно публікувалася на сторінках «Шляху перемоги» та газет КУН. З 1998 року почала виходити організаційна газета (у самому виданні було вказано, що це інформаційний бюлетень, але фактично та юридично це була саме газета) «Бандерівець». Згодом (2000 рік) почалося видання книжок лідерів «Тризубу». Провідну роль у цьому напрямку діяльності організації зіграла видавнича фірма «Відродження» (м. Дрогобич). Її головним редактором був Василь Іванишин, а президент компанії Петро Бобик, в свою чергу, був членом «Тризубу» [41]. «Відродження» мало статус «пресово-пропагандивної референтури» «Тризубу» [42] та базою для розбудови осередків організації в регіонах України [41]. Відповідно практично вся «тризубівська» друкована продукція виходила на потужностях цієї фірми.

Соціал-національна партія України тривалий час мала лише одне власне періодичне видання – газету «Соціал-націоналіст», яка виходила з 1994 року. Газета видавалася у Львові та значний відсоток матеріалів на її сторінках був присвячений саме місцевій проблематиці. Діяльність партії у видавничій галузі значно пожвавилась наприкінці 1990-х років: з'явився журнал «Орієнтири», було випущено збірки статей «Правий напрям» та «Погляд справа» [43], а також (під егідою «Патріота України») цитатник «Шлях воїна» [44]. Інша друкована продукція, яка спочатку була представлена лише листівками, стала більш різноманітною з 1997 року (передвиборча кампанія блоку «Менше слів»).

Отже, вуличні акції та випуск друкованої продукції були найбільш поширеними способами агітації для націоналістів та, відповідно, важливими напрямками їхньої діяльності.

Масові акції проходили у формі мітингу, ходи, пікетування або зустрічі політика з виборцями. Регулярність, масштаб, кількість учасників, тематика заходів варіювалися. Специфічною рисою націоналістів була майже повна відсутність у їхній практиці таких способів мобілізації учасників акцій, як «добровільно-примусове» залучення робітників підприємств (характерне насамперед серед близьких до влади партій) та звернення до послуг «професійних мітингарів» на платній основі (поширене в Україні з кінця 1990-х років).

Друкована продукція, до випуску якої мали відношення націоналісти, мала як суто агітаційний (насамперед газети, листівки, плакати), так і просвітницький (в першу чергу книжки, журнали, брошури) характер. Подібна видавнича діяльність мала місце як на центральному, так і на регіональному рівні. Найбільшу кількість найменувань та одиниць такої продукції випускав КУН.

3.2. Участь у виборах до Верховної Ради та парламентська діяльність крайніх націоналістичних партій

Ставлення більшості новітніх націоналістичних організацій України до такої складової політичного життя, як участь у виборах, було демонстративно скептичним. Парламентська діяльність зазвичай не розглядалася ультраправими як основний спосіб боротьби за власні ідеали. Більш прийнятними для них видавалися революційний шлях, побудова сильної вертикалі влади (як варіант – національна диктатура), елітаризм. «Участь у виборах глибоко противна духові українського народу», – писав з цього приводу Дмитро Корчинський [1]. Погоджувався з ним і Роман Коваль: «Загальне виборче право ... урівняло всіх: самотнього Яфета і стоголового Хама; споконвічного українця і прибуду-чужинця...» [2, с. 7]. При цьому націоналістичні організації зазвичай виокремлювали себе з загального партійно-політичного контексту, підкреслювали антагонізм «ми – вони», протиставляючи собі не тільки ліві та центристські, а й інші праві партії.

Однак подібна риторика не заважала більшості націоналістів брати участь у виборчих процесах. Таку розбіжність слів та практики вони зазвичай пояснювали тактичною необхідністю: успіх на виборах мав би стати лише проміжним етапом у досягненні поставленої мети. «Вважаємо, що в нинішніх умовах парламентські методи також можуть відігравати позитивну роль. Однією з форм реалізації цілей ДСУ є входження її членів у владні структури», – йшлося у програмі ДСУ [3, с. 10].

Розглянемо більш детально участь націоналістичних партій у виборах до Верховної Ради та роботу їхніх представників у парламенті першого (1990–1994 рр.), другого (1994–1998 рр.) та третього (1998–2002 рр.) скликань.

У Верховній Раді України першого демократичного скликання націоналістичні партії практично не були представлені. Це пояснюється просто – на момент виборів сам націоналістичний рух ще не викристалізувався остаточно, не кажучи про створення партій та активну участь у парламентській кампанії. Виключенням стали двоє депутатів, які поміняли партійну приналежність вже протягом каденції. Це були Степан Хмара та Володимир Шлемко.

Дисидент, політв'язень, один з лідерів націонал-демократичних сил Степан Хмара був обраний депутатом по округу №261 (м. Львів). У 1990 р. він став одним із засновників Української республіканської партії (УРП). В лавах УРП Хмара поступово стає неформальним лідером «радикального крила», яке виступало за перехід партії з націонал-демократичних позицій на націоналістичні. Це спричинило розкол в організації: на III з'їзді УРП в травні 1992 р. Хмара та його прихильники виходять з партії. В червні того ж року він створює та очолює нову політичну силу – Українську консервативну республіканську партію (УКРП), яка стояла на націоналістичних позиціях. Сама партія була нечисленною, не мала розгалуженої дієвої структури та не змогла зайняти власну «нішу» на правому фланзі електорального поля. УКРП знали насамперед завдяки її яскравому та харизматичному лідеру – Степану Хмарі.

У Верховній Раді І скликання Хмара неофіційно вважався «головним націоналістом» та мав скандальну репутацію (її формуванню сприяли такі епізоди, як бійка з полковником Григор'євим з подальшою кримінальною справою, позбавленням мандату та ув'язненням [4], а також поїздка з декількома сотнями бійців УНСО до Севастополя, яку запам'ятали як «поїзд Хмари» [5]). Під час виступів з трибуни він не стримував себе в гострих висловлюваннях на адресу як «Групи 239», так і націонал-демократів [6].

В ці роки Хмара працював у комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин.

Другий депутат від націоналістичної партії, Володимир Шлемко, актор за професією, пройшов до Ради по виборчому округу № 210 (Івано-Франківська область). На момент виборів він був членом Руху. У 1992 році за пропозицією керівництва ДСУ Шлемко очолив партію.

У парламенті Шлемко особливою активністю не відрізнявся та лишився маловідомим політиком. Його виступи найчастіше торкалися питань національної безпеки та оборони та деяких проблем виборчого округу [7]. Володимир Шлемко входив до Комісії з питань культури та духовного відродження. ДСУ він очолював та представляв приблизно рік (грудень 1992 – грудень 1993 рр.), після чого був знятий з посади (щоправда, він та невелика частина членів партії цього не визнали).

На момент проведення наступних парламентських виборів (березень 1994 р.) націоналістичний рух в Україні повністю сформувався і був представлений політичними партіями та громадськими організаціями. Всі без виключення партії, діяльність яких розглядається в даному дослідженні, взяли участь у цих виборах. Деякі з них (КУН, ДСУ, УКРП) мали реєстрацію, інші (УНА, СНПУ) не були зареєстровані, однак висували своїх кандидатів формально як безпартійних.

Внутрішньополітична ситуація в країні на початок 1994 року була не найкращою для праворадикалів. Падіння рівня життя протягом попередніх років збільшувало актуальність соціально-економічних гасел та відсувало на другий план проблеми, до яких в першу чергу апелювали націоналісти.

Наприклад, якщо у жовтні 1991 р. 13% респондентів вказували «відродження української нації» в якості першочергових завдань держави, то у грудні 1993 р. їхня кількість знизилася до 8% [8]. На хвилі подібних настроїв швидко зростала популярність лівих сил, в том числі – відновленої КПУ.

Серед проводу ВПО «Державна самостійність України» певний час тривала дискусія щодо доречності участі в цих виборах. Через низку причин партія лишалася маловідомою для широких мас. «Ми розуміли, що це буде авантюрою з нашого боку, що за тодішніх умов швидше за все не пройдемо до парламенту. Але все ж вирішили іти, бо збирались таким чином донести до людей наші ідеї», – згадує заступник голови ДСУ Олександр Черненко[9].

В результаті ДСУ висунула 30 кандидатів у 11 областях України [10].

У своїх передвиборчих програмах представники ДСУ обіцяли побудову міцної української держави. Бачення шляху до неї варіювалось в текстах програм від доволі абстрактних роздумів про «національного месію» [11] до детально прописаної схеми побудови національної диктатури [12]. Типовими для партії були положення про забезпечення пріоритету етнічних українців в різних галузях (прийом на роботу, обіймання посад і т.д.). Знайшлося місце і для соціальних та економічних питань. Нищівній критиці піддавались і влада («демокомуністична кліка Кравчука-Звягільського»), і демократична опозиція, «що запопадливо виконує вказівки Заходу», і комуністи, «серце яких лежить у Москві» [13].

Жоден з кандидатів від ДСУ не потрапив до Верховної Ради (деякі лише посіли другі та треті місця у своїх округах) [10].

Українська національна асамблея висунула на різних округах 27 своїх кандидатів [14]. Із вищенаведених причин всі вони формально були безпартійними.

Програми, з якими «унсовці» йшли на ці вибори, дещо дисонували з ідеологію та естетикою організації того часу. Порівняння змісту листівок кандидатів від УНА та статей в партійній пресі може справити враження, що ці тексти мають відношення до різних організацій. Центральне місце у передвиборчій риториці займали соціальні питання, традиційні для націоналістів

теми (надання офіційного статусу ветеранам УПА, розвиток української мови і т.д.) майже не піднімались [15]. Та й партійне гасло тих часів «Сила! Порядок! Добробут!» могло підійти будь-якій політичній силі – правій, лівій або центристській. Лідери партії в характерній іронічній манері в цей період неодноразово заявляли, що УНА – не праворадикальна, а центристська партія [16].

Незадовго до виборів в Києві було затримано декілька десятків членів організації. Керівництво УНА-УНСО розцінило ці дії як спроби держави зірвати її передвиборчу кампанію [17] (хоча, на думку деяких представників партії, це лише допомагало їм, створюючи «ореол мучеників» [18;19]).

В результаті виборів 1994 року депутатами Верховної Ради стали троє членів УНА-УНСО: Олег Вітович (округ № 275, Львівська область), Юрій Тима (округ № 365, Тернопільська область) та Ярослав Ілясевич (округ № 282, Львівська область). З огляду на значну суспільну увагу до організації багатьом такий результат здавався поразкою, інші, навпаки, вважали наявність трьох депутатів суттєвим досягненням та заявкою на подальше збільшення політичного впливу [18]. Протягом 1995–1996 років члени УНА брали участь у перевиборах на багатьох округах, але перемогти жодному не вдалося.

Порівняно непогані шанси на успіх у поході до парламенту в 1994 р. мав Конгрес українських націоналістів. Це було зумовлено позиціонуванням партії як спадкоємиці справи ОУН, що додавало симпатиків на Галичині, а також відносно високим рівнем фінансування (завдяки зв'язкам із діаспорою). Слабке місце Конгресу на той момент – нерозвиненість більшості регіональних осередків (адже партія була фактично новоствореною).

В основу програми КУН офіційно було покладено ідеологію ОУН(р) післявоєнного періоду. Партія пропонувала виборцям побудову національної держави, але з забезпеченням всіх основних демократичних прав і свобод і ринковою економікою. Гасла Конгресу були менш радикальними, ніж в ДСУ, та більш національно орієнтованими, ніж в УНА.

Результат КУН став найбільш плідним серед всіх націоналістів. П'ятеро членів партії пройшли до парламенту у 1994 році [20]. В березні 1997 р. до них

приєдналася лідер партії Ярослава Стецько, яка раніше не мала українського громадянства та, відповідно, можливості балотуватися. Вона взяла участь у виборах на окрузі №210 в Івано-Франківській області (замість вибулого) та перемогла із великим відривом від опонентів. Крім того, ще двоє нардепів не були членами КУН, однак вважалися близькими до партії. Це Іван Білас (округ №278, Львівська область) та Олег Матковський (Матківський) (округ № 339, Рівненська область). Перший йшов на вибори як безпартійний, але висунутий Конгресом українських націоналістів [21], другий на момент голосування представляв Народний Рух України, однак наприкінці каденції вступив до лав КУН [22]. Таким чином, можна вважати, що загалом партія мала у Верховній Раді другого скликання вісім представників. Це був неабиякий успіх порівняно з іншими націоналістами, але значно менше, ніж очікувалось.

Соціал-національна партія України станом на 1994 рік була суто локальним явищем – її активно діючі осередки існували лише на Львівщині. Саме тут СНПУ висунула своїх кандидатів у депутати, при чому у всіх 23-х округах області. Програмний текст, з яким ішли на вибори представники партії, містив констатацію важкого стану справ в Україні та звернення до основних верств населення країни (робітників, інтелігенції, військових і т.п.) [23]. Цього разу жодного мандату у Верховній Раді партія не отримала. Один з лідерів СНПУ Юрій Криворучко, результат якого був найкращим, набрав лише 5% голосів [24].

На виборах 1994 року до Верховної Ради пройшли двоє членів УКРП. Степан Хмара переміг окрузі № 261 (Львівська область), обійшовши колишнього одно партійця – Михайла Гориня (УРП). Роман Купер представляв у Раді округ № 364 (Тернопільська область), однак помер незабаром після початку роботи цього скликання, в травні 1994 року [25].

Загалом до Верховної Ради України пройшли 12 кандидатів від націоналістичних партій (один з них помер того ж року, ще один був обраний пізніше). З такою кількістю депутатів неможливо було претендувати на статус «третьої сили», альтернативи владі та націонал-демократам (цю нішу надовго займають ліві партії).

Після виборів кожна праворадикальна сила проводила «роботу над помилками». В якості причин поразки зазвичай вказувались нехтування соціально-економічною складовою програми, низький рівень фінансування, нерозвиненість низових структур. Іноді до цього додавались натяки на фальсифікації під час підрахунку голосів [10].

Прийшовши до подібних висновків, праворадикали намагались скоригувати відповідно до них свою подальшу діяльність. Зокрема соціальна складова в риториці стала більш помітною. «А до влади прийдемо тоді, коли зрозуміємо вагу соціальних гасел та ініціатив, коли в ідеологію українського націоналізму гармонійно вкрапимо спокусливу ідею соціальної справедливості», – заявив Роман Коваль на зборі ДСУ, який прошов після виборів [10]. Це чітко прослідковується у кампаніях кандидатів-націоналістів на довиборах у 1995–1996 роках. Ще одним проявом такого курсу стали активні спроби роботи з профспілками. Неодноразово націоналістами декларувалася необхідність «відтягнути» в лівих партій їхній традиційний електорат. УНА в цьому відношенні пішла далі, в типовій для себе манері проголошуючи ставку на найбільш маргінальні верстви населення [26;27].

Невтішний результат походу в парламент сприяв розчаруванню частини членства націоналістичних організацій у парламентському шляху до влади.

Проаналізуємо діяльність тих членів націоналістичних партій, які потрапили до Верховної Ради II скликання.

УНА була представлена в парламентів трьома депутатами: Олегом Вітовичем (який незабаром очолив партію), Юрієм Тимою та Ярославом Ілясевичем. Керівники організації називали їх «агентами УНА-УНСО у Верховній Раді» [28]. Ставлення самих депутатів від УНА до роботи у ВР можуть характеризувати слова Юрія Тими на одному з пленарних засідань: «...в стінах цього парламенту перспективи для нашої роботи поки що не видно» [29].

Більш активними серед «унсовців»-парламентарів були Олег Вітович (голова підкомісії Ради з прав людини) та Ярослав Ілясевич (член комісії з питань оборони і державної безпеки). Юрій Тима (член комісії з питань прав

людини, національних меншин і міжнаціональних відносин) значно менше проявив себе в парламенті та доволі часто передавав своє слово колегам.

Більша частина виступів та законопроектів представників УНА стосувалася необхідності збереження (а пізніше – повернення) ядерного статусу України. «Хіба можна захистити права людини без ядерної зброї?» – зазвичай відповідав Вітович на питання щодо його правозахисної діяльності [30]. Іллясевич, як член відповідної комісії, також приділяв чимало уваги іншим питанням у галузі оборони. Рідше вони виступали із соціальними ініціативами, які стосувалися, наприклад, функціонування малого та середнього бізнесу або проблем ЖКГ на території своїх виборчих округів. Крім того, «унсовці» періодично виступали із питаннями щодо функціонування своєї партії, зокрема стосовно її реєстрації.

Інші дії депутатів від УНА вписувались у епатажно-войовничу стилістику організації. Вони, наприклад, нерідко з'являлися у сесійній залі парламенту в камуфляжних одностроях. Олег Вітович часто виголошував на закиди на адресу представників влади: міністра іноземних справ України він назвав «американським шпигуном» [31], а віце-прем'єр-міністра Віктора Пинзеника за лібералізацію цін вимагав посадити на кіл [32]. В одному з сіл свого округу лідер УНА вчинив самосуд над головою сільради (на якого скаржились місцеві мешканці), призначивши та виконавши покарання у вигляді двадцяти «буків» (ударів дерев'яною ніжкою від стола) [30]. Також депутати-«унсовці» розірвали у залі ВР російський прапор у відповідь на аналогічну наругу над української символікою з боку колеги із Держдуми РФ. Це спричинило скандал та осуд більшістю депутатів [33]. В результаті Рада винесла «унсовцям» сурову догану.

Члени УНА в парламенті не входили до жодної із фракцій. Іноді цю трійку неофіційно називали «мікрофракцією».

Конгрес українських націоналістів був більш помітним у парламенті, ніж УНА з огляду не тільки на кількість депутатів, а й на їхню активність [34]. Якщо риторика парламентарів-«унсовців» мала переважно антивладне забарвлення, то об'єктами критики представників КУН найчастіше ставали комуністи (радянські та сучасні) і Росія. Коло питань, якими опікувались

представники Конгресу, було порівняно з колегами від УНА доволі широким [35]. Найбільш ініціативним депутатом від партії був Михайло Ратушний. Що стосується Слави Стецько, яка пропрацювала в Раді цього скликання трохи більше року, то її роль була швидше символічною.

Депутати від КУН працювали в наступних комісіях ВР: з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією – Роман Круцик, Михайло Ратушний, Іван Білас (заступник голови, також голова підкомісії з підготовки законопроектів), Тарас Процев'ят; з питань науки та народної освіти – Григорій Дем'ян; з питань ядерної політики та ядерної безпеки – Петро Швидкий; з питань законності і правопорядку – Олег Матковський. Депутати Р.Круцик, Г. Дем'ян та П.Швидкий увійшли до парламентської групи «Державність», І. Білас – до «Реформ», всі інші були позафракційними. Всі члени та прихильники КУН у ВР також входили до неформального депутатського об'єднання «30 червня». У 1997р. вони увійшли до неформального об'єднання «Нація і держава» на чолі з Левком Лук'яненком та Славою Стецько.

Доволі резонансною подією стала поїздка групи представників КУН до Чеченської республіки Ічкерія з гуманітарною місією. В складі делегації були двоє депутатів від партії – Процев'ят та Круцик [36].

Українську консервативну республіканську партію у Верховній Раді II скликання представляв лише її лідер Степан Хмара. Серед всіх депутатів від націоналістичних партій в цьому скликанні Хмара був єдиним, хто на початок роботи другого скликання вже мав досвід парламентської діяльності. Степан Ількович входив до комісії з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. Він брав участь у розслідуванні декількох гучних кримінальних справ, зокрема львівської «справи дітей» [37], а також очолював тимчасову слідчу комісію зі «справи Звягільського» [38]. Союзницькі відносини пов'язували Хмару і з «трійкою» від УНА, і з представниками КУН (особливо після 1996 р.).

Підготовка до чергових виборів, які мали відбутися в березні 1998, стартувала ще у 1996 р. Цього разу вони мали пройти за змішаною системою, то ж партії почали формувати списки та виборчі блоки.

Цього разу ситуація в країні лишала націоналістам ще менше шансів на успіх. З огляду на стан економіки та рівень життя людей соціальна проблематика не втрачала своєї актуальності для виборця. Спроби праворадикалів «відтягнути лівий електорат» шляхом збільшення соціальної складової в програмах та діях результатів не приніс. Підписання у 1997 р. «Великого договору» між Україною та Росією зняло (принаймні на деякий час) з порядку тему, якою активно опікувались націоналісти – «кримське питання». В очах значної населення остаточно постав образ ультраправих як учасників кримінальних справ, масових заворушень та збройних конфліктів, що також не додавало симпатій виборців. Сам націоналістичний рух був послаблений порівняно з 1994 р., в тому числі – через кримінальне переслідування частини активістів. Тим не менше, у виборах 1998 року взяли участь всі згадані вище націоналістичні партії.

ДСУ перед цими виборами спочатку проводила переговори з КУН, УКРП та УРП щодо єдиного блоку. Однак не вдалося дійти згоди щодо виборчого списку, і цей проект не було втілено у життя. В результаті було утворено союз з іншою націоналістичною силою – СНПУ. Блок отримав назву «Менше слів».

Блок надав до ЦВК виборчий список з 44-х кандидатів (двох з них було знято з реєстрації) [39]. Більшість складали члени СНПУ (31 людина). Ще семеро представляли ДСУ, шестеро були безпартійними. На одномандатних округах «Менше слів» виставив 22 кандидати.

Програма блоку, відповідно до його назви, була доволі лаконічною (5 пунктів). Ідеї, які увійшли до програми, були доволі універсальними: створення антикорупційних судів, зменшення податків, підвищення рівня суспільної моралі. Дещо оригінальною була теза щодо необхідності обрання депутата не більше ніж на один термін. Характерними для праворадикалів були хіба що вимоги тотального контролю держави над ЗМІ та відновлення ядерного потенціалу України [40].

По одномандатному округу «Менше слів» набрав 0,16 % та посів передостаннє 29 місце у списку. Найкращим був результат блоку у Львівській області – 0,65% голосів та 19 місце [41]. Єдиним представником блоку «Менше

слів» у парламенті став член СНПУ Олег Тягнибок, який балотувався в окрузі № 119 (Львівщина).

Для УНА найактуальнішим питанням перед виборами 1998 року було поновлення реєстрації партії після її припинення у 1995 р. Після тривалих спроб це вдалося зробити, і 29 вересня 1997 року партія вдруге отримала офіційний статус.

4 листопада було проведено II надзвичайний з'їзд УНА, що пройшов під гаслом «Важко на виборах – легко в бою». На з'їзді було обговорено передвиборчу програму партії та затверджено список кандидатів. Дмитро Корчинський запропонував учасникам з'їзду свій варіант програми. Вона була написана у притаманному авторові іронічному стилі і апелювала, зокрема, до ностальгії виборців за «брежнєвськими» часами. Більшість членів партії з цією програмою не погодилася, що стало однією з причин конфлікту, який завершився уходом Корчинського та його прихильників з лав УНА-УНСО [42].

Виборчий список УНА складався з 42 прізвищ кандидатів [43]. На одномандатних округах було зареєстровано 52 кандидати від УНА.

Програма, з якою УНА йшла на вибори цього разу, була доволі виваженою та поміркованою [44]. Найбільше уваги приділялося соціально-економічним питанням.

Результати виборів 1998 року виявились для УНА вкрай невдалими: за неї проголосувало лише 0,39% (24 місце з 30). Більше одного відсотку голосів партія набрала лише у двох областях – Рівненській (2,05%, 11 місце) та Тернопільській (1,18%, 17 місце) [45]. Висування по одномандатних округах також не принесло успіху жодному з представників УНА-УНСО. Серед причин такого відвертого провалу члени організації називали протидію з боку держави, відхід Корчинського, втрату джерел фінансування [46].

Головним претендентом на успіх на виборах до Верховної Ради III скликання серед націоналістів вважався блок «Національний фронт». Це об'єднання було створено у 1997 р., до нього увійшли КУН, УРП та УКРП.

НФ конкурував з Народним Рухом на одному електоральному полі та намагався стати альтернативою йому, більш радикальною та національно

орієнтованою. Негласне змагання двох політичних сил було позначене жорсткою критикою на адресу один одного [47].

До списку Фронту увійшов 181 кандидат [48]. 74 кандидати були членами УРП, 70 – КУН, 22 – УКРП, інші – безпартійні. 161 представник НФ балотувався на одномандатних округах.

Незважаючи на інтенсивну передвиборчу кампанію, «Національний Фронт» набрав лише 2,71% голосів (12 місце), та відповідно, не потрапив до парламенту (прохідний бар'єр для партій в ті роки становив 4%). Що характерно, у всіх округах на Галичині, яка традиційно вважалася електоральною «базою» націоналістів, блок поступився Руху. Найкращим був результат НФ у Івано-Франківській (23,75%) та Тернопільській (20,86%) областях – в обох блок посів друге місце [49]. Троє кандидатів від КУН пройшли до парламенту у одномандатних округах [50]. До них умовно можна додати Івана Біласа (округ №120, Львівська область), який, лишаючись безпартійним, був близький до КУН та йшов четвертим у списку «Національного фронту».

Результат «Національного фронту» з огляду на очікування та витрачені ресурси вважався однією з найбільших поразок у цій кампанії [51].

Таким чином, цього разу націоналістичні партії мали в парламенті лише п'ятьох депутатів – четверо представляли КУН, один – СНПУ. Це було значно менше, ніж у попередньому скликанні. Жодна з праворадикальних партій не пройшла до Верховної ради у багатомандатному окрузі. Винними в цьому націоналісти називали переважно тодішню владу або конкурентів з інших націоналістичних або націонал-демократичних утворень.

У 1998 р. депутати від КУН приєднались до фракції партії «Реформи і порядок» «Реформи-Центр», яку роком пізніше було перейменовано на «Реформи-Конгрес». Михайло Ратушний та Іван Білас з часом перейшли до фракції Руху «Український народний Рух» (Білас перед тим декілька разів змінював фракції). До фракції УНР належав і Олег Тягнибок. Всі п'ятеро представників націоналістичних партій також були членами неформального

депутатського об'єднання «Нація і держава» (також до нього входив Ігор Пилипчук з фракції «Батьківщини»).

Депутати від праворадикальних партій увійшли до наступних комітетів парламенту: Слава Стецько – у закордонних справах і зв'язках з СНД; Василь Кощинець – з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки; Михайло Ратушний – з питань бюджету, пізніше – з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (голова підкомітету з питань законодавчого забезпечення діяльності органів прокуратури); Іван Білас – з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (голова); Олег Тягнибок – з питань бюджету [52].

Початок роботи парламенту третього скликання позначився скандалом, який був пов'язаний зі Славою Стецько. 12 травня 1998 року, на першій сесії Верховної Ради, вона, як найстарший депутат, зачитувала текст присяги. Комуністи виступили проти цього, почали вигукувати образи і звинувачувати жінку-депутата у «кривавому продовженні справ Степана Бандери та Ярослава Стецька» та колабораціонізмі під час Другої світової війни [53]. Після цього образи членів КПУ на адресу Слави Стецько лунали в стінах парламенту неодноразово. У зв'язку з цим лідер КУН подавала позов до суду на голову Компартії Петра Симоненка щодо захисту честі та гідності, але програла [54].

Загалом діяльність депутатів-націоналістів в парламенті третього скликання була ще менш помітною, ніж раніше. Найактивнішими серед них були Михайло Ратушний (як і в ВР II скликання) та Іван Білас.

Отже, протягом 1990-х років націоналістичним партіям так і не вдалось досягнути суттєвих електоральних успіхів. Головною причиною, на нашу думку, є те, що проблеми, до яких в першу чергу апелювали праві радикали, на тлі важкої соціально-економічної ситуації були для виборців малозначущими. Журналіст В. Кіпіані у своїй статті «Нація проти націоналізму?», яка вийшла після виборів 1998 р., наводить з цього приводу відому цитату з Леніна: «страшно далекі вони від народу» [51]. Спроби націоналістичних партій враховувати подібні тенденції у суспільстві та відповідно до них скоригувати риторику та діяльність не принесли результату. Невдалим було і змагання з

правоцентристами, насамперед Рухом, за національно орієнтований електорат. До цього додалось і успадковане з радянських часів сприйняття самого поняття «націоналізм». Не сприяв зростанню симпатій серед мас і радикальний імідж, сформований вже за часів незалежності. Внаслідок цього національно орієнтований електорат Врешті решт, націоналістам бракувало фінансового забезпечення та кадрів із досвідом партійного будівництва, що сприяло нерозвиненості низових структур.

Кількість депутатів від націоналістичних партій протягом всього десятиліття була незначною: в першому скликанні – двоє, в другому – 11–12, в третьому – 5. Націоналісти послідовно намагались спростовувати усталену думку про неможливість їхнього успіху за межами Західної України, але результати виборів якраз підтверджували її. Абсолютно всі депутати від націоналістичних партій перемогли на західноукраїнських округах (переважно на Галичині, і лише один – на Волині).

У парламенті ці депутати зазвичай не відрізнялись великою активністю чи конструктивними ініціативами. Деякі з них запам'ятались епатажними заявами та конфліктами з опонентами, інші взагалі не виділялись нічим.

3.3. Створення та функціонування націоналістичних парамілітарних структур

Характерною рисою більшості політичних організацій крайнього толку (як лівих, так і правих) у всьому світі є створення власних «силових» структур, тобто таких, які можуть застосовувати насильницькі методи для досягнення своїх цілей. Відповідно до методів діяльності форма таких структур може коливатися від цілком легальних спортивних товариств до терористичних організацій. У випадку з українськими націоналістами 1990-х років мова йшла переважно про парамілітарні (воєнізовані) формування – недержавні (в даному випадку – політичні та громадські, при чому переважно неформальні) об'єднання з елементами військової підготовки.

Українськими праворадикалами протягом першого десятиліття незалежності було створено 4 : Українську народна самооборона (УНСО) при УНА, «Варта ДСУ» при ВПО ДСУ, створену за сприяння проводу ОУН(р) Громадську спортивно-патріотичну організацію (пізніше – Всеукраїнську організацію) «Тризуб» імені Степана Бандери та Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України «Патріот України» при СНПУ. Зі всіх перерахованих структур лише «Тризуб» мав відносну (а з 1999 року – повну) самостійність, а всі інші входили до структур відповідних партій та повністю ним підпорядковувались.

Основних конкретних завдань, для яких націоналісти створювали свої парамілітарні структури, було три (перші дві – стратегічні, на довгу перспективу, третя, навпаки, виходила із нагальних потреб): 1. У разі вторгнення на територію України зовнішнього ворога (а така перспектива в 1990-х роках здавалося цілком імовірною) – захистити незалежність та територіальну цілісність держави; 2. У випадку громадянської війни або революції (можливість такого розвитку подій теж не виключалася) – силовими методами сприяти приходу до влади в країні націоналістів (в першу чергу – тієї партії чи організації, яка утворила відповідну структуру); 3. Протистояння політичним опонентам як у формі захисту (охорона націоналістичних заходів), так і в формі нападу (протидія заходам ідеологічних супротивників).

Загалом всі українські націоналістичні парамілітарні формування мали свої характерні ознаки, цілком властиві і для подібних організацій інших країн. Зупинимося на цих ознаках детальніше.

Одна з найважливіших ознак воєнізованих формувань – наявність ієрархії, військової дисципліни, чіткої структури.

Зазвичай в ультраправих парамілітарних організаціях існувала система звань. Ці звання були як загальновійськовими (майор, полковник), так і запозичені в УСС та УПА (чотовий, сотник). Доволі часто ЗМІ (особливо ті, які подавали інформацію про діяльність українських націоналістів в негативному світлі) підкреслювали невизнання організаційних звань державою та подавали їхні назви у лапках: «сотник», «полковник» і т.п [1]. Військова дисципліна

передбачала обов'язкове виконання наказу старшого за званням. За невиконання було передбачене покарання – від «буків» (сильних ударів палицею по сідницях) до виключення з лав організації. В УНСО в умовах військового часу найбільш тяжким покаранням був розстріл (проте до цієї міри жодного разу не вдалися) [2].

Структура організацій зазвичай передбачала наявність проводу (центрального керівний орган, в багатьох випадках був спільний з відповідною партією) та територіальних підрозділів. Назви цих підрозділів також були запозичені в сучасній армії (полк) або з історії українського війська (Кіш, курінь) [3].

Не менш важлива риса воєнізованих формувань – регулярна військова підготовка. Необхідні навички та вміння члени організацій (в першу чергу ті, хто не проходив службу в армії) отримували в першу чергу на вишколах – тренувальних зборах з відповідними заняттями. Найбільш розповсюдженою формою вишколу є польовий вишкіл, який передбачає таборування за межами міста (ліс, рідше – гори, степ). Що стосується періодичності, масштабів та тривалості вишколів, то все залежало від конкретної організації, її активності в той момент, а також регіону, але в середньому можна навести наступні цифри: деякі активні міські та районні осередки проводили невеликі (до 20, а іноді до 10 чоловік, тривалістю 1–2 доби) вишколи щомісяця або декілька разів на місяць; обласні загони (або загони декількох сусідніх областей) збирали до декілька десятків чоловік кожні 2–4 місяця (такі вишколи тривали найчастіше 3–4 дні); нарешті, найбільші всеукраїнські вишколи проводилися 1–2 рази на рік, продовжувалися 5–10 днів та більше, а їхніми учасниками ставали від кількох десятків до декількох сотень бійців. Обов'язковою умовою участі у вишколі було дотримання жорсткої дисципліни, одним з найперших правил був «сухий закон». До вишкільної програми зазвичай входили загальна фізична, ідеологічна, стройова підготовка, орієнтування на місцевості, самозахист зі зброєю та без, основи військової справи та медичної допомоги. Іноді програма залежала від контингенту учасників: новачкам та прихильникам організації давали «початковий курс», досвідчених бійців вчили більш серйозним речам.

Існували «старшинські» вишколи, де командирів підрозділів різних рівнів вчили керувати підлеглими [4]. Окрім польових вишколів існували ще й міські, які проходили у приміщенні та на яких увагу було зосереджено на теорії та ідеологічних питаннях. Інструкторами на вишколах були як більш досвідчені члени організацій, так і спеціалісти, яких запрошували «ззовні». Траплялися випадки, коли завдяки контактам націоналістів із армією та симпатіям до відповідних ідей з боку окремих офіцерів вдавалося організувати вишкіл на території військової частини (і інструкторами в цьому випадку були професійні військові) [5].

Траплялися випадки передачі досвіду українських воєнізованих націоналістичних структур однодумцям з-за кордону, а саме з Білорусі. З відповідною метою українські активісти відвідували Білорусь, а білоруси – Україну. Крім того, «тризубівці» взяли активну участь у заснуванні та розбудові подібної білоруської організації – «Край» [6].

Ще одна, на цей раз зовнішня ознака всіх парамілітарних організацій – власна символіка. Це, перш за все, прапор та емблема організації. Символом УНСО був «унсовський хрест» з тризубом та назвою організації (прапор – емблема на червоному тлі; слід додати, що символіка УНСО використовувалася для УНА-УНСО набагато частіше, ніж маловідома символіка УНА) [7; Див. додаток Д]. «Тризуб» для власної ідентифікації використовував «оунівський» хрестомеч. «Варта ДСУ» фактично не мала своєї окремої символіки – вона дублювала партійну. Прапор «Патріота України» – символ «Ідея Нації» (монограма з латинських літер І та N) чорного кольору на жовтому тлі [8].

Ще один засіб зовнішньої ідентифікації цих організацій – однострій, тобто уніформа. Як і аналогічні формування у всьому світі, українські парамілітарні структури використовували переважно армійський камуфляжний одяг (в ті часи найбільш розповсюдженим був український камуфляж) [9], який водночас був практичним та зовнішньо ефектним (використовувався як на «парадних» заходах, так і на вишколах). В якості головного убору зазвичай використовувалися військові берети (значно рідше, переважно на ранніх етапах, використовувалися і так звані «мазепинки» – кашкети з клиноподібним

розрізом, які були однією з характерних ознак бійців УСС). Майже всі організації використовували шеврони або нарукавні пов'язки з символікою організації, які були невід'ємним елементом однострою.

Воєнізовані організації намагались ніколи не визнавати себе (принаймні офіційно) такими. Аби отримати реєстрацію, вони характеризували себе як «Громадська спортивно-патріотична організація» («Тризуб»), «Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України» («Патріот України»), а декларовані цілі, завдання та методи діяльності рідко відповідали дійсним. Це пояснюється українським законодавством, згідно з яким з листопада 1993 р. створення не передбачених законом воєнізованих формувань та участь у них є кримінальними злочинами [10].

Однією з важливих передумов створення парамілітарних організацій була слабкість Збройних сил України. Падіння престижу армії, незадовільний фінансовий стан, невирішеність питання щодо флоту – все це підштовхувало патріотично налаштованих громадян (зокрема – військових у відставці) шукати якусь альтернативу ЗСУ.

Відставних військових в лавах парамілітарних організацій було чимало (хоча у відсотковому відношенні вони не складали більшість). Більша частина солдат та офіцерів долучалася до націоналістичних об'єднань з ідеологічних міркувань, однак (в першу чергу в єдиній організації, що офіційно воювала за кордоном – УНА-УНСО) були й авантюристи, які просто не могли реалізувати себе у мирному житті [11]; дехто відверто прагнув заробити на війні. Так чи інакше, практично в кожному обласному осередку парамілітарних організацій були люди, які мали реальний бойовий досвід (переважна частина з них – «афганці»).

У будь-якій країні основою більшості парамілітарних організацій (та й взагалі – радикальних політичних рухів) є молодь з властивими їй ідеалізмом та максималізмом. Важливим фактором залучення молоді до подібних структур у всіх пострадянських країнах став незадовільний стан молодіжної політики. Радянська система виховання дітей та юнацтва зникла, нова знаходилась у зародковому стані. В цих умовах для частини молодих людей (відносно

невеликої) альтернативою стали саме воєнізовані організації. «Військова романтика» (починаючи із зовнішніх проявів – використання армійських одностроїв [12]), заняття спортом, патріотичне виховання – багатьох це приваблювало більше, ніж інші способи проведення вільного часу.

Обмежень щодо прийняття людини до лав парамілітарних організацій зазвичай не існувало. Головним було бажання людини, а її вік, стан здоров'я, навіть національність (наприклад, в київському УНСО певний час було два чорношкірі активісти [2]) у розрахунок не бралися. До національності кандидата прискіпливо ставились хіба що у «Варті ДСУ» відповідно до особливостей ідеології організації. Жінки до подібних структур ішли нечасто, однак такі випадки бували.

Піднімаючи питання про кількісний склад парамілітарних структур, автор намагався брати до уваги оцінки представників, прихильників та опонентів відповідних організацій (враховуючи вірогідний фактор їхньої упередженості), а також дослідників. Отже, для наступних організацій можна зазначити таку кількість активних членів [13]: УНСО (1992–1995 рр.) – до 5000; Варта ДСУ (1994–1995 рр.) – близько 200; «Тризуб» (1995–1996 рр.) – 2000–3000; «Патріот України» (1999–2001 рр.) – 300–400.

Сутички праворадикалів з ідейними опонентами за відбувалися доволі часто, з міліцією – рідше. Кількість учасників таких сутичок коливалася від декількох чоловік до декількох сотень (наймасштабніший епізод – заворушення у Києві 9 березня 2001 р.).

Найбільш рідкісні, але водночас найбільш резонансні епізоди діяльності націоналістичних праворадикальних структур – участь у збройних конфліктах за межами України. Єдиною організацією, яка офіційно робила це, була УНСО.

Перший бойовий досвід «унсовці» отримали в Придністров'ї. У 1992 р., з початком збройного конфлікту у самопроголошеній Придністровській молдавській республіці, провід УНА вирішує взяти участь в ньому з метою «захисту українського населення» та створення певного «українського фактору» на цій території [14]. Партія налагоджує контакти з тамтешніми

українськими організаціями, а саме зі спілкою «Повернення» та Спілкою українців Придністров'я, а також із Чорноморським козацьким військом.

Протягом літа – весни на території бунтівної республіки побувало приблизно 350–500 бійців УНСО, які взяли участь в бойових діях. Близько 60 з них пізніше було нагороджено медаллю «Захиснику Придністров'я». Того ж літа конфлікт було «заморожено», а всі добровольчі частини – виведено за межі невизнаної республіки. І хоча УНА ще тривалий час підтримувала зв'язок із придністровцями та намагалась якось впливати на тамтешні процеси, відчутних практичних результатів це не принесло. В тому, що республіка так і не стала проукраїнською, партія була схильна звинувачувати в тому числі керівництво України, яке підтримало цілісність Молдови.

Якщо під час війни у ПМР УНСО фактично воювала на одному боці з проросійськими місцевими ополченцями та російськими добровольцями, то вже у наступному конфлікті вони опинилися по різні боки лінії фронту. Це була війна в Абхазії. Українські націоналісти виступили на боці Грузії проти сепаратистів, яких підтримувала РФ.

Спочатку УНА була більше схильна до підтримки незалежності Абхазії, керуючись традиційним гаслом ОУН «Волю народам! Волю людині!». Абхазька делегація побувала в Києві, де шукала політичної підтримки. УНСО пропонувала допомогу у вигляді бійців, але ті відмовились. В той же час загострилось протистояння з Росією навколо Криму. «Краще воювати з Росією на Кавказі, ніж у Криму та на Донбасі», – так пояснювали «унсовці» свою зовнішню активність [15]. Війна в Абхазії розглядалася націоналістами насамперед як конфлікт Грузії з Росією. Відповідно було прийнято рішення про підтримку в цій війні грузинської сторони.

УНА провела відповідні переговори з депутатами парламенту Грузії. Представники УНСО загальною кількістю близько 150 чоловік брали участь у боях на території Грузії з червня по жовтень 1993 року [16]. З бійців організації було сформовано добровольчий корпус «Арго», який очолив сотник Валерій Бобрович. Найбільш значущою подією в історії «Арго» став бій у селі Шрома неподалік Сухумі [17].

Участь українських добровольців не була надто значущою у масштабах всієї війни, але спричинила неабиякий резонанс. Про це писали центральні українські ЗМІ, а російське телебачення навіть повідомило про цілий полк українських націоналістів [18]. За твердженням самих «унсовців», коли російський президент Борис Єльцин дізнався про загибель своїх військових від рук українських добровольців, він подзвонив своєму колезі Леоніду Кравчуку та попросив «розібратися», на що отримав позитивну відповідь [19]. Так це чи ні, але незабаром Верховна Рада запровадила кримінальну відповідальність за створення незаконних воєнізованих формувань та найманство. У примітці зазначалося: «Під воєнізованим слід розуміти формування чи групу, які мають організаційну структуру військового типу, а саме: єдиноначальність і підпорядкованість, дисципліну, а також в яких проводиться військова або стройова чи фізична підготовка» [20]. Відповідна стаття кримінального кодексу отримала в націоналістичних колах назву «унсовська» [21].

Після війни приблизно 30 представників УНСО були нагороджені державною нагородою Грузії – орденом Вахтанга Горгасала. Семеро з них – посмертно. Вручав ордени впливовий місцевий політик, член Державної Ради Грузії Джаба Іоселіані.

З Іоселіані та очолюваною ним воєнізованою організацією «Мхедріоні» в українських добровольців були особливо тісні відносини. Пізніше представники УНСО з різних питань перетинали транзитом Грузію, і «Мхедріоні» надавали їм всебічну допомогу [22, с. 254].

Поряд із ажіотажем, який спричинили ці «експедиції» українських добровольців у ЗМІ Росії та України, треба згадати й те, грузинська сторона неодноразова висловлювала вдячність за подібну допомогу. Д.Іоселіані написав на ім'я президента та Верховної Ради України офіційний лист, в якому, зокрема, стверджував, що допомога добровольців-націоналістів надовго визначатиме ставлення Грузії та грузинів до України та українців [23]. Вже значно пізніше, в 2011 році, посол Грузії в Україні Грігол Катамадзе заявляв: «Грузинський народ ніколи не забуде те, що українці-унсовці стали пліч-о-пліч із нами, коли грузинам було дуже важко» [24]. Він же був автором вступу до

збірки спогадів «унсовців» про війну в Абхазії – «Щоденника сотника Устима» [17, с. 5].

Невеличка кількість членів організації лишилася в Грузії до кінця 1993 року та взяла участь в громадянській війні на боці Державної ради.

У 1997–2001 роках добровольці з УНСО знов взяли участь у бойових операціях на території Грузії, однак вже у значно менших масштабах.

Третя масштабна кампанія за участі УНСО – Перша Чеченська війна. Керуючись тезою про необхідність «відтягування» сил Росії на Кавказі, члени організації виступили на боці чеченських сепаратистів. Перші бійці прибули до Чечні (Ічкерії) туди наприкінці 1994 року, інші – на початку наступного. Вони брали участь в бойових діях до 1996 р. Всього їх було близько 70[25]–100[26] чоловік.

«Чеченська експедиція» УНА-УНСО сталася вже після згаданих змін у законодавстві, які забороняли участь у конфліктах за кордоном. Аби уникнути зайвих проблем із правоохоронцями (яких на той час вистачало), «унсовці» майже ніколи офіційно не підтверджували свою участь у цій війні (однак і не заперечували). Тому окремі аспекти цієї теми лишаються маловивченими – наприклад, достовірної інформації про кількість загиблих серед націоналістів досі немає.

Брак інформації вкупі з суспільним інтересом до цих подій породжував велику кількість вигадок та перебільшень, які активно поширювались у «жовтій» пресі України та, особливо, Росії. Олександр Музичко («Сашко Білий») з Рівного, який був одним з охоронців Джохара Дудаєва, а також очолював добровольчий загін «Вікінг», пізніше взагалі став однією з найбільш відомих фігур націоналістичного руху 1990-х років. Відеозапис розповіді Музичка про участь у війні увійшов до російського документального фільму та набув неабиякого поширення в мережі Інтернет [27]. Історії про діяння «Білого» у ЗМІ обростали ефектними подробицями та формували образ «непереможного бандерівця».

Взагалі діяльність УНСО в Абхазії та Чечні стали найбільш відомими для широкого загалу епізодами історії націоналістичного руху незалежної України аж до революції 2013–2014 років.

В свою чергу, керівництво ЧРІ високо оцінило допомогу від українських однодумців. Музичко та ще один відомий боєць УНСО, Олег Челнов («Беркут») згідно з указом президента республіки Зелімхана Яндарбієва в 1996 р. були нагороджені орденом «Герой нації» – другою за рангом нагородою невизнаної держави (Челнова нагородили посмертно – в березні того ж року він зник безвісти в Грозному) [28, с.43]. Також їхніми іменами було названо дві вулиці в столиці Ічкерії (ще одну перейменували на честь Степана Бандери). За спогадами репортера Єфрема Лукацького, Дудаєв назвав Музичка «символом солідарності наших <тобто українського та чеченського – авт.> народів» [29]. А популярний чеченський бард Імам Алімсултанов присвятив українським добровольцям пісню «Украина, спасибо тебе!» [30].

Невеликі групи бійців УНСО також пройшли такі «гарячі точки», як колишня Югославія (на боці Хорватії та Республіки Сербської), Нагірний Карабах (на боці Азербайджану), та Таджикистан. Це були неофіційні епізоди, своєрідна «розвідка» на предмет більш масштабної участі організації в цих конфліктах.

У підсумку ми можемо сказати, що майже кожна [31] праворадикальна організація 1990-х років намагалася створити дієвий воєнізований або просто «силовий» підрозділ. Першою була «Варта Руху», сформована ще за радянських часів (у 1989 р.), наступними – УНСО (1991 р.), «Варта ДСУ» (1993 р.), «Тризуб» (1993–1994 рр.) та «Патріот України» (1996 р.).

Діяльність таких структур полягала у військовій підготовці (зокрема молоді, в цьому випадку з більшим акцентом на спорт та патріотичне виховання), фізичному протистоянні політичним опонентам та міліції, а також участі у збройних конфліктах (останнє було реалізовано тільки УНСО).

Держава вбачала загрозу в існуванні таких формувань та з 1993 року на різних рівнях боролася з ними.

3.4. Зовнішньополітичні програми та закордонна діяльність крайніх правих організацій

Українські націоналісти ніколи не стояли на позиціях ізоляціонізму. З одного боку, вітчизняні праворадикали активно пропонували своє бачення зовнішньої політики молодій державі, з іншого – налагоджували контакти з зарубіжними однодумцями (або просто з тими політичними силами, союз з якими на той момент здавався доречним). Це два рівні єдиного аспекту діяльності націоналістичних організацій, які були тісно пов'язані між собою та іноді перетиналися.

Дійсно актуальним питання про зовнішню політику України стало після проголошення її незалежності. Націоналістичні структури в цей час остаточно легалізовувались, набували офіційного статусу як політичні партії чи громадські організації, та починали пропонувати своє бачення місця України на міжнародній арені.

Розглянемо специфіку зовнішньополітичних програм та закордонної діяльності кожної з основних націоналістичних організацій першого десятиліття незалежності.

«Самоствердження України відбудеться у першу чергу на міжнародній арені, що значною мірою сприятиме вирішенню проблем внутрішніх», – йшлося у програмовій статті лідера ДСУ Романа Ковалю «Якої України ми хочемо?» [1, с. 25]. Ідеологи партії прагнули перетворення України на регіонального гегемона і одну з провідних держав планети (власне, цього прагне для своїх країн більшість націоналістів світу). При цьому відкидалася ідея вступу країни до існуючих на той час військово-політичних блоків. Негативно ставилася організація і до позаблокового статусу України [2, с. 10], пропонуючи створення нею свого власного союзу (йшлося про «вісь Берлін–Рим–Київ–Стамбул–Пекін–Токіо» [3, с. 52]). ДСУ піддавала критиці політиків, що мали як проросійську, так і прозахідну (особливо проамериканську) зовнішньополітичну орієнтацію. Але все ж головним потенційним ворогом самостійної України ця партія вважала Росію. Зі всіх текстів у організаційній пресі, заяв та публічних виступів лідерів ДСУ, які стосувались міжнародних

відносин та подій за кордоном, більшість була присвячена саме загрозам з боку цієї країни (детально про загрози – нижче).

Зв'язків з іноземними рухами та організаціями ДСУ майже не підтримувала. Щоправда, була спроба розбудувати власний осередок на Кубані [4].

УНА приділяла зовнішньому напрямку в ідеології та діяльності значно більше уваги, ніж ДСУ.

«Києвоцентризм» – так називали свою геополітичну доктрину лідери партії. З самого терміну зрозуміло, що йшлося про Україну як потужного світового гравця. «Наші люди звикли жити у великій державі. Ми зробимо Україну великою державою, щоб народу не потрібно було міняти своїх звичок» [5], – це популярне партійне гасло дає певне уявлення про мету зовнішньої політики з точки зору УНА. Це поєднувалось з мілітаристською риторикою: «змусити Україну говорити з Росією та США тією мовою, якою США говорить з Іраком та Сербією» [6, с. 45].

Однак бачення конкретного шляху для досягнення вказаної мети часто змінювалось. Справа в тому, що сама ідеологія організації в цей період відрізнялася «хитаннями», відходом від класичного українського націоналізму, постмодерновим поєднанням елементів різних, іноді протилежних, радикальних політичних вчень 20-го ст.

У своїх програмах УНА пропонувала 4 зовнішньополітичних концепції.

1. Панславізм. В політиці пострадянської України під «слов'янською єдністю» зазвичай розуміли зближення з Росією. Натомість УНА пропонувала ідею єднання слов'ян під егідою Києва та позбавлення Москви «монополії на захист слов'янських інтересів» [7]. Ці гасла пролунали ще на VII сесії (з'їзді) УНА у 1991 р. Інші українські націоналісти до подібних слов'янофільських заяв ставились доволі скептично, та, незважаючи на всі контраргументи УНА, сприймали цей курс як «проросійський».

2. «Православний пояс». За словами лідера УНА Олега Вітовича, до такого об'єднання, крім України, мали б увійти Болгарія, Сербія, Словаччина, Придністров'я, Грузія, Вірменія [8].

3. «Інтернаціонал ображених». Ця ідея була викладена в однойменній статті публіциста та «сірого кардинала» партії Дмитра Корчинського [9]. Суть її полягає в необхідності створення блоку країн, які «не вкладаються ні в які міжнародні розклади». Україна мала б стати центром цього формування, до якого б також увійшли «країни Закавказзя, Чечня, можливо Іран, Югославія, Придністров'я, Білорусія, а також ті недержавні організації різних країн, які незадоволені станом речей у світі».

4. «Східносередземноморська цивілізація». Більш пізня та менш популярна ідея, описана одним з ідеологів УНА Андрієм Шкілем у нарисі «На шляху до нової цивілізації» [10]. До спільного простору Східного Середземномор'я він відносив Вірменію, Білорусь, Болгарію, Грецію, Грузію, Іран, Кіпр, Курдистан, Ліван, Нагірний Карабах, Придністров'я, Румунію, Осетію, Сирію, Україну, Югославію, Ефіопію та інші визнані та невизнані держави. Об'єднавчим фактором для цього регіону Шкіль вважав загрозу експансії, з одного боку – російської, з іншого – турецької.

Положення вказаних чотирьох концепцій у статтях та інтерв'ю «унсовців» нерідко поєднувались між собою.

Від зовнішньополітичних теорій УНА-УНСО найбільш активно серед націоналістичних організації переходила до практики. В першу чергу це участь її бійців у локальних війнах за кордоном, які детально описані нижче. «Аби не пролилася кров в Україні, порібно воювати за її межами», – одна з засадничих ідей діяльності організації [11].

Говорячи про активність УНА та УНСО за межами України, не можна не згадати про персоналії, які займались цим напрямком, налагоджуючи відповідні зв'язки. Це Віктор Мельник, Дмитро Корчинський, його дружина Оксана Корчинська, В'ячеслав Артеменко та, особливо, Анатолій Лупиніс [12]. В декількох джерелах згадується діяльність «Відділу зовнішньої документації» УНА – законспірованої структури, яка мала «планувати і здійснювати спеціальні операції військово-політичного характеру, працювати не тільки всередині країни, а й за її межами, встановлюючи зв'язок з близькими по духу організаціями за кордоном» [13]. Очолив цей відділ Віктор Мельник.

Додамо також те, що керівництво УНА доволі високо цінувало здобутки партії на зовнішньополітичній ниві. «Я думаю, що прийде той час, коли наші заслуги в міжнародному житті України, в міжнародній політиці України будуть визнані і прийняті достойно» (А. Шкіль) [14, с. 3], «УНСО – це зовнішня політика народу на противагу зовнішній політиці держави» (Д. Корчинський) [9], – подібні заяви від лідерів лунали регулярно.

В програмі СНПУ зразка 1991–1992 рр. загальні засади зовнішньої політики подавались доволі розмиті: «Україна — геополітичний центр Євразії. В силу цього вона може існувати тільки як могутня держава, або як самостійна держава не існувати взагалі» [15]. Позиція щодо найбільшого сусіда України була більш ніж чіткою: «СНПУ вважає Російську державу причиною всіх бід на Україні» [15]. Показовим є той момент, що з 31 пункту програми партії 6 було присвячено саме Росії та росіянам.

Незабаром ідеологи партії починають критикувати тогочасний західний світ, євроінтеграцію [16] та ліберальні цінності. На цій хвилі СНПУ доволі активно контактувала з західноєвропейськими «новими правими». Водночас виношувалась ідея месіанства України. «Лише Україна сьогодні здатна запропонувати світові правдивий націоналізм, який може вивести людство з духовного занепаду і стати провідною ідеологією майбутнього», – писав тоді один з лідерів СНПУ Андрій Парубій [17, с. 16].

Разом із загрозою для Європи з заходу (США) та сходу (Росія) СНПУ переймалась «експансією з півдня» (ісламський світ).

На початку наступного десятиліття риторика СНПУ дещо змінюється: соціал-націоналісти схвалюють ідею вступу України до Євросоюзу та НАТО, що знайшло відображення у програмі партії [18].

Зовнішньополітичні програми КУН будувалися відповідно до специфіки самої організації – більш ліберальної, ніж інші націоналістичні структури. Ідеалом світової політичної системи керівництво партії бачило незалежні національні держави без домінування одних та пригноблення інших. Імперських, експансіоністських прагнень вони ніколи не висловлювали (хоча пропонували ідею культурної автономії в країнах з великою українською

діаспорою). КУН виступав за «співпрацю на взаємовигідних засадах з усіма країнами» [19, с. 9], в тому числі із пострадянськими, але заперечував проти входу України до СНД та подібних утворень з домінуванням Росії. Партнерські відносини з РФ вбачалися можливими тільки в разі відмови останньої від «імперських» зазіхань, вирішення проблем з Кримом та Чорноморським флотом.

На відміну від інших націоналістичних організацій, КУН не дотримувався антиамериканської позиції – навпаки, США С. Стецько згадувала найпершою в переліку країн, які можуть бути союзниками України [20].

«Оунівці» «бандерівської» фракції, які за радянських часів жили та працювали в екзилі, після повернення до України використовували свої зв'язки з діаспорою та закордонними організаціями.

У 1993 році було відновлено діяльність на теренах України Антибільшовицького блоку народів. Тоді в Києві пройшов урочистий захід, присвячений 50-річчю першої Конференції поневолених народів. Крім українців (в тому числі з діаспори) в ньому взяли участь гості з низки пострадянських країн. Головою організації було обрано Петра Дужого (посаду президента АБН і надалі займала Слава Стецько). Також була повернена традиційна назва АБН (за рік до цього на конференції в Торонто організацію було перейменовано на Асамблею Блоку Народів Європи та Азії за незалежність і свободу) [21]. Протягом наступних років АБН діяв переважно у форматі поширення інформації, звернення до міжнародних інстанцій, надання гуманітарної допомоги. На території України АБН був тісно прив'язаний до структур ОУН(р) та КУН.

В «оунівський» період «тризубівці» власних зовнішньополітичних програм не розробляли, однак проводили окремі акції за межами України. Наприкінці десятиліття ідеологи організації публікують низку праць, в яких в тому числі торкалися і міжнародних питань. Щоправда, цій тематиці приділялося не надто багато уваги, і принципово нових ідей «Тризуб» не пропонував. Засуджувалися як спроби зближення з Росією, так і «космополітична «демократія» американського зразка» [22].

Слід відмітити ще дві тези, що займали важливе місце в програмах практично всіх згаданих націоналістичних організацій.

Перше – це ідея соборності українських земель. Під соборністю малася на увазі єдність з Україною територій, які на тому чи іншому історичному етапі належали до ареалу розселення українців. Це, зокрема, Кубань, Стародубщина, Східна Слобожанщина (Росія), Холмщина, Підляшшя (Польща), Берестейщина (Білорусь), Придністров'я (Молдова) та інші історичні та етнокультурні регіони. При цьому це різні організації бачили по-різному – від поміркованого «встановлення та розширення зв'язків» із цими територіями та «підтримки та захисту українців поза теренами нашої держави» (КУН) [23] до доволі агресивного «неминучого об'єднання всіх українських етнічних земель, котрі тимчасово опинилися під юрисдикцією інших країн» (ДСУ) [1, с. 18]

Іноді були спроби реалізації втілення «соборницьких» гасел у життя. Наприклад, ДСУ та УНА-УНСО мали власні осередки на Кубані (зрозуміло, нелегальні), хоча активною діяльністю вони не відзначилися. Найбільш суттєвою акцією в цій площині можна вважати участь УНСО у війні в Придністров'ї.

Друга характерна риса зовнішньополітичних програм націоналістів – вимога збереження (а пізніше – повернення) ядерного статусу України. Майже всі партії (крім КУН) засудили приєднання країни до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та висловлювали сумніви щодо ефективності гарантій безпеки, які були надані країні згідно з так званим Будапештським меморандумом [24]. Відновлення ядерного потенціалу стало одним з основних положень «оборонних» програм націоналістів та вдавалося їм запорукою успішної зовнішньої політики.

Розглянемо більш детально програмові положення та зовнішню діяльність українських націоналістів по конкретним країнам та регіонам.

Найпершим вірогідним супротивником України для всіх без виключення вітчизняних націоналістичних організацій була Росія. Перш за все вони апелювали до історичного досвіду – перебування України в складі царської Росії та СРСР. Цей період націоналісти однозначно розцінювали як «імперське

пригноблення» та проектували на сьогоднішній день. З розпадом Радянського Союзу далеко не всі проблеми російсько-українських відносин були вирішені. Найбільш актуальним було питання про статус Криму, а також про приналежність Чорноморського флоту. Російсько-українські угоди з цього приводу зазвичай підлягали жорсткій критиці. Участь України у СНД праворадикали вважали неприпустимим та вимагали виходу з цього утворення.

Офіційне керівництво Російської Федерації (в першу чергу – президент Борис Єльцин) обрало курс на добросусідські відносини з Україною, тієї ж позиції дотримувалися його українські колеги. В іншій тональності говорили радикали обох країн: українські звинувачували Росію в імперських амбіціях, російські (на відміну від українських, вони утворювали чималу групу в парламенті) закидали українській владі «утиски» російськомовного населення окремих регіонів та взагалі «антиросійську» гуманітарну політику і т.д. Окремі політики не обмежувались лише висловлюваннями. Наприклад, у квітні 1995 року депутат Держдуми Микола Лисенко прямо на засіданні розірвав український прапор та потоптався по ньому. Відповідь була симетричною: незабаром депутати Верховної Ради від УНА вчинили так само з російським триколом [25]. Після цього не дивно, що антиросійська риторика займала одне з провідних місць у вітчизняному націоналістичному дискурсі того часу.

Від риторики до конкретних дій першою перейшла УНА-УНСО. Її участь у Абхазькій війні слід розглядати саме в цьому контексті.

Представники УНА часто заявляли про діяльність осередків УНСО в Москві та Сибіру, а підрозділи організації на Білгородщині, Курщині, Дону та Кубані називали «достатньо потужними» [26]. Припускаючи існування груп прихильників організації в різних російських регіонах, ми все ж не схильні вважати слова про їхню потужність та дієвість достовірними.

Окрім спроби розвинути (або створити) проукраїнські структури в окремих частинах Росії вітчизняні праворадикали підтримували національні рухи та відповідні сепаратистські тенденції в цій країні.

Одним з регіонів РФ з настроями щодо відокремлення був Татарстан. У 1992 році тут пройшов референдум про державний суверенітет. Українські

націоналісти закликали його учасників підтримати ідею створення незалежного Татарстану, а росіян – «усвідомити свою історичну відповідальність і не протидіяти волевиявленню татарського народу» [27].

Але найпотужнішим в цей час був визвольний рух у Чечні (Ічкерії). Ще до початку бойових дій на території самопроголошеної держави, в перші роки її існування, націоналісти уважно сліdkували за ситуацією та висловлювали підтримку повстанцям. Голова республіки генерал Джохар Дудаєв на сторінках націоналістичної преси поставав як приклад справжнього національного лідера, якого дуже бракує Україні [28].

У серпні 1994 року до Ічкерії відправилась делегація від УНА-УНСО, до якої увійшли Анатолій Лупиніс та народний депутат Юрій Тима. Вони зустрілись особисто з Дудаєвим, засвідчили свою підтримку та пообіцяли допомогу в разі початку бойових дій. Такі ж візити відбулись у жовтні та листопаді–грудні. Третю делегацію (в її складі також була тележурналістка Наталка Чангулі) намагались затримати співробітники ФСК, але їм цього не вдалося. За сприяння організації українські журналісти відзняли в бунтівній республіці низку репортажів, які транслювалися зокрема у власній телепередачі УНА-УНСО на одному з київських каналів – «Правий берег» [29].

Крім того, в цей період в Києві було створено Товариство українсько-чеченської дружби на чолі з активістом УНА Олександром Коваленком. Згодом перші групи добровольців з УНСО вирушили до Ічкерії.

В більш мирний спосіб підтримувала борців за незалежність Чечні інша націоналістична партія – КУН (по лінії АБН). Її представники доставляли на територію республіки гуманітарну допомогу [30], сприяли вивезенню з охопленої війною території жінок та дітей з родини Дудаєва (в тому числі – його дружини Алли), а також організували лікування поранених солдат в українських шпиталях. Українські журналісти, які відвідали ЧРІ разом з делегацією КУН (на чолі з членом Проводу партії Юрієм Семенюком, депутатами парламенту від КУН Романом Круциком та Тарасом Процев'ятом), за її сприяння зняли документальний фільм «Русизм», присвячений боротьбі за незалежність. Крім того, член партії та АБН, журналіст Марія Базелюк

опублікувала цілу низку репортажів з Ічкерії, за що першою була нагороджена чеченською Медаллю свободи [31].

За спогадами багаторічного керівника «Тризубу» Дмитра Яроша, організація пропонувала провину ОУН(р) направити добровольців для участі у війні в Чечні. Пропозицію було передано Джохару Дудаєву, на що той відповів відмовою, пояснивши її тим, що людей вистачає, але потрібна інформаційна підтримка та допомога іншого роду. «І ми надавали таку допомогу», – додає Ярош, щоправда, не уточнюючи щодо методів [32].

Також праворадикальні організації неодноразово проводили в різних регіонах України масові заходи на підтримку незалежності Чечні.

Українські націоналісти підтримали чеченських сепаратистів і під час Другої чеченської війни, однак у менших масштабах. Окремі джерела свідчать про участь бійців УНСО і в цьому конфлікті (у меншій кількості порівняно з попередньою війною), однак в організації цього не підтверджують.

Парадокс зовнішньої діяльності УНА-УНСО полягає в тому, що організація, яка відзначилась найбільш активними діями антиросійського спрямування, в той же час контактувала з російськими націоналістами. Такі дії пояснювались концепцією УНА про єднання слов'янських земель з центром в Києві. З ініціативи УНА-УНСО 1993 р. в Києві було проведено «Конференцію слов'янських організацій» за участі делегатів кількох країн [33], а у 1996-му підписано спільну з російськими націоналістами декларацію [34]. Далі цих двох епізодів співпраці в цьому напрямку не пішла, але УНА-УНСО ще довго отримувала від інших націоналістів та преси звинувачення у «проросійськості» та неперинциповості [35].

Іншим країнам СНД та відносинам з ними українські націоналісти також приділяли чимало уваги.

Другим важливим для України пострадянським сусідом була Білорусь. Однак у програмі УНА зазначалося: «<необхідним є> забезпечення якщо не альянсу, то нейтралітету Білорусі» [36], також Роман Коваль згадував цю країну в якості можливого союзника України [1, с. 25]. Крім того, вже згадувалось, що окремі білоруські території націоналісти вважали українськими

виходячи з концепції соборності, однак жодних практичних кроків в цей бік не було, конфліктів (навіть словесних) з білоруськими організаціями – теж.

Каталізатором уваги щодо подій в Білорусі стало обрання в 1994 році президентом Білорусі Олександра Лукашенка. Новий голова держави одразу обрав проросійський курс у політиці, що викликало незадоволення білоруської опозиції, в першу чергу націоналістичних та націонал-демократичних сил. Всі без винятку українські радикальні праві так само розцінювали політику Лукашенка як пряму загрозу суверенітету Білорусі, що до того ж може негативним чином позначитись і на зовнішньому становищі України.

Незабаром націоналістичні організації України почали співпрацю з білоруськими однодумцями. Найактивнішою тут знов була УНА-УНСО, яка налагоджує зв'язки з парамілітарною структурою «Білий легіон» та Білоруською партією свободи.

Протягом 1996 року представники УНСО взяли участь у масових акціях протесту проти політики Лукашенка, які відбулися в Мінську. Наймасштабнішою з них стала хода «Чорнобильський шлях» 26 квітня. Ця акція завершилась масовими заворушеннями. У сутичках з міліцією найактивнішими були націоналісти – білоруські («Білий легіон») та більш досвідчені в цій справі українські (УНСО). В результаті правоохоронцями було затримано близько двох сотень чоловік.

Якщо для більшості затриманих все завершилось адміністративним покаранням, то на сімох «унсовців» було заведено кримінальну справу. Судовий процес привернув неабияку увагу в Білорусі та Україні [37]. Відбулися пікетування Адміністрації Президента в Мінську з вимогами звільнення ув'язнених. Народні депутати від УНА Олег Вітович та Ярослав Ілясевич зустрілися з тамтешніми високопосадовцями [38]. Однак всі ці дії не принесли жодних результатів. Суд виніс вирок: позбавлення волі терміном від одного до двох с половиною років.

Наступна спроба організації вплинути на політичні процеси у Білорусі мала місце влітку 2000 року. Близько сотні бійців УНА-УНСО на запрошення БНФ відправились на територію республіки. Декілька місяців вони провели у

лісах під Мінськом, готуючись приєднатись до спроби силового повалення Олександра Лукашенка. Однак ця ідея так і не була втілена, і українці повернулися додому.

В цьому напрямку намагалась діяти і інша націоналістична структура – «Тризуб» ім. С.Бандери. У 1997 році група з декількох представників організації на чолі з її головою Дмитром Ярошем відвідала Білорусь. Українські активісти провели низку зустрічей з місцевими опозиціонерами. Згодом, у 1998–1999 рр., за сприяння «Тризубу» було створено та розбудовано нову білоруську націоналістичну воєнізовану структуру – Спортивно-патріотичну організацію «Край». Члени «Краю» проходили підготовку в тренувальних таборах на території України. Згодом режим Лукашенка посилив протидію опозиційним організаціям, і активісти були змушені виїхати за кордон. Керівникам «Краю» в цьому теж допомогли «тризубівці» [32].

Ставлення націоналістів до іншим сусіда України, Молдови, визначались перш за все їхньою позицією щодо Придністровського конфлікту. Погляд УНА-УНСО та практичні дії в цій площині вже були описані.

Інші українські праві організації або дистанціювалися від цієї проблеми, або декларативно підтримували Молдову. Вони розцінювали рух за незалежність Придністров'я виключно як прояв «імперської політики Росії». Зокрема, керівництво ДСУ у 1992 році заявило: «це Придністров'я – етнічні українські землі, згодом вони мусять повернутися до материнського лона, але тепер розпочинати дискусію з цього приводу не на часі. Треба спершу міцно стати на ноги – побудувати українську та молдавську держави...» [39]. Ця партія бачила участь українців у війні на боці ПМР як сприяння встановленню російського контролю над цією територією [4].

У 2001 році СНПУ висловила занепокоєння перемогою комуністів на виборах у Молдові. Партія розцінила це як вірогідність втягування країни у російсько-білоруський альянс та утворення «червоного зашморгу» навколо України [40].

Грузія однозначно вбачалась більшістю українських націоналістів в якості дружньої країни. Найбільш значущою акцією на її підтримку з боку українських організацій Грузії була участь корпусу «Арго» у війні в Абхазії.

Ще одна подія, що привертала увагу українських націоналістів – громадянська війна в Грузії 1991–1993 років. В конфлікті між першим грузинським президентом Звіадом Гамсахурдіа та силами, які його скинули (на чолі з Едуардом Шеварднадзе) українські праві переважно були схильні підтримувати першого [41]. Найбільш активно підтримку Гамсахурдіа висловлювали КУН (по лінії АБН) та ДСУ.

УНА-УНСО спочатку тримала дистанцію від цього протистояння. За словами одного з активістів, організація підтримувала зв'язки «як з офіційним Тбілісі так і Зугдіді» [42] (місто, яке утримували «звіадісти», прибічники Гамсахурдіа). Однак бойові дії в Абхазії вели підконтрольні Тбілісі сили, тому, зрозуміло, в цьому напрямку УНСО співпрацювала з тамтешньою владою (в першу чергу – з Іоселіані, який був одним з головних супротивників Гамсахурдіа). Після повернення «Арго» в Україну восени 1993 року невеличка частина бійців лишилась у Грузії та взяла участь у боях зі «звіадістами».

Що стосується ще двох держав Південного Кавказу, Вірменії та Азербайджану, то тут визначальним фактором теж був локальний конфлікт. Протистояння цих держав почалося ще наприкінці 1980-х років (спочатку у формі етнічної ворожнечі), а його кульмінацією стала війна в Нагірному Карабасі (1992–1994 рр.).

Спочатку, ще до остаточного розпаду СРСР, українські націоналісти були швидше налаштовані на союзницькі взаємини з вірменськими організаціями [43]. Влітку 1991 р. делегація «Варти Руху» відвідала Вірменію та зустрілася з місцевими активістами. Щоправда, подальшого розвитку ці контакти не мали [44].

Вірменію Роман Коваль у 1992 р. згадував серед держав, з якими можна розвивати дружні відносини [1, с. 25].

У Карабаській війні Росія спочатку підтримала (зброєю та військами) Азербайджан, але поступово перейшла на допомогу Вірменії. В той же час симпатії українських націоналістів більше схилились на бік Азербайджану.

Ще один аспект в цьому питанні – енергетичний: Азербайджан займав важливе місце в програмах праворадикалів як великий постачальник нафти та газу, за допомогою якого можна подолати енергозалежність України.

УНА контактувала одразу з обома країнами, а також із керівництвом невизнаної Нагірно-Карабаської республіки (НКР). У 1994 р. делегація УНА на чолі з Юрієм Тимоєм відвідала Баку, Єреван та столицю НКР Степанакерт [45].

Країни Балтії вбачались націоналістами в якості найбільш вірогідних союзників [1, с. 25]. Протягом останніх років перебудови українські та прибалтійські націонал-демократи і націоналісти підтримували тісні зв'язки. Однак після 1991 р. ця співпраця майже повністю припинилася.

Підсумовуючи «пострадянський» напрям у діяльності українських націоналістів, підкреслимо важливий момент: Росія та негативне ставлення до неї лишались вирішальним фактором у побудові взаємин зі всіма країнами регіону.

Доволі непростою була позиція націоналістів щодо відносин з країнами Східної Європи, які раніше входили до соціалістичного табору. З одного боку вони, як і країни Балтії, демонстрували успіхи в подоланні комуністичного минулого та державотворенні та також могли бути певним орієнтиром для України в цьому питанні. «Україна має шанси стати структуротворчою домінантою для країн Східної Європи, які вбачають небезпеку в російській експансії», – писав Роман Коваль у статті «Ідеал держави» [3]. З іншого боку, ті східноєвропейські країни, які межують з Україною, мали з нею історичні конфлікти та протиріччя, про які праві зазвичай не поспішають забувати.

Згадуючи про мотиви участі у війні в Придністров'ї, «унсовці» іноді посилаються й на потенційну загрозу ідеї «Великої Румунії» для України [46].

Найбільш проблемним було ставлення українських націоналістів до Польщі. Тут вирішальними факторами були 2 питання – про ОУН і УПА (герої для однієї сторони, злочинці для другої) та про приналежність

західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі до 1939 р. Курс влади України та Польщі на примирення та подолання історичних протиріч більшість націоналістів обох країн сприймала як слабкість.

У 1997 році акція УНА-УНСО у Львові завершився публічним спаленням «ворожих» прапорів: російських (державного та Андріївського), румунського та польського. Тоді МЗС України офіційно засудило такі дії як провокацію [47].

Декілька років у Львові тривала епопея з відновленням польського «Меморіалу орлят» на Личаківському цвинтарі. Протести місцевих активістів викликав напис на меморіальній табличці: «Невідомим захисникам Львова та східних територій Польщі» [48]. У жовтні 1998 року група націоналістів, серед яких переважно були члени УНА-УНСО, демонтувала цей напис. Партія назвала це «боротьбою проти помпезного увіковічнення пам'яті польських фашистів, котрі на початку 20-го століття здійснили ганебну спробу окупації Західної України» [49] та посилювалась на рішення місцевої влади.

Ще один скандал виник, коли у 2000 році на з'їзді УНА в Києві іноземний гість, представник праворадикальної Націонал-демократичної партії Німеччини (НПД) заявив про необхідність поділу частини сучасної території Польщі між Німеччиною та Україною [50].

В цю формулу не вписувались хіба що слова нардепа від УНА Ярослава Ілясевича: «Між нашими країнами складні, дуже складні стосунки. І Армія Крайова, і УПА. На цьому не можна зациклюватися. Якщо ворог нас розведе по різні боки барикад, то державність втратить і Україна, і Польща [51]».

Балканські країни, які були осередком нестабільності та бойових дій протягом всіх 1990-х років, не могли не потрапити в поле зору українських націоналістів. На сторінках організаційної преси регулярно висвітлювались події з Югославії, яка стрімко розпадалася.

У сербо-хорватському протистоянні симпатії українських націоналістів були переважно на боці хорватів. Доволі поширеною була паралель між процесами у СРСР (та на пострадянському просторі) та Югославією, і Хорватія в цій картині грала роль «балканської України». Сербія, відповідно, вбачалася як подібний до Росії носій «імперської свідомості» [52] (що характерно,

російські націоналісти одностайно виступили на боці Сербії, так само порівнюючи прибічників незалежності Хорватії, «ушастів», з ненависними «бандерівцями»). Крім того, у Хорватії націоналісти часто бачили потенційного союзника України [1, с.25]. В той же час Сербію вважали дружньою державою ідеологи УНА в рамках панславістського курсу, який вже був описаний вище. При тому всьому стійких контактів з націоналістичними організаціями Хорватії або Сербії налагоджено не було.

Бійці УНСО побували і в зоні бойових дій на Балканах. При цьому одні воювали на боці Хорватії, інші – боці Сербії (а точніше – Республіки Сербської, і не проти хорватів, а проти боснійців [53]). В той же час Андрій Шкіль подає ситуацію так: «...ідеологи [УНА] говорили про підтримку Хорватії, а своїх людей посилали у Сербію» [54, с.27].

У 1999 р. УНА та СНПУ засудили бомбардування Югославії силами НАТО. Тоді ж делегація УНА-УНСО відвідала цю країну та провела низку зустрічей із місцевими активістами.

Що стосується країн Західної Європи, то чітких обґрунтованих зовнішньополітичних концепцій у цьому напрямку праворадикали не виробили. Серед ймовірних союзників України називали Німеччину, Австрію, Італію, Іспанію, скандинавські держави [1, с.25]. Потенційних супротивників позначено не було.

Більшість радикальних націоналістів того періоду не сприймала ідею євроінтеграції, вважаючи цей процес нищівним для національних ідентичностей. Хоча Андрій Парубій писав: «Глибока радість від того, що Україна інтегрується в Європу в усіх проявах, а найголовніше – в найбільш важливому аспекті – духовному, ідеологічному» [55, с.21], під Європою він мав на увазі не тогочасний ЄС, а традиційну європейську цивілізацію [56].

Ініціатором шкідливих для Європи процесів націоналісти вважали США. Тому критика дій урядів Європи зазвичай ішла у зв'язці з критикою американської зовнішньої політики. Ліберальні цінності, культ споживання, космополітизм – все це подавалося в праворадикальній пресі та виступах партійних лідерів як найгірші складові західної цивілізації. Також часто

озвучувалась теза про протиставлення США «класичній» Європі. Зрозуміло, що й дії української влади щодо зближення з США зазвичай не викликали захвату. «Замість міцної та авторитетної країни, ми маємо напівколонію, котра танцює під дудку як не «старшого брата», так «вуйка Сема»», – типовий зразок націоналістичної риторики того часу [57].

Виключенням в даному випадку був КУН, в якому ідею приєднання до Північноатлантичного альянсу загалом підтримували [58]. Також у 2001–2002 роках змінилася позиція СНПУ – тепер партія виступала за інтеграцію як до НАТО, так і до ЄС. Це можна пояснити початком тотальних змін у партії (в тому числі – в ідеології), які логічно завершилися у 2004 р. її перейменування у Всеукраїнське об'єднання «Свобода».

У першій половині 1990-х рр. УНА намагалася налагодити контакти з американськими та ірландськими націоналістами, однак якихось результатів це не принесло. Більш плідно організація співпрацювала з європейськими (насамперед німецькими та австрійськими) «новими правими» на межі 1990-2000-х рр.

СНПУ наприкінці 1990-х років встановлює зв'язки з європейськими однопідумцями – австрійськими, фламандськими, а насамперед – французьким «Національним фронтом». Починаючи з 1999 р., партії зробили декілька взаємних візитів на різних рівнях, в тому числі голова СНПУ Ярослав Андрушків відвідав Францію, а лідер НФ Жан-Марі Ле Пен – Україну [59]. СНПУ входила до Євронату (Євронацу) – альянсу європейських правих партій, який було створено за ініціативою «Національного фронту».

Цікавою є нинішня оцінка курсу на зближення з європейськими націоналістами, яку дав один із засновників партії Юрій Криворучко: «Час показав, що це був хибний шлях. Адже минули роки, і практично всі західні рухи, з якими тоді співпрацювала СНПУ, взяли орієнтир на путінську Росію» [60].

Іноді націоналістичні ідеологи заявляли про необхідність союзу України з азійськими країнами. Наприклад, Андрій Шкіль обґрунтував концепцію партнерства України та Ірану [61], а провід ДСУ заявляв про перспективи

дружби з Японією [62]. Анатолій Лупиніс звертав увагу на те, що в майбутньому, важливим геополітичним фактором в регіоні, який обов'язково треба враховувати Україні, стане, на його думку, об'єднаний тюркський світ [63].

Порівняно з багатьма «колегами» з інших країн, українські націоналісти майже не приділяли уваги політиці Ізраїлю. Хіба що на сторінках видань ДСУ можна знайти публікації антиізраїльського змісту, при чому частина з них стосується гучного судового процесу над Іваном Дем'янюком, який проходив у цій державі (партія тоді активно підтримувала підсудного).

Отже, підводячи підсумок, ми можемо лише частково погодитись зі словами Володимира Кулика, які він написав у 1993 р.: «український націоналізм проголошує ставку на власні сили» [64, с.154]. Керуючись власним баченням майбутнього положення України в світі (яке варіювалося від просто сильної самостійної держави до імперії), націоналісти прагнули знайти ті зовнішні сили, з якими можна співпрацювати. В якості таких сил вони точно не бачили Росію та (переважно) ЄС і США. Контакти встановлювались переважно із однодумцями на пострадянському просторі та у Західній Європі. Найбільш активно за кордоном працювала УНА-УНСО, а ДСУ, навпаки, майже не робила активних кроків за межі країни.

РОЗДІЛ 4.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ДЕРЖАВНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ ІНСТИТУТАМИ

4.1. Взаємини праворадикальних організацій з державною владою

Дослідник Пол Кубічек охарактеризував відносини держави та націоналістів протягом перших років незалежності (1991–1994 рр.) як «медовий місяць» [1]. Однак, застосовуючи таку оцінку, він мав на увазі правоцентристські сили. Що стосується ультраправих, то тут взаємовідносини були більш складними, і «медовим місяцем» їх назвати навряд чи можна.

Після проголошення незалежності та референдуму 1 грудня перед націоналістами постала дилема. З одного боку, нарешті здійснилася омріяна мета багатьох поколінь – незалежна українська держава зі всіма атрибутами. З іншого – низка фактів підштовхувала правих радикалів до думки, що ця держава не є ані справді незалежною, ані українською. Одним з найбільших «подразнювачів» в цьому плані став президент Леонід Кравчук. Він уособлював колишню партійну номенклатуру, яка ще недавно відстоювала комуністичні ідеали та цілісність СРСР, а тепер прийшла до влади в незалежній Україні. Отже, націоналісти мали обирати модель взаємодії з владою в цій державі: або співпрацю та компроміс, або жорстку опозицію.

Налаштованими на перший варіант були націоналісти з діаспори, які протягом першої половини 1990-х рр. повертались до України. Вони майже не висловлювали суджень про «неукраїнський характер» та «примарну незалежність» держави (якщо такі висновки і лунали, то виправляти ситуацію пропонувалося еволюційним шляхом та в рамках чинного законодавства) [2].

«Материкові» радикали, в свою чергу, закидали «діаспорянам» погане розуміння українських реалій. Вони схилилися до другого варіанту – безкомпромісної опозиційності та «позасистемності». Проте така «непримиренність» націоналістів була доволі умовною. Радикальні заяви далеко не завжди відповідали практичним діям. Приклад – вже описана демонстративна зневага до процедури виборів в поєднанні з участю в них. Крім

того, доволі поширеним був дискурс щодо можливого збройного опору режиму («Націоналізм — це не програма, націоналізм — це постріли», Д. Корчинський [3]), але реальних масштабних прецедентів не було (за виключенням кількох дрібних епізодів).

Подібна риторика націоналістів зберігалася протягом всього періоду, який ми розглядаємо, однак її гострота з часом змінювалась.

Тепер розглянемо зворотній бік проблеми — ставлення самої державної влади до націоналістичних організацій.

У першій половині 1990-х років представники влади, як місцевої, так і центральної, демонстрували підкреслено нейтральне ставлення до всіх політичних сил, зокрема націоналістичних. Повний плюралізм думок та поглядів (в межах чинного законодавства) мав бути невід'ємною ознакою переходу від радянського тоталітаризму до демократичної системи.

Можна згадати чимало конкретних прикладів лояльності органів влади до праворадикальних організацій на даному етапі. Це, зокрема, надання приміщень, які знаходилися у комунальній власності, для заходів націоналістів (безкоштовно) [4]. Проблем щодо дозволу проведення масових акцій майже не виникало (на відміну від більш пізніх часів). Діяльність націоналістичних партій періодично висвітлювалась у державних ЗМІ (без «скандально-сенсаційного» контексту — просто як складова політичного життя країни).

Представники ультраправого руху входили до громадських рад при державних органах, брали участь у різноманітних круглих столах, слуханнях, конференціях і т.п. При цьому частина активістів одразу або за деякий час відмовлялась від участі в подібних заходах — їх сприймали виключно як імітацію діяльності та можливість «випустити пар». До реальної влади націоналісти майже не потрапляли. Виключення — лише депутати Верховної Ради та певна кількість чиновників середнього рівня.

Після кожної резонансної акції націоналістів з боку преси та окремих політиків лунали заяви про їхню суспільну небезпеку та вимоги заборони їхньої діяльності. Владу звинувачували в тому, що вона «закриває очі на загрозу» та «потурає радикалам». «Небажання чи неспроможність влади покласти цим діям

край ставлять під сумнів її демократичне реноме і навіть здатність контролювати ситуацію в країні», – писав з цього приводу Володимир Кулик [5, с.158]. Чимало претензій до державних структур (насамперед – до Міністерства юстиції) викликала і реєстрація націоналістичних партій та громадських організацій [6]. При чому в більшості випадків для праворадикалів це був тривалий та важкий процес із багатьма спробами та змінами організаційним статутів і програм відповідно до вимог законодавства [7].

Перші ознаки зменшення рівня лояльності влади до націоналістів з'явилися у 1993 р. Одним з наслідків великої суспільної уваги до участі УНСО в Абхазькій війні та інших подібних дій стали неодноразово згадувані зміни до законодавства, а саме встановлення відповідальності за створення воєнізованих формувань. Деякі активісти саме з цього моменту починають відлік занепаду націоналістичного руху [8].

Однак остаточна зміна позиції держави у відношенні крайніх правих відбулася через деякий час після приходу до влади Леоніда Кучми (який протягом першої каденції вважався проросійським політиком). Новим «каталізатором» цього процесу знов стали дії УНСО – масові сутички з міліцією у липні 1995 р. («Чорний вівторок»). Незабаром, у вересні, УНА було знято з реєстрації. Подальше кримінальне переслідування представників всіх активних націоналістичних організацій (крім мирного КУН) буде описане детальніше. Ця тенденція не вичерпувалась лише діями з боку правоохоронців, а відчувалася і в інших «точках перетину» державного апарату та праворадикальних рухів. Наприклад, почастишали випадки фактичної заборони (під різними приводами) націоналістичних заходів з боку місцевої влади. Щоправда, деякі події в цей курс не вписувались – зокрема, реєстрація СНПУ в жовтні 1995 р. та повторна легалізація УНА (після декількох невдалих спроб) у вересні 1997 р.

Націоналісти в цей період також стають ще менш налаштованими на будь-який діалог із владою.

Наприкінці 1990-х років значно послаблений та маргіналізований націоналістичний рух став відігравати значно меншу роль у політичному житті

країни. Відповідно, увага держави до нього значно знизилась. «За другого терміну президентства Кучми взагалі всі партії розділились на дві частини: парламентські та всі інші. Ми, звичайно, увійшли до другої групи, яку практично не помічали та з якою не рахувалися», – згадує колишній заступник голови ДСУ Олександр Черненко [4].

В той же час значна частина націоналістів на президентських виборах 1999 року сприймала Леоніда Кучму як «менше зло» порівняно з Петром Симоненком. Хоча згодом, у 2000–2001 рр. більшість праворадикалів долучилася до кампанії «Україна без Кучми».

Характер відносин націоналістичних організацій та влади на місцях могли не співвідноситись з загальними тенденціями по країні. Варіанти були абсолютно різні – від тісної співпраці (переважно з владою окремих міст та районів, насамперед на Західній Україні [9]) до відвертої ворожнечі (як приклад – боротьба УНСО проти мера Вінниці Дмитра Дворкіса [10]).

Розкриваючи дану тему, ми оминаємо питання можливої прихованої співпраці націоналістів із владними структурами. Наприклад, версії щодо контролю СБУ над УНСО часів Корчинського [11] або дій «Тризубу» в інтересах влади під час «України без Кучми» [12] є доволі поширеними в ультраправому середовищі та поза ним, однак базуються не на фактах, а на припущеннях. Взагалі «розігрування» владою «праворадикальної карти» для досягнення власних цілей – доволі поширене явище в багатьох країнах, однак в Україні цю технологію почали використовувати пізніше.

Деякі методи діяльності українських націоналістичних організацій, створення ними воєнізованих формувань, а також радикальна риторика цілком очікувано викликали реакцію правоохоронних структур. Характер взаємовідносин двох сторін мав певну динаміку впродовж десятиліття та свої особливості для кожної з націоналістичних організацій.

Зі всіх націоналістичних організацій фігурантами кримінальних справ найчастіше ставали представники УНА-УНСО. Вже перші її акції були пов'язані з насиллям: сутички з комуністами та російськими націоналістами у Києві (осінь 1991 р.) [13], «похід на Крим» (лютий – березень 1992 р.) [14],

захоплення Києво-Печерської лаври (червень 1992 р.) [15]. І хоча зазвичай ці події супроводжувались затриманнями бійців УНСО та викликали суспільний резонанс, максимум, що чекало на учасників тих подій – адміністративна відповідальність [16].

Коли влітку 1992 року члени УНСО взяли участь у Придністровській війні, деякі ЗМІ поставили питання про правомірність участі української організації у бойових діях за кордоном [17]. Однак питання було риторичним: жодних законів, які б забороняли подібні кроки та передбачали відповідальність за них, в Україні ще не існувало. Тим не менше, коли у липні того ж року Леонід Кравчук підписав наказ про виведення всіх українських добровольчих формувань з території Придністров'я, «унсовці» змушені були підкоритися. Деякі члени організації, які вертались додому, намагались вивезти з території бойових дій зброю та боєприпаси. В трьох націоналістів на кордоні було вилучено шість гранат та автоматні патрони. Було порушено кримінальну справу, однак фігурантів не було засуджено через амністію. Слід сказати, що надалі відповідна стаття Кримінального кодексу стане для націоналістів «традиційною». «Всього у 1992–1993 роках в членів УНСО було вилучено 3 автомати, один револьвер, 14 гранат, близько 400 патронів різного калібру, 10 пляшок із запалювальною сумішшю і тому подібне», – звітували тоді правоохоронці [18].

Першу кримінальну справу, що завершилася ув'язненням представника УНСО, було порушено після подій 7 листопада 1992 року у Львові. Тоді організація запланувала масове спалення комуністичної символіки в центрі міста. Влада заборонила захід, проте націоналісти все одно намагались його провести. Це призвело до зіткнення з міліцією. Окрім правоохоронців у формі були присутні і співробітники у цивільному, які, як згадують очевидці, намагались спровокувати бійку. В результаті одного з них літній «унсовець», ветеран УПА Роман Косів поранив ножом. Поранений виявився офіцером міліції. В результаті Роман Костів був засуджений до двох років позбавлення волі [19].

У липні 1993 року в селищі Ватутіне Черкаської області трьох членів УНСО (Непочесного, Вишневого та Черкащенка) затримали за підозрою у вбивстві. В Непочесного знайшли пляшки із запалювальною сумішшю. В той же час доказів причетності до вбивства не було. В результаті 20 листопада ці троє роззброїли варту та втекли з ізолятору тимчасового тримання Звенигородського РВВС (а з ними – ще четверо арештованих). Через деякий час їх затримали [20]. Всі троє отримали значні терміни ув'язнення за вбивство (хоча своєї причетності вони так і не визнали) та втечу.

Восени того ж року у Вінниці відбулися масові акції протесту, спрямовані проти мера міста. УНА була серед організаторів кампанії. Після цього було порушено кримінальні справи проти «унсовців», яких звинуватили у організації масових безпорядків. Голова місцевого обласного осередку Сергій Чаплигін отримав два з половиною роки позбавлення волі, Андрій Буденко – два роки умовно, Іван Ріжок – півтора роки умовно (перед цим вони провели по декілька місяців у слідчому ізоляторі) [19].

Під час резонансної «абхазької кампанії» УНСО знов постало питання про необхідність заборони організації, або принаймні реакції правоохоронців на участь збройного формування у бойових діях. Керівник СБУ Євген Марчук зазначив: «В нас немає механізму примусового розпуску незареєстрованої організації та не передбачена відповідальність організаторів. Правоохоронні органи направили пропозицію Верховній Раді про необхідність внесення доповнень у діюче законодавство» [21]. В тому ж дусі висловився і голова держави.

11 листопада 1993 року Верховна Рада України прийняла закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України» [22]. Згідно з ним було встановлено кримінальну відповідальність за створення не передбачених законодавством воєнізованих формувань та участь у їхній діяльності. Порушення закону передбачало від двох до восьми років позбавлення волі для рядового членства та від трьох до десяти – для керівників.

Організація відповіла на прийняття закону низкою заяв. Лідери УНА були впевнені: справжньою метою ініціаторів змін до законодавства є усунення

партії від майбутніх виборчих перегонів. Також пролунала теза про те, що заборона організації призведе до терору та анархії – мовляв, ніхто тоді не зможе контролювати людей з бойовим досвідом, які перейдуть «до терактів, скерованих на органи СБУ, прокуратури, суду, влади» [23].

Практичні наслідки змін у законодавстві почали проявлятися на початку 1994 року. 12 лютого під час вишколу УНСО на Лисій горі в Києві було затримано 26 членів організації. Частину затриманих відпустили, однак семеро потрапили до СІЗО. Їм інкримінували створення незаконних збройних формувань. УНА-УНСО бачила у вказаній справі виключно політичний підтекст. «Ці події ще раз засвідчують, що антинародний режим своїм найсерйознішим ворогом бачить саме УНА», – йшлося у заяві прес-служби організації [24]. Почалася масштабна кампанія на підтримку ув'язнених, опубліковано велику кількість звернень на адресу органів влади. В червні всі семеро унсовців, що перебували у слідчому ізоляторі по цій справі, вийшли на волю (тримання під вартою замінили на підписку про невиїзд).

Крім того, у 1994 р. було заведено декілька справ проти представників УНСО, які напряду не були пов'язані з діяльністю організації («неполітичні» статті – побиття, пограбування). Однак організація щоразу заявляла, що її представники постраждали (одного з них було вбито міліцією під час затримання) за політичні переконання.

Як згадують учасники подій, низка кримінальних справ проти УНА-УНСО не тільки завадила підготовці до виборів, але й взагалі сприяла зниженню активності організації. На цьому тлі офіційна реєстрація УНА наприкінці 1994 року стала несподіванкою для багатьох.

Наступна подія, що стала однією з визначальних у долі організації, відбулася 18 липня 1995 року в Києві та увійшла в історію як «Чорний вівторок». Представники УНСО взяли участь у церемонії поховання померлого Патріарха Київського Володимира. Держава та церква (до якої приєдналися націонал-патріотичні політичні сили) не дійшли згоди щодо місця поховання: вимогу поховати патріарха на території Софійського собору влада відхиляла, аргументуючи це статусом заповідника, який має пам'ятка. Спроби поховальної

процесії все ж прорватись до собор призвели до масових сутичок із міліцією в центрі столиці, в яких роль «авангарду» зіграли бійці УНСО. Декілька десятків членів організації було затримано. Ніхто з них не був притягнутий до відповідальності, однак знов піднімається питання про потребу заборонити УНА-УНСО. Згодом організацію було знято з реєстрації.

1996 та початок 1997 рр. позначились ще трьома (якщо не рахувати судовий процес у Білорусі) кримінальними справами у відношенні «унсовців» (бійки та застосування вогнепальної зброї). Все завершувалось умовними або незначними реальними термінами позбавлення волі. З 1997 року починається тимчасове «затишшя» в історії кримінальних справ УНА-УНСО.

Наступний гучний процес над членами організації був пов'язаний з кампанією «України без Кучми». Внаслідок масових заворушень 9 березня 2001 року на лаві підсудних опинилося 19 членів УНА-УНСО. Вісімнадцять із них (окрім тодішнього лідера партії Андрія Шкіля, якого під час процесу було обрано народним депутатом) отримали покарання від двох до п'яти років позбавлення волі.

ДСУ була значно менш активною організацією, ніж УНСО, і на практиці не такою схильною до насильницьких дій. Окремі епізоди (такі, як знесення пам'ятника Леніну у Запоріжжі в квітні 1992 року) завершувались адміністративним покаранням.

Першим активістом ДСУ, який опинився в ув'язненні, став публіцист Анатолій Щербатюк. Його випадок був у своєму роді унікальним: Щербатюк став єдиним націоналістичним активістом 1990-х років, який потрапив за ґрати через зміст своїх публікацій. У 1992 році в газеті «Слово» була надрукована його стаття «Дух крові». Цей матеріал був розцінений багатьма як ксенофобський, і через деякий час прокуратура порушила проти автора кримінальну справу. Щербатюка було заарештовано, але згодом звільнено. 1993 року увагу правоохоронців привернула інша його публікація – «Основи санації», що вийшла у виданні ДСУ – газеті «Нескорена нація». У справу втрутилася низка політиків та громадських діячів: одні вимагали суворого покарання для націоналіста, інші захищали його. Більше місяця Щербатюк

пробув під вартою, але на початку 1994 року запобіжний захід було змінено на підписку про невиїзд.

Справи за аналогічною статтею неодноразово порушували і проти голови ДСУ Романа Ковалю, однак їх щоразу закривали.

Хоч «Варта ДСУ» й не була такою активною організацією, як УНСО, спроби притягнення її представників до відповідальності теж мали місце. Прокуратура Кіровоградської області порушувала справу за ст. 187-6 проти командира «Варти ДСУ» Володимира Стадниченка. Проте Кіровоградська обласна рада, депутатом якої був Стадниченко, не дала дозволу на притягнення його до відповідальності. Справу було закрито [25].

В червні 1995 року було заарештовано голову Запорізької обласної організації ДСУ, заступника голови об'єднання Олександра Черненка. Офіційно причиною арешту була несплата ним аліментів, однак соратники ув'язненого розцінювали це як політичне переслідування [26]. Патріотичні організації, політичні та громадські діячі почали кампанію за визволення Черненка. Через два тижні прокуратура оскаржила рішення суду, і активіст вийшов на волю.

У 1996 році відбувся процес над іншим членом ДСУ. Анатолія Пирога арештували за побиття чоловіка, який розповсюджував комуністичну пресу в електропоїзді на Кіровоградщині. За рішенням суду націоналіст отримав два роки позбавлення волі. Як згадує Роман Коваль, через деякий час відбулася зустріч президента Леоніда Кучми з лідерами політичних партій. Лідер ДСУ звернувся до голови держави з проханням звільнити Анатолія Пирога, наголосивши, що той захищав честь не тільки нації, але й президента. Кучма пообіцяв допомогти, і згодом ув'язненого було амністовано (загалом він провів за ґратами близько року) [27].

Перший випадок «кримінальної історії» ГСПО «Тризуб» ім. С.Бандери відбувся у вересні 1995 року в лісі на Донеччині. Тоді міліція затримала трьох учасників вишколу з ножами та армійськими штиками [28]. Проти двох з них було порушено кримінальну справу за незаконне володіння холодною зброєю, проте справу через деякий час було закрито.

Увага правоохоронців до організації значно посилилася з наступного року.

У січні 1996 р. трое озброєних обрізами «тризубівців» (серед них – голова осередку у Харківській області) напали на військову частину на Харківщині. Метою нападників було захоплення зброї (як виявилось пізніше, це була їхня власна ініціатива, не узгоджена з керівництвом організації). Їм вдалося обеззброїти вартових, викрасти автомати та набої, проте вони були затримані міліцією, коли поверталися потягом до Харкова [29]. «Тризубівці» постали перед судом та отримали від 6 до 7 років ув'язнення.

Незабаром почалися обшуки та затримання інших членів організації, переважно у східних областях. Знаходили найчастіше зброю та боєприпаси. Організація стверджувала, що ці речі були підкинуті. Командир «Тризубу» на Донеччині Віталій Применко був засуджений на 2 роки позбавлення волі за зберігання зброї. Влітку 1996 р. «тризубівця» Анатолія Філапаса було заарештовано за побиття двох міліціонерів (вони перевдягнулись у цивільне та спостерігали за місцевим штабом організації). Суд виніс активісту вирок: 1 рік позбавлення волі.

Того ж року відбулися ще дві резонансні події, які, як вважають представники організації [30], ще більше загострили ситуацію навколо «Тризубу». Перша – це протистояння членів організації з криміналітетом у Дніпродзержинську, який завершився стріляниною та судом для одного з фігурантів [31]. Друга – бійка охоронців Чернівецького машинобудівного заводу (переважно «тризубівців») з «Беркутом» внаслідок майнового конфлікту двох суб'єктів навколо цього підприємства [32].

25 грудня того ж року 52 народних депутати України підписали звернення до Президента та Генерального прокурора з вимогою «негайного розпуску незаконних воєнізованих формувань («Тризуб», УНА-УНСО та ін.)». У зверненні депутати надали докази того, що вказані організації підпадають саме під цю категорію [33]. 31 грудня Леонід Кучма у відповідь на звернення надіслав до різних державних структур (Генеральна прокуратура, Кабінет міністрів та ін.) доручення з вимогою «навести порядок» [34].

У 1997 році починаються судові процеси над «тризубівцями» і на Західній Україні. Навесні–влітку проходив розгляд справи трьох членів організації – Євгена Філя, Івана Сути та Євгена Поважного, яких звинувачували у створенні незаконного воєнізованого формування. Засідання суду супроводжувались масштабними акціями на підтримку підсудних. В результаті Філь та Сута отримали позбавлення волі умовно, а справу проти Поважного було закрито.

Після цієї низки кримінальних справ активність «Тризубу» значно знизилася. Осередки у східних областях перебували фактично у підпіллі. Якщо перший збір організації пройшов у Києві відкрито та урочисто, то другий відбувся на Тернопільщині в умовах конспірації. Як задують члени «Тризубу», до них на початку 1998 р. дійшла інформація про плани влади щодо повного знищення організації. Лише в результаті важких переговорів із представниками різних державних структур «тризубівцям» змінити ці наміри влади [30]. Організація навіть змогла поновити публічну діяльність.

Масштабні процеси проти «Тризубу» припинились, але окремі кримінальні справи все ж мали місце й надалі. Восени 1999 року Віталія Применка знов затримують, на цей раз за підозрою у нанесенні важких тілесних ушкоджень секретарю ЛКСМУ м. Горлівка, і незабаром він отримує новий термін ув'язнення.

9 травня 2001 року у Тернополі відбулася бійка націоналістів з комуністами. Трьох активістів «Тризубу» було затримано. Декілька місяців вони перебували під вартою. Після масштабних акцій на підтримку ув'язнених (серед іншого на декілька годин було здійснено блокування залізничних колій) їх було звільнено з-під варти. Суд (який, аби уникнути протестів, перенесли на Хмельниччину) виніс вирок, згідно з яким кожний з активістів отримав умовне позбавлення волі.

Незважаючи на радикалізм риторики СНПУ, гучних кримінальних справ проти представників організації майже не було. Незважаючи на революційні гасла, ця партія все ж більше схилялась до парламентських методів діяльності (принаймні у порівнянні з УНА та «Тризубом»).

Найгучніший кримінальний епізод за участі СНПУ та «Патріоту України» був пов'язаний з подіями у Львові 7 листопада 1997 року. Декілька сотень бійців ПУ, СНПУ, а також просто націоналістично налаштованих львів'ян вступили у сутичку з приблизно такою ж кількістю молодих прихильників Комуністичної партії України, які, за спогадами очевидців, були привезені для влаштування провокацій зі східноукраїнських областей. Після жорсткого побиття комуністів міліція завела низку кримінальних справ проти націоналістів. Лідера ПУ Андрія Парубія звинувачували, крім іншого, в організації масових заворушень. Але наступного року справу закрили. За спогадами активістів, цьому сприяла низка акцій на підтримку підсудних [36].

Отже, ситуація, що склалася в Україні протягом 1990-х років (політична нестабільність, економічні негаразди, соціальна несправедливість, невдачі зовнішньої політики тощо) цілком сприяла радикалізації настроїв окремих політичних течій та пошуку цими течіями будь-яких, в тому числі незаконних, шляхів для досягнення власних цілей. Саме ставлення до існуючих державних інституцій та законодавчих норм в багатьох радикалів було зневажливим.

Відповідальність представників націоналістичного руху за дії, які йшли всупереч вимогам чинного законодавства, могла знаходитись у адміністративній або кримінальній площині. До кримінальної відповідальності найчастіше притягали членів УНА-УНСО та ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери. З огляду на кількість кримінальних справ ми можемо виділити періоди найбільшої уваги правоохоронців до цих організацій. Для УНА-УНСО це були 1994–1996, для «Тризубу» – 1996–1997 роки.

Найчастіше націоналістів звинувачували у створенні незаконних воєнізованих формувань, зберіганні вогнепальної і холодної зброї та вибухівки, нанесенні тілесних ушкоджень, хуліганстві. В деяких країнах дуже «популярною» для націоналістів є стаття про розпалювання міжнаціональної ворожнечі. В Україні у зазначений період ув'язнення за подібні дії мало місце лише один раз.

Спільною рисою для всіх націоналістичних організацій та відповідних справ є кампанії на підтримку фігурантів. Навіть в тих випадках, коли справи

об'єктивно не мали жодного відношення до політичної діяльності людини (це пізніше у приватних розмовах визнавали самі націоналісти) лунали заяви про політичні переслідування, фальсифікацію доказів, провокації і т.д.

Якщо націоналісти зазвичай розцінювали згадані кримінальні справи виключно як репресії, причиною яких є їхня політична позиція, то правоохоронці таку думку заперечували. Зі слів останніх виходило, що жодної політичної складової у цих справах немає, і їхня позиція щодо правопорушника не залежить від його позиції та політичної приналежності. Але факти свідчать про інше. Звичайно, порівняти з репресіями радянських часів (як це часто робили націоналісти) дії МВС, СБУ, судів незалежної України об'єктивно не можна, проте упереджене ставлення до членів праворадикальних структур доволі часто мало місце. Як згадують учасники подій, для правоохоронців вони зазвичай були в першу чергу не порушниками закону, а «недобитими бандерівцями».

4.2. Взаємовідносини крайніх націоналістів між собою та з іншими політичними силами

Незважаючи на спільні (або принаймні близькі) ідеологічні орієнтири, вітчизняні націоналістичні організації дуже часто знаходились у стані конфлікту. Цей конфлікт міг бути як прихованим (відмова від співпраці, взаємна критика на неофіційному рівні), так і відкритим (публічна критика, іноді – фізичне протистояння). Як приклад «холодної війни» організацій можна згадати відносини УНА (точніше, більшою мірою – УНСО) та «Тризубу»: явної ворожнечі не було, але дружніх взаємин – теж (те ж саме можна сказати про ставлення обох формувань до СНПУ). Інший характер мали відносини УНА-УНСО та ДСУ в середині 90-х років минулого століття: це було відкрите неприйняття один одного, хоча на початку 1990-х рр. мали місце приязні відносини та співпраця. Обидві ці організації піддавалися критиці з боку більш поміркованого КУН: УНА – за елементи лівих ідей, анархізму та панславізму, ДСУ – за занадто радикальний етнічний націоналізм.

Варто зауважити, що іноді взаємовідносини регіональних осередків вказаних організацій йшли врозріз із тенденціями та настроями «нагорі». Наприклад, при загальному нейтралітеті потужні місцеві відділення могли ворогувати (як було з УНСО та «Тризубом» у Тернополі).

Іноді було навпаки: осередки організацій, які конфліктували між собою, на місцях могли ситуативно об'єднуватись. Найчастіше це відбувалося в південних та східних областях, де націоналісти мали небагато прихильників та часто діяли у агресивному по відношенню до себе оточенні.

Що стосується причин цих конфліктів, то вони є цілком характерними для будь-яких політичних сил. У публічній риторичі зазвичай лунали взаємні звинувачення щодо ідеологічної складової (наприклад, в середині 1990-х років УНА небезпідставно звинувачували у відході від ідей українського націоналізму) чи форм та методів діяльності (або занадто радикальних, як у випадку з тією ж УНСО, або занадто поміркованих, як на адресу КУН). Однак сьогодні значна частина учасників тих подій погоджується, що реальними причинами конфліктів були або особиста неприязнь (наприклад, одна частина націоналістів не сприймала Славу Стецько, інша – Дмитра Корчинського і т.д.), або, найчастіше, боротьба за прихильників та виборців. Іноді розбіжності (як між організаціями, так і між окремими їх представниками) виникали навколо тактичних питань: чи припустима співпраця з владою, чи варто підтримувати того чи іншого кандидата, чи є припустимою агітація та пропаганда російською мовою і т.п.

Незважаючи на вказані процеси, лідери націоналістичного руху не полишали спроб (хоча б декларативно) об'єднати всі націоналістичні сили країни (іноді передбачався більш широкий формат разом з націонал-демократами).

Зазвичай об'єднання близьких за ідеологією політичних сил можливе при наявності певних мобілізуючих обставин, коли заради досягнення спільної мети організації відсувають на другий план міркування конкуренції. За весь період, який ми розглядаємо, можна виділити лише моменти, коли такі обставини мали

місце: проголошення незалежності (1991 рік) та кампанія «Україна без Кучми» (2000–2001 роки).

На момент проголошення незалежності України націоналістичний табір ще не сформувався остаточно, тому й казати про якісь передумови для його об'єднання недоречно.

Під час кампанії «Україна без Кучми» проти влади об'єдналися різні за ідеологією опозиційні сили – від праворадикальних до лівих. До антипрезидентського табору увійшло чимало націоналістичних організацій: УНА-УНСО, КУН, ДСУ, СНПУ, УКРП. Дещо окремо від інших у цій ситуації знаходився «Тризуб». Керівництво цієї організації заявляло, що блокування з комуністами в будь-якому разі є неприпустимим, і навіть боротьба з президентським режимом не може виправдати таких дій [1]. Під час проведення вуличних акцій «тризубівці» неодноразово здійснювали напади на представників лівих сил, що стало приводом для звинувачень у провокаціях [2]. На цьому ґрунті виник і конфлікт між бійцями «Тризубу» та УНА-УНСО [3, с. 258]. Щоправда, в окремих ситуаціях (напад на опозиційне наметове містечко перевдягнених в «анархістів» міліцейських курсантів [4]) «Тризуб» все ж ставав у одну лаву з іншими опозиціонерами.

Ситуативне об'єднання (або принаймні зближення та спільна координація дій) націоналістів також відбувалося після резонансних конфліктів тієї чи іншої організації з правоохоронними органами та під час судових процесів проти радикалів. Після подій, відомих як «Чорний вівторок», навіть ДСУ, що в цей час конфліктувала з УНА-УНСО, різко виступила проти дій влади [5]. У 1997 році судова справа у відношенні членів «Тризубу» (яких звинувачували у створенні незаконних воєнізованих формувань) у Тернополі об'єднала представників західноукраїнських осередків різних політичних сил, що виступили на підтримку «тризубівців» [6]. У 2000 році значний резонанс викликала акція представників організації «Самостійна Україна», що захопили центральний офіс Комуністичної партії України та виступили з низкою вимог. Подальший судовий процес над учасниками цих подій також об'єднав різні

націоналістичні організації. Представниками МКУН, «Тризубу» та Спілки української молоді було створено Комітет молодіжної солідарності «Самостійна Україна» [7]. Інші громадські та політичні структури також неодноразово спільно виступали з вимогами звільнення членів «Самостійної України».

Іншим приводом для тимчасового об'єднання політичних партій (в тому числі – націоналістичних) були виборчі кампанії. Перші спроби такого об'єднання мали місце під час підготовки до парламентських виборів 1998 року. Наприкінці 1996 року низка правих політичних та громадських організацій (КУН, УРП, УКРП, Українська християнсько-демократична партія, Всеукраїнське братство вояків ОУН-УПА, Антибільшовицький блок народів, «Тризуб» та інші) підписала Декларацію про спільні дії. В результаті згодом було утворено виборчий блок «Національний фронт», до якого увійшли КУН, УКРП та УРП. Інший блок, що отримав назву «Менше слів», створили ДСУ (яка перед тим планувала увійти до «Національного фронту») та СНПУ. Однак ці 2 проекти не принесли бажаного результату – пройти до парламенту по багатомандатному округу ініціатори їхнього створення не змогли.

Також у історії України 1990-х років є приклад об'єднання націоналістичних та націонал-демократичних сил навколо кандидата у президенти України. У 1999 році ДСУ та КУН підтримали кандидатуру Євгена Марчука, агітуючи за нього як за «українського державника». Разом з іншими партіями вони увійшли до об'єднання «У ХХІ сторіччя – з Євгеном Марчуком» (варто зауважити, що у КУН значна частина членства була проти таких дій; це була ініціатива частини проводу, яка фактично призвела до розколу партії) [8]. Більшість інших націоналістичних організацій не підтримала жодного з кандидатів.

Українські ультраправі, подібно до більшості радикалів, протиставляли себе представникам всіх інших політичних ідеологій країни. Але відносини з кожною окремою групою мали свої особливості, зупинимось на них детальніше.

Взаємовідносини націоналістів та націонал-демократів були найбільш складними та суперечливими. З одного боку, представники обох політичних груп мали спільний засадничий ціннісний орієнтир – самостійну українську державу. В той же час існували розбіжності у поглядах щодо багатьох питань: пріоритету загальнолюдських, демократичних, або ж національних інтересів; можливості діалогу з владою; відносинами з Росією та західними країнами; припустимості використання насильницьких методів у політичній боротьбі і т.д. І якщо спочатку (ще за радянської доби) ці розбіжності нівелювалися перед спільною метою та спільною загрозою, то надалі протиріччя все більше загострювались. Станом на 1992 рік націоналістичний рух не тільки повністю відокремився від націонал-демократичного, а й перебував в опозиції до нього.

З боку праворадикалів протягом першої половини 1990-х рр. регулярно лунає критика в бік більш поміркованих опонентів, насамперед з Руху та УРП. При цьому націоналісти не тільки жорстко дискутували щодо перерахованих принципових тем, але й схилялися до особистих звинувачень на адресу лідерів демократів. В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, брати Горині зазвичай поставали в праворадикальній пресі або в якості слабких політиків, нездатних зрозуміти інтереси нації та очолити її, або як відверті вороги. Згадувались, зокрема, перебування цих політиків в КПСС та окремі «компрометуючі» вислови та дії різних років. Правоцентристи відповідали взаємністю, закидаючи націоналістам сприяння дестабілізації в країні, «гру на руку ворогів», або навіть вдаючись до цілком радянських обертів на кшталт «фашистів» (але загалом були дещо стриманішими за опонентів).

Незважаючи на подібну взаємну неприязнь організацій на рівні керівництва, на місцях їхні осередки цілком могли співпрацювати. Це насамперед стосується південних та східних областей, де кількість проукраїнських активістів зазвичай була невеликою, а їхнє існування в умовах не надто прихильного оточення робило незначні розбіжності в поглядах неактуальними.

З середини десятиліття протистояння двох сторін дещо вщухає. Фактором, який знову частково відсував протиріччя на другий план, стала політика Леоніда Кучми. Одна з яскравих ілюстрацій цього – «Чорний вівторок», після якого націонал-демократи виступили на підтримку постраждалих націоналістів та засудили дії влади.

Тенденції щодо єднання посилюються на тлі маргіналізації націоналістичних та націонал-демократичних (насамперед це стосується УРП) партій. Показовою стала участь УРП та УКРП (які тривалий час після розколу 1992 р. відверто ворогували) у виборах 1998 р. в складі одного блоку – «Національного Фронту». Хоча тодішня передвиборча боротьба НФ та НРУ відбувалася цілком в дусі попереднього протистояння правоцентристів та праворадикалів.

Доволі поширеним явищем був перехід окремих активістів або цілих груп и осередків з одного «табору» до іншого. Одним з найпомітніших епізодів був описаний вступ багатьох колишніх членів УРП до ДСУ. Процес ішов і в зворотному напрямку – наприклад, один з лідерів СНПУ Юрій Криворучко залишив її лави та долучився до Руху.

У Верховній Раді серед представників націонал-демократичних партій завжди була певна кількість депутатів, які дотримувалась націоналістичних поглядів та певною мірою симпатизували більш радикальним партіям. Це, наприклад, Ірина Калинець, Михайло Косів, Лариса Скорик. В свою чергу, депутати від націоналістичних партій Олег Тягнибок та Іван Білас деякий час були членами фракції Народного Руху.

Що стосується лівих та ультралівих партій, то сприйняття їх націоналістами (та навпаки) є цілком очевидним. Лідери та активісти Комуністичної, Соціалістичної та Прогресивної Соціалістичної партій України, за версією націоналістів, завжди були серед найбільших «ворогів нації». Антагонізм цих двох крайніх флангів вітчизняного політикуму тривав ще з радянських часів та мав під собою стійку основу – протилежні погляди на існування незалежної України як такої.

Риторика крайніх правих та лівих традиційно містила взаємні звинувачення у злочинах у минулому та сьогоденні. При цьому розбіжності в питаннях власності, соціально-економічній проблематиці (які в класичній політології і визначають різницю між лівими та правими) не мали жодного значення. До того ж позиція українських лівих та правих у цьому аспекті часто співпадала.

Протистояння не обмежувалось лише виступами та публікаціями. Сутички в стінах парламенту, протидія акціям опонентів, наруга над символікою та пам'ятниками стали невід'ємною складовою взаємовідносин двох сил.

Випадки співпраці націоналістів та лівих організацій траплялись вкрай рідко. Зазвичай це були абсолютно незначні епізоди на місцевому рівні – наприклад, КУН СПУ ДСУ (СПУ серед всіх впливових лівих сил вважалася найменш «антиукраїнською»).

Єдиний дійсно суттєвий випадок союзницьких дій лівих та ультраправих сил – це кампанія «Україна без Кучми». До неї долучилися і націоналісти, і КПУ та СПУ. Це навіть внесло розкол у лави самих націоналістів – якщо УНА вважала подібний альянс припустимим задля боротьби проти влади, то «Тризуб» таку ідею категорично відкидав. «Тризубівці» нападали на протестувальників-комуністів та забирали червоні прапори.

Приблизно такий самий характер мали відносини українських націоналістів з праворадикальними проросійськими організаціями або місцевими неофіційними осередками аналогічних російських структур. До першої групи можна віднести Партію слов'янської єдності України (ПССУ) та дрібні регіональні утворення (деякі вчені [9] також вважають ультраправою партією ПСПУ Наталії Вітренко); до другої – філіали НБП та РНС. В контексті даної теми принципових відмінностей від комуністів вони не мали – хіба що замість відновлення СРСР пропонували ідею «слов'янської єдності» або відродження Російської імперії.

До партнерських відносин з окремими проросійськими/російськими націоналістичними організаціями була схильна лише УНА-УНСО в період експериментів з панславізмом.

4.3. Взаємодія націоналістичних організацій із церквою та армією

Армія та церква – два інститути, з якими українські націоналісти часів незалежності завжди прагнули налагодити союзницькі відносини. Ще в останні роки існування СРСР важливими складовими поступу до самостійної держави стали як рух за українські Збройні Сили (з найпершою вимогою проходження українськими призовниками служби в Україні), так і спроби відновлення автокефалії Української православної церкви (а на Західній Україні – відродження Української Греко-католицької церкви). В роки незалежності роль цих двох структур у націо- та державотворенні, на думку праворадикалів, не зменшилася.

Більшістю націоналістів усього світу церква сприймається по-перше як «захисник» традиційних цінностей та моралі, а по-друге – як фактор збереження або відновлення національної ідентичності. З огляду на ситуацію в незалежній Україні другий пункт вдавався вітчизняним націоналістам більш актуальним.

Найбільшою підтримкою націоналістичних організацій користувалися три християнські церкви – Українська православна церква Київського Патріархату, Українська греко-католицька церква та Українська автокефальна православна церква. Часто їх позначали під узагальнюючою умовною назвою «традиційні українські церкви» [1]. Рівень практичної підтримки кожної з цих конфесій варіювався в залежності від конкретної організації. Час від часу ультраправі виступали за об'єднання «традиційних українських церков» (принаймні УПАЦ та УПЦ КП) у соборну помісну церкву.

Якщо симпатії націоналістів поширювались одразу на три українські християнські церкви, то статус «ворожої» в очах всіх організацій мала одна

конфесія – УПЦ Московського Патріархату. Таке ставлення пояснювалось, за словами Василя Іванишина, «шовіністичним характером і денаціоналізаторською та русифікаторською функцією» [2] цієї церкви [3]. Слід сказати, що дії та висловлювання окремих місцевих представників вказаної конфесії давали підставу для подібних заяв.

УАПЦ та УПЦ КП на початку 1990-х років переживали складний процес формування або відродження (для УГКЦ цей процес на той момент вже практично завершився), який супроводжувався протиріччями та конфліктами, в першу чергу з УПЦ МП. Саме в цих конфліктах (які мали місце насамперед у Західній Україні та Києві) націоналісти зазвичай здійснювали активну допомогу «традиційним українським церквам» [4].

Християнство було основним, але не єдиним релігійним орієнтиром для українських націоналістів 1990-х років. Частина активістів була прихильниками неоязичницьких (рідновірських) релігійних течій, які на межі 1980-1990-х років почали формуватися в Україні (або потрапляти сюди з західної діаспори, де вперше були створені). Апеляція неоязичників до «національного» характеру їхнього вчення (на противагу «чужому», «космополітичному» християнству) сприяла появі певної кількості його прихильників серед представників праворадикального руху (особливо тієї його частини, яка сповідувала етнічний націоналізм). Однак на рівні націоналістичних організацій вплив неоязичництва був незначним.

Найбільш активну участь у «навколоцерковних» справах брала УНА-УНСО. Організація виявляла прихильність насамперед до УПЦ КП. Як зазначає в інтерв'ю В.Мирончук, УАПЦ вважалася «діаспорною» церквою, а УГКЦ – такою, що не може об'єднати всю Україну [5]. При цьому у передвиборчій програмі партії було зазначено: «УНА працює над створенням політичних умов, за яких стало б можливим об'єднання православних та греко-католиків в єдиному Патріархаті» [6].

Перші контакти церкви з УНСО було налагоджено влітку 1992 р. До керівництва організації звернулися представники тієї частини УПЦ, яка прагнула автокефалії на чолі з колишнім Митрополитом Київським Філаретом.

Московська патріархія на той момент вже позбавила Філарета сану, однак за ним залишалися резиденція митрополита в Києві та столичний Володимирський собор. Проте існувала вірогідність того, що представники УПЦ МП можуть силою зайняти ці приміщення. Оточенням Філарета було прийнято рішення звернутися до УНСО за силовою допомогою. 18 червня 1992 р., коли делегація Московської патріархії прибула до вказаних будівель, всередину її не пустили бійці УНСО.

В ту ж ніч загін УНСО здійснив штурм Києво-Печерської Лаври. Як стверджує нині Патріарх Київський Філарет, метою було утримати монастирський адміністративний корпус, який був його резиденцією як священноархімандрита Лаври [7]. Бійцям організації вдалося нейтралізувати охорону монастиря та захопити адміністративний корпус. Проте бойовиків затримав загін міліції, що прибув незабаром, і Лавра перейшла повністю до УПЦ МП. При цьому Дмитро Корчинський стверджує, що акція провалилася через нерішучість Філарета, який після штурму мав в'їхати до монастиря і залишитись там, але у вирішальний момент завагався [8, с.104].

Незабаром після згаданих подій, 25 червня 1992 р., було засновано Українську Православну Церкву Київського Патріархату. Починається тісна співпраця УНА-УНСО та новоствореної церкви.

Під час Придністровської війни в селі Рашків, де знаходилися казарми УНСО, місцеву відреставровану церкву за рішенням громади та за сприяння організації передали УПЦ КП. Це була перша церква Київського Патріархату у невизнаній республіці. Настоятелем церкви став отець Володимир. Пізніше він очолив новоутворену Придністровську єпархію УПЦ КП [9].

Надалі УНСО неодноразово виступила з силовою підтримкою УПЦ КП. На території центральних та західних областей це переважно боротьба за приміщення «спірних» храмів [10], у східних та південних регіонах – охорона служб Київського Патріархату [11]. Наступним після штурму Києво-Печерської Лаври подібним резонансним випадком стало захоплення будівлі Вінницького єпархіального управління УПЦ МП [12].

Важливою віхою в історії взаємодії УНСО та Київського Патріархату став «Чорний вівторок».

Влітку 1999 р. Російською Православною Церквою було заплановано велику хресну ходу віруючих, яка мала проходити через українські землі. УНА-УНСО заявила про наміри не допустити цього. В результаті ходу було проведено в значно менших масштабах, ніж планувалося, і сутичок далось оминути.

Разом із тим у спогадах Д.Корчинського про часи в лавах організації можна помітити дещо «утилітарне» ставлення до релігії та церкви. Взаємодію з УПЦ КП він описує з відчутним цинізмом. Першочергове значення надається виключно політичному контексту подій, а не питанням віри як такої. До цього можна додати дві цитати Корчинського з «Війни у натовпі»: «... я виніс стійке переконання в тому, що духовним особам не можна втручатися у справи церкви» та «Відтоді, як ми впритул зайнялися справами церкви, кількість атеїстів в організації суттєво зросла» [8; 13].

Зі всіх українських націоналістичних організацій найбільш відчутно християнська релігія вплинула на ГСПО «Тризуб» ім. С.Бандери. Релігія завжди була для представників організації не тільки фактором національної само ідентифікації, а й однією зі світоглядних основ. «Тризубівці» завжди оцінювали політичні, суспільні, культурні процеси в Україні та світі не тільки з націоналістичних, а й з консервативних християнських позицій.

Серед найчастіше вживаних «Тризубом» гасел були «На диявола – хрест, на ворога – меч!» та «Бог! Україна! Свобода!». З самого початку існування «Тризубу» в ній передбачено інститут капеланства. Під час вишколів обов'язковим елементом були ранкова та вечірня молитви. Чимало уваги приділялося лекціям на релігійну тематику. Нерідко вишколи та інші заходи завершувалися церковною службою. Одним з атрибутів обряду складання організаційної присяги була Біблія.

Серед всіх українських церков найбільш інтенсивно «Тризуб» взаємодівав із УГКЦ. Василь Іванишин ще до заснування організації в своїй книзі

обґрунтував тезу про греко-католицьку церкву як важливий чинник національного відродження.

Помітним проявом практичної співпраці організації з цією церквою була щорічна охорона організацією прощ вірян у с. Зарваниця на Тернопільщині. Традицію було розпочато у 1995 р., коли до керівництва організації звернувся тодішній єпископ Тернопільсько-Зборівської єпархії УГКЦ Михаїл Сабрига з проханням допомогти у забезпеченні громадського порядку під час прощі. Як згадує Ігор Іванченко, ідеологічний референт «Тризубу», член організації з 1994 р.: «Це, власне, не можна назвати охороною. Нашою задачею було не дати великій кількості людей роздавити один одного. Найважчими в цьому плані були 1995–1997 роки, коли Зарваницю відвідало біля мільйона прочан. Потім церква прийняла мудре рішення – замість однієї великої стала влаштовувати багато менших “тематичних” прощ, і для охорони стало вистачати сил Тернопільського обласного загону організації» [14]. Але традиція відвідування «Тризубом» Зарваниці збереглася до нашого часу.

Міцні контакти «Тризуб» встановив з УГКЦ у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській, а також у деяких областях, на території яких ця церква не є домінуючою: Чернівецькій, Київській, Полтавській, Дніпропетровській, Харківській, Житомирській, Одеській, Кіровоградській. В селі Баловка на Дніпропетровщині «тризубівці» сприяли створенню греко-католицької парафії.

Плідно співпрацюючи насамперед з УГКЦ, «Тризуб» водночас не виносив на перший план конфесійні розбіжності та протиріччя, наголошуючи на важливості християнства взагалі. «Багато в Україні православних, багато греко-католиків – тільки ось християн замало», – казав Василь Іванишин [15, с. 9]. Ще у 1990 р. він писав, що паралельне існування в Україні двох національних церков, УГКЦ та УАПЦ – «реальність, з якою треба рахуватися» [2]. Майбутній засновник «Тризубу» доходить висновку, що конфлікт між греко-католиками та православними України (малися на увазі віряни УАПЦ) можна подолати, якщо кожен буде керуватися християнською мораллю, шукати не відмінне, а спільне між церквами.

З УАПЦ та УПЦ КП «Тризуб» не взаємодіяв так, як з УГКЦ, однак окремі епізоди все ж були. Як приклад можна навести охорону «Тризубом» Помісного Собору УАПЦ, що пройшов у Києві в травні 1997 року.

«Тризуб» неодноразово підкреслював толерантну позицію щодо майже всіх інших релігій та церков, в тому числі нехристиянських. Однак організація виступала проти тих релігійних течій, які, на її погляд, руйнують суспільну мораль або виступають проти української державності. Вже у 2000-х роках Дмитро Ярош сформулював це наступним чином: «Ми, українські націоналісти, зовсім не проти свободи сумління ... але лише доти, поки не проявляється виразна антиукраїнська спрямованість того чи іншого культу» [15, с. 10].

У сприйнятті УПЦ МП в якості «ворожої» структури «Тризуб» не відрізнявся від інших націоналістів. А от позиція організації по відношенню до неоязичництва не вписувалась у загальні тенденції націоналістичного руху: «тризубівці» жорстко критикували рідновірів, тоді як інші ультраправі ставили до них прихильно або нейтрально. В роботі «Рецепція благовістя» В. Іванишин писав: «...наївними, шкідливими і глибинно безбожницькими є спроби створення неоязичницьких релігій (в Україні – „рунвіра” /творення нової, власної, „чисто української” релігії за зразком колишнього язичництва/ і „рідновіра” /мнима „реставрація” колишнього язичництва/). У цьому багато патріотизму, але ні грана релігійності...» [16]. До певного моменту інтереси «тризубівців» та неоязичників не перетиналися, обидві сторони просто «не помічали» одна одну. Ігор Іванченко так згадує про це: «в організації колись була певна кількість рідновірів. З самого початку було обумовлено, що релігійне питання ми відсовуємо на другий план, в першу чергу – Україна. Але вони все одно починали пропагувати свої ідеї, тому довго у “Тризубі” не затримувались» [14; 17].

Доволі цікавим фактом з релігійного аспекту історії «Тризубу» є те, що певний час членом організації був буддистський монах. Дорже Жамбо Чойджелама (Олег Мужчиль) на межі 80–90-х рр. почав розбудовувати в Україні мережу громад тибетської гілки буддистської традиції Ваджраяна — школи

Ньінгма-па. У 1993 р. він заснував у селищі Ольгінка Волноваського району на Донеччині перший в Україні буддійський монастир Шейчен-лінг. У 1995 р. Чойдже-лама налагодив контакти з «Тризубом» та незабаром став членом організації (крім того, серед інших монахів цього монастиря була певна кількість прихильників «Тризубу») [18].

Інші націоналістичні організації були менш активними у практичній співпраці з церквами, хоча їхні представники зазвичай все ж брали участь у житті церковних громад. Зокрема, СНПУ в 1992 р. охороняла церкви УПЦ КП на Волині.

Характерною рисою ДСУ було те, що вона на рівні організації виявляла прихильність не тільки до християнських церков, а й до рідновірів. У партійній пресі неодноразово друкувалися матеріали про неоязичницький рух [19].

Збройні сили займали особливе місце в програмах націоналістів з огляду на два міркування. По-перше, активна зовнішня політика та домінування в регіоні, до яких зазвичай прагнули праворадикальні організації, неможливі без сильної армії. По-друге, більшість націоналістів прагнула збільшення ролі військовослужбовців у внутрішньополітичних процесах, розглядаючи їх як союзників у майбутній розбудові української держави.

Розглянемо детальніше ці два аспекти в програмах націоналістичних організацій.

Окрім тих першочергових завдань розбудови Збройних Сил України, які були очевидними для всіх (соціальне забезпечення військовослужбовців; збереження наявного потенціалу, успадкованого з радянських часів, його подальша модернізація та, відповідно, розвиток військово-промислового комплексу), націоналісти активно наголошувати ще на чотирьох питаннях.

Першим було збереження Україною ядерного озброєння як «єдиного гаранта обороноздатності України» [20]. Особливо наполегливою в цьому плані була УНА. Значна кількість виступів представників цієї партії в Верховній Раді II скликання була присвячена саме вказаній проблемі. ДСУ виступала проти ядерного роззброєння «допоки Росія та інші держави матимуть ядерну зброю» [21], приблизно така ж позиція висловлювалася в програмі КУН [22, с.75].

Приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (листопад 1994 р.) та офіційна втрата державою ядерного статусу (червень 1996 р.) зазнали жорсткої критики з боку ультраправих. Пізніше вони періодично заявляли про необхідність відновлення ядерного потенціалу України.

Ще однією проблемою, особливо актуальною у першій половині 1990-х рр., була доля кораблів на іншого майна радянського Чорноморського Флоту, на які претендували Україна та Росія. Ця тема була частиною більш широкого «кримського питання». Зі всіх політичних сил націоналісти були найменш схильними до компромісів та поступок росіянам під час переговорів. В процесі вирішення питання щодо флоту вони неодноразово звинувачували українську владу в «зрадництві». Відповідно праворадикали сприйняли і кінцеве рішення, прописане в «Великому договорі» 1997 р., згідно з яким Україні лишалася менша та гірша частина кораблів.

Третім важливим аспектом розбудови армії з точки зору націоналістів була розробка нової воєнної доктрини України. Воєнна доктрина, яку було прийнято в жовтні 1993 р., їх не влаштовувала. В першу чергу лунали вимоги скасувати прописане в ній положення про позаблоковий статус [23] та вказати Росію в якості потенційного супротивника.

Нарешті, ще одним необхідним кроком у створенні армії націоналістичні організації вважали «докорінну реорганізацію успадкованих від імперії військових частин на дійсно національні Збройні Сили» [24, с.10], тобто «українізацію» особового складу. Сама ідея незалежності України неоднозначно сприймалася військовослужбовцями – доволі поширеними серед них були прорадянські або проросійські погляди. Цьому сприяла не тільки відповідна ідеологічна «обробка» за часів СРСР (а більшість офіцерів починала службу саме тоді), а й падіння престижу армії за останні роки. Націоналісти бачили свою роль та місію у «перевихованні» військових в дусі українського патріотизму. Також лунали пропозиції щодо «очищення» ЗСУ шляхом «відсіювання» потенційно нелояльних до країни кадрів. ДСУ в цьому відношенні пішла далі за інших, застосовуючи характерний для себе етноцентричний підхід: «переважно російський» генералітет протиставлявся

«українському» молодшому офіцерству [25], та й взагалі партія була схильна вважати всіх росіян в лавах війська (а також міліції та СБУ) «небезпечними» [26, с.10].

Питаннями розбудови та реформування армії найбільше серед всіх націоналістичних організацій опікувалася УНА. У програмі партії зразка 1994 р. розділи «Військові аспекти» та «Військово-промисловий комплекс» є найбільш детальними, містять велику кількість конкретних пропозицій та займають приблизно третину від загального обсягу [20].

Не менш важливою, на думку націоналістів, була роль військових в процесі розбудови держави. Протягом 1990-х рр. лишалося актуальним питання про еліту, яка має керувати Україною. Групи еліт, що сформувалися в перші роки незалежності, абсолютно не влаштовували праворадикалів [27]. В той же час український офіцер (точніше, його ідеалізований образ) поєднував в собі всі чесноти, які підпадали під уявлення націоналістів про еліту: мужність, духовну та фізичну силу, дисциплінованість, інтелект, чесність, безкомпромісність, патріотизм і т.д. Найбільш чітко ідею про військових як про основу майбутньої української держави висловлювала ДСУ. «Стрижень нового Проводу повинні скласти українські військовики», – зазначає Роман Коваль у статті «Влада національного духу» [26, с.38]. Крім того, в декількох текстах (найбільш розлого – у статті «Слово за військовими») він стверджує про військову диктатуру як про найбільш реальний шлях до національної держави. Адресованим до військових заклик «творити українську історію» Коваль завершував свій виступ на конференції Спілки офіцерів України [28, с.42].

Різним аспектам формування та діяльності Збройних Сил була присвячена чимала кількість матеріалів у націоналістичній пресі. Це не тільки теоретичні розробки партійних ідеологів, а й інтерв'ю з військовими, їхні листи та колективні звернення, новини.

Хоча в цілому погляди всіх націоналістичних організацій на армію були подібними, позиція з окремих питань все ж могла різнитися. Наприклад, УНА у 1993 р. вимагала відставки міністра оборони Костянтина Морозова [29], а ДСУ,

навпаки, засуджувала президента за «зняття патріотично налаштованого міністра» [30].

Окрім викладу власного бачення місця армії в країні та суспільстві націоналісти намагалися на практиці взаємодіяти з військовими.

Найбільшою українською громадською організацією, яка об'єднала патріотично налаштованих військовослужбовців, стала Спілка офіцерів України. Деякі члени СОУ підтримували зв'язок з націоналістичними організаціями. Часто на заходах націоналістів представники СОУ були присутні в якості гостей, і навпаки – націоналісти виступали на з'їздах СОУ. Серед відомих членів Спілки насамперед треба згадати її очільника у 1993–1994 рр., генерал-майора Олександра Роля, який контактував з ДСУ та КУН.

УНСО з часів заколоту ДКНС підтримувала зв'язок з полковником Віленом Мартиросяном [8, с.242]. Останній був співзасновником та першим головою СОУ. Щоправда, згодом між ними виник конфлікт [31], однак вже у 1996 р. співпрацю було поновлено. Повторне зближення УНА-УНСО та Мартиросяна (на той час – генерал-майора у відставці) окремі представники ЗМІ розцінили як «консолідацію сил, доволі небезпечних для влади» [32]. На парламентських виборах 1998 року В. Мартиросян ішов у списку УНА під номером 4.

Доволі часто представники націоналістичних організацій контактували з військовими за межами СОУ. Особливо цим відмітилася УНА-УНСО. Декілька таких епізодів описано в книзі «Війна у натовпі». В ній Дмитро Корчинський характеризує свою організацію як «єдину, яка активно і послідовно воювала проти Міністерства оборони» [8, с.169]. У 1992 р. «унсовці» розгорнули кампанію проти реформування військової освіти та особисто керівника новоствореного Управління військової освіти та науки генерала Прокоф'єва. За словами Корчинського, він тоді зустрічався з самим Прокоф'євим та міністром оборони Костянтином Морозовим. «Пам'ятаю, як вразила незначущість цих людей. Це були випадкові, нудні, нецікаві негідники у великих розкішних кабінетах», – додає він. В'ячеслав Артеменко також згадує про проведену у 1994 р. неформальну зустріч керівництва організації та офіцерів, які «мали

щось проти тодішнього командування Збройних Сил і фантазували на теми військового перевороту» [8, с.242].

Іноді ЗМІ стверджували про співпрацю УНСО та воєнної розвідки України. Зокрема розвідці приписували певну роль в організації участі УНСО у Абхазькій війні, однак доказів цього представлено не було.

Окремим напрямком діяльності УНА у військовій сфері (дуже актуальним для початку 1990-х рр.) було сприяння поверненню з колишніх радянських республік офіцерів-українців, які бажали служити на батьківщині. Цим питанням в організації опікувався Анатолій Лупиніс. Перші групи військових повернулись до України з території Азербайджану (кінець 1991 – початок 1992 рр.). Група цих офіцерів створила Спільку офіцерів української діаспори (СОУД). Очолив її полковник Олександр Слюсарев. СОУД була близькою до УНА організацією. Члени УНСО охороняли з'їзди Спільки та були присутні акціях з урочистого прийняття присяги офіцерами, які поверталися до України. Слюсарев тривалий час неофіційно вважався «людиною УНА-УНСО в армії», а його статті та звернення друкувалися в партійній пресі.

Не менш активно організація порушувала проблему соціального захисту військових [33].

Учасники націоналістичного руху нерідко згадують, що вести агітацію серед військових (якщо мова йшла не про заходи СОУ, а про велику аудиторію у військових частинах) було доволі важко – значна частина особового складу лишилася опозиційно налаштованою до націоналістів.

Деякі військові, підтримуючи зв'язок з націоналістичними організаціями, робили свій внесок у діяльність відповідних парамілітарних структур. Внесок цей полягав у участі в вишкільних зборах в якості інструкторів. Іноді такі вишколи навіть проводились на території військових частин (неофіційно). Таким чином військові передавали активістам праворадикальних формувань частину свого досвіду.

Окрім діючих військовослужбовців, які виявляли прихильність до націоналістичних організацій та в тій чи іншій мірі взаємодіяли з ними (але вступити до них не могли, оскільки це заборонено законом), варто загати і про

офіцерів запасу, які перебували в лавах цих організацій. Точних даних про кількість відставних військових серед членів праворадикальних структур немає. Лише УНА стверджувала про 25% відставних офіцерів у партії (найбільша соціальна група) [34], але нам ця цифра здається перебільшеною. Присутність офіцерів в складі організації мала для націоналістів потужний пропагандистський ефект, подібні факти старанно афішувалися (ця риса є спільною для більшості політичних партій). При цьому не мало значення, чи встигла людина послужити в армії незалежної України, або пішла у відставку ще за радянських часів. Особливо «цінувався» досвід участі в бойових діях (найчастіше в Афганістані). Саме відставні військові найчастіше навчали молодь основам військової справи під час вишколів.

Серед найбільш відомих офіцерів запасу в лавах націоналістичних організацій можна згадати наступні імена: Валерій Бобрович – офіцер ВМФ СРСР, учасник В'єтнамської війни, пізніше – командир добровольчого батальйону УНСО «Арго», також відомий як сотник «Устим»; Валентин Соловей, майор Радянської армії, учасник війни в Афганістані, ліквідатор Чорнобильської катастрофи, пізніше – командир Мінської (Оболонської) районної команди УНСО Києва; Сергій Коломієць – старший лейтенант Радянської армії, учасник війни в Афганістані, пізніше – член УНСО, також відомий як поручник «Спис»; Євген Філь – учасник війни в Афганістані, пізніше – голова Центрального Проводу ВО «Тризуб» ім. Степана Бандери (1999–2005 рр.), також відомий як полковник (організаційне звання) «Афганець»; Валентин Калина – капітан Радянської армії, учасник війни в Афганістані та інших локальних конфліктів, пізніше – командир правобережного куреня «Тризубу» ім. С.Бандери, також відомий як підполковник «Крук».

Як бачимо, офіцерів запасу серед керівників та просто відомих активістів мали дві націоналістичні організації цього періоду – УНА-УНСО та «Тризуб».

Один епізод з історії «Тризубу» має відношення до теми, але випадає з загального контексту взаємодії націоналістів та армії. Це вже описаний напад бійців організації на військову частину в Харківській області, який стався в

січні 1996 р. Акція була проведена з власної ініціативи активістів (без узгодження з керівництвом) та призвела до їхнього ув'язнення. Однак цей випадок призвів до всеукраїнського скандалу і врешті решт став причиною (принаймні на думку самих «тризубівців») звільнення міністра оборони Валерія Шмарова (якого націоналісти вважали непрофесійним та проросійським) та ще декількох високопоставлених армійських керівників. «Тобто, самі того не бажаючи, ми певною мірою долучилися до реформування Збройних Сил», – згадує з цього приводу член організації Ігор Іванченко [14].

«Армійський» напрям діяльності націоналістів був найбільш помітним у першій половині 1990-х років. З середини десятиліття активність в цьому плані значно знижується. Це цілком вписується в зазначений процес дистанціювання ультраправих від державних інститутів. Вони поступово відходять від ідей своєї участі в розбудові Збройних Сил та своєрідного альянсу двох сторін. На зміну їм у значній мірі приходить бачення воєнізованих громадських структур як альтернативи регулярному війську (хоча відвертого антагонізму, як з МВС, вже ж не було). УНА-УНСО в цей період інтенсивно просуває концепцію «війни в натовпі» – бойових дій невеликими мобільними групами нерегулярних ідейно вмотивованих збройних формувань. Така тактика, як стверджували Д. Корчинський та В. Артеменко, в майбутньому мала прийти на зміну звичному способу ведення війни. «Велика армія, що не нюхала пороху, нічого не варта у порівнянні з невеликим колективом загартованих у боях ідейних бійців», – було сказано в одному з партійних пропагандистських текстів того часу [35].

Загалом описані спроби націоналістичних організацій вплинути на військове середовище та військову галузь особливих результатів не принесли. Ті ідеї будівництва ЗСУ, за які вони боролися (збереження ядерної зброї, відстоювання всього або більшої частини Чорноморського Флоту, розробка нової військової доктрини) не були реалізовані. Офіцери так стали єїтою, яка могла б конкурувати з колишньою радянською номенклатурою та фінансово-промисловими колами. Бажаного тандему націоналістів та військовослужбовців теж не вийшло. Та й успіхи у справі «українізації» Збройних Сил були дуже відносними: кількість патріотів серед особового складу станом на 2001 рік не

була значною більшою у порівнянні з 1991 роком. Дуже показовою тут є подальша доля двох вищезгаданих генералів – Вілена Мартиросяна та Олександра Роля. Перший за деякий час продовжив політичну кар'єру у проросійських проектах, другий емігрував до Росії.

Отже, взаємодія націоналістів із церквою (насамперед християнською) ґрунтувалася на переконанні про «традиційні українські» конфесії як важливий фактор національного відродження. Конкретна співпраця в більшості випадків полягала у фізичній підтримці з боку праворадикальних структур. Найбільш активними в цьому були УНА-УНСО (в першу чергу взаємодіяли з УПЦ КП) та «Тризуб» (УГКЦ).

4.4. Образ українських праворадикальних структур у засобах масової інформації та суспільній свідомості

Інтерес до націоналістів в засобах масової інформації незалежної України завжди перевищував реальну політичну вагу та впливовість цих організацій. Це пояснюється тим, що крайні праві давали велику кількість інформаційних приводів завдяки різким заявам, яскравим спікерам, участі у вуличних (а іноді – закордонних збройних) конфліктах, епатажності, а також (іноді) креативності. Зворотною стороною деяких із перерахованих складових був «несерйозний» імідж в очах значної частини суспільства.

Аби скласти уявлення про образ українських націоналістичних організацій в ЗМІ, було проведено контент-аналіз всі наявних матеріалів із відповідної теми у пресі. Це 664 публікації у 107 друкованих виданнях (місцевих та всеукраїнських газетах і журналах). Матеріали видань, які належали до політичних партій та громадських організацій, не було взято до розрахунку. Проаналізовано тільки українські видання, але про іноземні ЗМІ буде сказано окремо. Не завжди публікації, про які йдеться, були повністю присвячені націоналістичному руху або окремим його представникам – в деяких праворадикальні формації згадуються в тому чи іншому контексті. Форма та обсяг варіюються від коротких заміток до аналітичних статей та

розлогих інтерв'ю. Переважна більшість матеріалів має відношення до 1990-х років, але були й більш пізні.

Всі наявні публікації було поділено на три групи залежно від тональності зображення націоналістичних організацій: позитивні, негативні та нейтральні. Іноді було доволі важко віднести матеріал до конкретної групи, але загальний контекст все ж дозволяв це зробити. Взагалі цей метод не претендує на точність та повну об'єктивність, але дозволяє виявити певні тенденції.

Отже, позитивних публікацій ми нарахували 58 (9%), негативних – 321 (48%), нейтральних – 285 (43%).

Матеріали з позитивним забарвленням склали найменшу групу. Можна виділити два випадки для таких текстів. Перший – це матеріали прихильників та членів націоналістичних організацій. Автор при цьому виступав або як приватна особа (такі матеріали зазвичай друкували в рубриках листів від читачів), або як представник організації. Сюди ж можна віднести надруковані колективні заяви та звернення організацій, а також випадки (не надто поширені), коли активіст крайнього правого рух був журналістом (штатним або позаштатним) та пропагував у публікаціях свою організацію та її ідеї. У всіх перерахованих випадках ми усвідомлюємо заангажованість авторів, але для нас має значення лише те, що редакції газет та журналів публікували ці матеріали, і ідеї націоналістів таким чином доходили до читача. На відміну від більшості сучасних ЗМІ, видання 1990-х років друкували подібні матеріали безкоштовно [1] (за виключенням хіба що передвиборчих кампаній). Аналогічно в пресі виходили тексти авторства прихильників, представників та прес-служб опозиційних до націоналістів політичних сил, насамперед лівих та проросійських. Іноді сторінки газет ставали таким чином майданчиком для дискусії – в них почергово друкувалися листи та відповіді на них.

До другої великої групи публікацій «зі знаком плюс» ми відносимо ті, в яких націоналістичні організації представлені в якості жертв насильства державного апарату (насамперед міліцейського) та політичних репресій. Періодично такі матеріали з'являлися в середині десятиліття, коли тиск силових структур на правих радикалів посилювався. Але найбільша кількість

статей подібного характеру вийшла протягом 2001–2002 років, під час судового процесу по «справі 9 березня». Саме тоді націоналісти (а саме підсудні з УНА-УНСО) отримали ореол борців з режимом, які постраждали за свої переконання [2].

Чимала частина публікацій зображувала націоналістів з нейтральних позицій. В першу чергу це були повідомлення про заходи відповідних організацій (мітинги, пікети, з'їзди, прес-конференції) у формі замітки або невеликого репортажу без жодних оціночних суджень. Такі тексти можна зустріти частіше в місцевій пресі, ніж у всеукраїнській. Сюди ж ми віднесли і більшу частину інтерв'ю з представниками ультраправих організацій (якщо в процесі бесіди журналіст не виявляє своєї симпатії чи антипатії). Великою кількістю нейтральних матеріалів (переважно репортажів) про націоналістів відзначився Дмитро Яцюк («Молода гвардія», УНІАН, «Україна молода», «Киевские ведомости» та ін.) [3].

Нарешті, найбільша частина публікацій змальовує націоналістів у негативному світлі. Тут теж можна провести певну класифікацію та виділити дві найбільші групи. Одна частина журналістів критикувала націоналістів з позицій, які можна вважати ліберально-демократичними. З їхнього боку лунали закиди ультраправим щодо надмірного радикалізму, мілітаризму (які, на їхню думку, могли стати дестабілізуючим фактором у державі), агресивності, іноді – ксенофобії. Почали з'являтися звинувачення на зразок «створення негативних образів для російського телебачення», «дискредитації України в очах Заходу», а під час «України без Кучми» – «дискредитації опозиції». Ця риторика великою мірою збігалася з описаною вище риторикою націонал-демократів. Критика форм та методів боротьби націоналістів в таких авторів поєднувалась із розумінням та прийняттям (принаймні частковим) їхніх ідей. В якості прикладу представників цієї частини журналістів можна згадати львівського кореспондента Юрія Кріля («Киевские ведомости»).

Підхід другої групи журналістів відповідав позиції лівих та проросійських політичних сил та наслідував радянську публіцистичну традицію. Для цих представників ЗМІ сама ідея незалежної України іноді була

неприйнятною, і націоналістів вони оцінювали виходячи саме з цієї системи координат. Навіть слово «національний» (не кажучи вже про «націоналістичний») в назвах партій та гаслах викликало в них асоціації з міжнаціональною ворожнечею та етнічною дискримінацією. Вдаючись у своїх текстах до історичних паралелей, такі журналісти у більшості випадків використовували найпримітивніше, але водночас найефектніше кліше: сучасних українських націоналістів безапеляційно записували в «продовжувачі справи фашистів» [4]. Вже у назвах їхніх статей зустрічались епітети на кшталт «фюрер» [5], «УНА-югенд» [6] або «коричневе підпілля» [7], які формували в читача відповідний асоціативний ряд. Експлуатувалася тема часткової зовнішньої подібності українських націоналістів 1990-х та європейських крайніх правих 1930-х рр.: марші зі смолоскипами, віддалена схожість символіки УНСО та СНПУ зі свастикою постійно використовувались як докази «загрози фашизму». Серед працівників ЗМІ, які відзначалися подібним підходом, найбільш помітним був Михайло Дерімов («Правда Украины»).

Самі націоналісти часто давали підстави до подібних закиди та іноді навіть «підігрували» їм. Але найчастіше реакцією на звинувачення у фашизмі, расизмі і т.д. було ігнорування або спростування. УНА-УНСО відповіла у власній манері, створивши «Антифашистський комітет» та організувавши «антифашистську конференцію» з елементами театралізованого дійства [8].

Деякі з матеріалів доволі важко однозначно віднести до однієї з трьох перерахованих груп. Можна виокремити два типи таких «проблемних» публікацій. Перший з них – це так звані «зречення» – інтерв'ю або публічні звернення колишніх активістів націоналістичних організацій, які внаслідок конфліктів (або будь-яких розбіжностей) вийшли з лав цих структур. Зазвичай автори «зречень» критикували свою колишню організацію та її членів, не відмовляючись в цілому від націоналістичних переконань. В якості прикладів можна згадати випадки голови УНА (до 1994 р.) Юрія Шухевича [9] та очільника Дніпропетровського обласного осередку КУН (до 1996 р.) Ярослава Гриджина [10]. Їхній вихід з відповідних партій привернув чималу увагу всеукраїнської (для Шухевича) та регіональної (для Гриджина) преси. Друга

група складних щодо класифікації матеріалів – це ті, в яких висловлювалась підтримка націоналістичній ідеології як такої (або принаймні визнавалась доречність та логічність існування в Україні націоналістичного руху), але лунала критика на адресу конкретних організацій, активістів та методів діяльності. В такому ключі, наприклад, написана низка статей Вахтанга Кіпіані («Новая николаевская газета», «УНІАН-політика»).

У вказаних випадках «проблемних» матеріалів ми намагалися виходити з їхнього загального емоційного забарвлення та вірогідних вражень читачів. Більшість з них ми віднесли до «негативних», меншу частину – до «нейтральних».

З українських націоналістичних організацій 1990-х років можна скласти рейтинг щодо кількості згадок в пресі. Він виглядатиме наступним чином:

1. УНА-УНСО; 2. КУН; 3. «Тризуб» ім. С.Бандери; 4. ДСУ; 5. СНПУ.

Зі всіх праворадикальних структур першого десятиліття незалежності УНА-УНСО є найбільш помітною в медіапросторі. Зі всіх проаналізованих нами публікацій більш половини присвячено саме їй. Наприклад, за даними комітету «Рівність можливостей», у серпні-вересні 1995 р. серед всіх політичних організацій УНА-УНСО згадувалася у пресі найчастіше (38% від всіх тематичних публікацій, в той час як друга партія у рейтингу, КПУ, мала 26% [11; 12]). Цьому сприяли дві обставини. Перша – це яскраве зовнішнє оформлення діяльності організації. Неодноразово згадані постмодерні стилістичні прийоми, «театральність», провокативні заяви, нестандартний підхід до постулатів націоналізму привертали до УНА увагу журналістів, фотографів та телеоператорів. Другий фактор – це резонансні акції за участі УНСО, насамперед – ті, які супроводжувались насильством. Особливо помітними стали їхні сутички з міліцією та відправка бійців до «гарячих точок».

Участь організації в Придністровській, Абхазькій та Першій Чеченській війнах навіть в націоналістичному середовищі сприймалася неоднозначно. Українська преса подібну ініціативу «унсовців» висвітлювала здебільшого з негативним відтінком. Лейтмотив публікацій – недоречність участі в

закордонних війнах, особливо за наявної кількості внутрішніх проблем. Аналогічним було сприйняття теми в суспільстві, особливо після загибелі добровольців у Абхазії. Ілюстрацією можуть стати результати соціологічного опитування, яке було проведено у Львові в серпні 1993 року у Львові. На питання «чи виправдовується загибель під Сухумі трьох добровольців УНСО геополітичними інтересами української держави на Кавказі?» лише 2% респондентів дали позитивну відповідь, 69% відповіли «ні», ще 29% не визначились [13].

Після цих закордонних акцій УНА-УНСО стала доволі відомою за межами України. В першу чергу йдеться про хвилю негативних публікацій в російських ЗМІ (окремо про неї – нижче). В Білорусі увага до організації зросла після її участі в акціях протесту 1996 р. в Мінську. Тамтешні провладні видання писали про українських націоналістів приблизно в одному ключі з російськими [14], опозиційні ж здебільшого сприймали їх як союзників.

Допомога УНА-УНСО Грузії в Абхазькій війні сприяла появі прихильних матеріалів в пресі цієї країни. З певною періодичністю вони з'являються і сьогодні. Значна частина грузинського суспільства із вдячністю пам'ятає про українських добровольців як про своїх єдиних союзників в ті роки. Вже в наші дні, під час російської збройної агресії проти України, значна кількість грузинських добровольців пояснювала свою участь у конфліктах потребою віддячити українцям за підтримку у 1993 році [15].

Передумови до подібного сприйняття УНА-УНСО склалися і в невизнаній Чеченській республіці Ічкерія. Сучасні інформаційні ресурси чеченських сепаратистів, наприклад, «Кавказ-Центр», доволі часто публікують матеріали про організацію.

В небагатьох наявних публікаціях видань далекого зарубіжжя про українських націоналістів 1990-х років основну увагу приділено саме УНА та УНСО.

УНСО зайняла настільки помітне місце в інформаційному просторі Росії, що можна казати про феномен цієї організації в російських ЗМІ та суспільній свідомості. Підтримка грузинських військ в Абхазії (в той час як Росія активно

виступила на боці сепаратистів) та сепаратистів в Ічкерії з тих часів і донині сприймаються росіянами як «абсолютне зло» українських націоналістів нарівні зі «злочинами ОУН-УПА». Публікації на цю тему відрізняються емоційністю, схильністю до «сенсаційності», «демонізацією» організації та її членів. Особливо активним в цьому плані є російське телебачення. Кількість матеріалів, присвячених цій проблемі, суттєво перевищує реальне значення фактору українських добровольців у вказаних подіях (самі російські ЗМІ неодноразово перебільшували масштаб цього явища).

Така увага до УНСО (вкупі зі значно меншою інформованістю про інші організації) призводила до того, що в очах російської, білоруської, грузинської (української також, але у значно меншій мірі) преси та суспільства будь-яка активність українських націоналістів пострадянського періоду мала відношення саме до цієї структури. Подібне хибне сприйняття подій тих років частково зберігається і сьогодні. Іноді доходило до курйозів. В березні 2014 р. Слідчий комітет Російської Федерації порушив кримінальну справу проти членів УНА-УНСО, які брали участь у Першій Чеченській війні [16]. Разом з представниками організації, які дійсно мали відношення до цих подій, до списку фігурантів потрапили інші відомі лідери націоналістів – Олег Тягнибок (та його брат Андрій) та Дмитро Ярош, які не тільки не брали участь у цьому конфлікті, але й ніколи не перебували в лавах УНСО.

Для розуміння загальних тенденцій варто згадати ще один приклад сприйняття вказаної організації. Самовизначення УНА як ідейних спадкоємців українських націоналістів 1940-х років (властиве і для інших праворадикальних організацій), певна подібність символіки, а також фонетична та візуальна близькість назв «УНА-УНСО» та «ОУН-УПА» сприяли тому, що в частині ЗМІ та, більшою мірою, в масовій свідомості ці поняття змішалися. Тому іноді в інтернет-виданнях, політичних дискусіях та навіть у друкованій пресі можна зустріти публікації про «гітлерівських посібників з УНА-УНСО» [17], а також «гібридні» назви «УПА-УНСО» [18] та «ОУН-УНСО».

Порівняно з УНА Конгрес українських націоналістів був значно впливовішою партією (хоча б за кількістю місць у Верховній Раді), але

поступався їй у кількості згадок в пресі та впізнаваності в суспільстві. КУН – єдиний серед націоналістів тих років приклад «солідної» парламентської партії, не схильної до надто радикальних дій або провокаційних заяв. «Вулична» складова в діяльності партії була мінімальною. Відповідно і «скандальних» інформаційних приводів Конгрес майже не давав. Натомість партія мала доволі потужну прес-службу, яка регулярно інформувала ЗМІ про її діяльність. У 1992–1993 роках основною темою публікацій в пресі стало заснування КУН, у 1994 р. – відносний успіх на виборах, у 1995 р. – активна розбудова партійних структур (в тому числі на сході України) та поїздка представників Конгресу до Ічкерії, у 1996–1998 рр. – передвиборча кампанія, у 1998 р. – невдалий результат блоку «Національний Фронт» (з КУН у складі) на виборах. Крім того, лідер партії Слава Стецько була доволі помітною в ЗМІ персоною з неформальним статусом одного з «головних українських націоналістів».

Специфіка «Тризубу» ім. Степана Бандери як парамілітарного формування сприяла появі уваги до нього з боку ЗМІ. Однак організація в цьому відношенні знаходилася в «тіні» більш популярної УНСО. Це пояснюється декількома обставинами. Перша – це інформаційна «закритість» «Тризубу». Як стверджують члени організації, більшість її акцій мала непублічний характер та ніде не висвітлювалась, в той час як УНА-УНСО майже про всі свої дії повідомляла на широкий загал. Другим фактором є те, що епатажність та ідейна «всеядність» УНА були більш привабливими для журналістів, ніж «тризубівська» консервативність та слідування виключно націоналістичним і християнським канонам. Третя обставина – це те, що до кінця 1990-х рр. «Тризуб» не був самостійною структурою та, відповідно, не міг проводити повністю незалежну політику. Крім того, організація навіть ніколи не мала офіційної реєстрації (за виключенням декількох місцевих осередків).

Аналіз публікацій в пресі, присвячених «Тризубу», полегшується тим, що майже всі вони зібрані на інтернет-сайті організації (розділ «Пишіть, пишіть...») [19]. Найбільша кількість матеріалів протягом досліджуваного

періоду відноситься до 1996 (низка силових акцій та протидія з боку міліції, а також судові процеси) та 2001 (участь в кампанії «Україна без Кучми») років.

«Державна самостійність України» не відрізнялась ані суттєвим політичним впливом (навіть на тлі УНА чи КУН), ані особливою «вуличною» активністю, тому до повідомлень ЗМІ потрапляла не надто часто. Значна частина цих повідомлень була присвячена радикальним заявам та статтям партійних лідерів (Романа Коваля, Анатолія Щербатюка, Григорія Гребенюка). В організації була добре налагоджена робота прес-служби, якою, на думку дослідників, пояснюється «відомість [відносна – авт.], яку ДСУ отримало в Україні та за її межами» [20].

Останнє місце Соціал-національної партії України в списку зумовлено локальним характером, який вона мала до кінця 1990-х рр. У Львові та області організація була доволі помітною, і тамтешня регіональна преса часто писала про неї. Помітними на всеукраїнському рівні стали лише кілька епізодів з діяльності СНПУ цього періоду – зокрема, її реєстрація у 1995 році (яка аналогічно з реєстрацією УНА була розцінена деякими журналістами як «загроза фашизму»), побиття комуністів 7 листопада 1997 р. у Львові, а також львівська смолоскипна хода «Патріоту України» у 1999 р.

Найбільша кількість матеріалів, присвячених українським націоналістичним організаціям першого десятиліття незалежності, припадає на 1993–1996 (період найбільшої активності націоналістичного руху) та 2000–2001 («Україна без Кучми») роки.

Засоби масової інформації та суспільна свідомість взаємно впливають один на одного. Відповідно суспільне сприйняття ультраправих організацій багато в чому збігалось з їхнім образом у медіа. Однак переважна більшість громадян менш критично, ніж журналістське середовище, сприймала основні погляди на націоналізм та ультраправий рух, які були поширені в інформаційному просторі.

Домінуючим протягом 1990-х років лишався радянський пропагандистський дискурс, який включав у себе традиційні кліше про націоналізм як ненависть до інших етносів та українських націоналістів як

«зрадників», «злочинців», «посібників нацистів». Навіть серед людей, які однозначно підтримували ідею української незалежності, значна частина вкрай обережно ставилась до слова «націоналізм». «Я не націоналіст, я патріот», – до цієї доволі популярної фрази зазвичай додавалося пояснення власного розуміння націоналізму.

Відповідно ультраправі організації протягом всього першого десятиліття незалежності мали низький рівень підтримки серед населення. Згідно з даними моніторингу суспільної думки, який щорічно проводився Інститутом Соціології НАН України та Фондом «Демократичні Ініціативи», протягом 1994–2001 років прихильниками націоналістичних сил у політиці вважали себе від 1,3 до 2,9% громадян [21] (націонал-демократи були виділені в окремий пункт опитування, тому йдеться саме про радикальних націоналістів). При цьому чітка закономірність у зміні рівня симпатії до націоналістів відсутня. Інші показові соціологічні дані – результати опитування «Як вплине на Ваше рішення голосувати за кандидата те, що він...», опубліковані у статті Наталі Паніної [22]. Той факт, що кандидат у депутати є прихильником ідей українського націоналізму, 12% респондентів визнали позитивною рисою, 67% – негативною, ще 21% заявив, що це не вплине на їхній вибір.

Відповідно до цього ті ультраправі організації, які брали участь у виборах, або згідно з даними соціологічних опитувань мали незначний відсоток потенційних виборців (КУН, УНА), або взагалі не були згадані у переліку основних варіантів (зазвичай ДСУ та СНПУ). Результати виборів цілком збігалися з тими тенденціями, про які свідчили дослідження соціологів.

Домінуючою в масовій свідомості була думка про український націоналізм як суто західноукраїнське явище. На сході, півні та навіть у центрі країни активісти відповідних організацій часто сприймалися як чужі, «приїжджі зі Львова» і т.п., навіть якщо були місцевими. Самі праворадикали регулярно намагалися спростувати цю тезу, доводячи всеукраїнський характер націоналістичного руху, або принаймні наявність передумов для майбутнього успіху в будь-якому регіоні. Однак і дані соціології, і результати виборів

щоразу підтверджували зворотнє: відсоток підтримки націоналістів у південних та східних областях був у рази нижчим, ніж у західних [23].

Однак і на західноукраїнських землях радикальним націоналістам не вдалось стати провідною політичною силою – тут вони помітно поступалися націонал-демократам (насамперед Руху). Ідеї ультраправих були занадто радикальними для більшості населення західних регіонів.

Взагалі своїми заявами, скандальним іміджем та діями крайні праві часто відштовхували від себе частину потенційних симпатиків із проукраїнськими поглядами. Такі резонансні епізоди, як «Чорний вівторок» та заворушення під час «України без Кучми» також не додавали прихильників: навіть якщо в очах багатьох влада була винуватцем, а націоналісти – жертвами, це не означає, що за ними були готові піти.

Крім того, в націонал-демократичному середовищі поширюється версія про націоналістів-провокаторів, які ще за часів перебудови були завербовані КДБ і донині працюють проти України.

Таким чином, протягом 1990-х років і лідери, і активісти, і прихильники ультраправих організацій в очах більшості починають асоціюватися з маргіналами.

Доволі показовими є дані опитування ІС НАНУ та ДФ щодо довіри населення до України до різних інституцій. Націоналістам (очевидно, йшлося саме про радикальних націоналістів, оскільки Руху в цьому опитуванні присвячена окрема графа) протягом 1994–1999 цілком довіряли 1,4 – 2,6% респондентів, зовсім не довіряли – від 49,8 до 59,8 % [24]. Це найнижчий показник довіри серед всіх політичних сил, які фігурують у цьому опитуванні (окрім націоналістів згадуються Рух, Компартія та політичні партії взагалі).

Від 6,6 до 10,3% учасників цього ж опитування назвали політиків націоналістів у числі соціальних груп, які відіграють значну роль у державному будівництві в Україні [25]. Це ненабагато менше, ніж відповідні показники для інших категорій політики – демократів та комуністів. Така цифра видається доволі несподіваною, якщо враховувати незначну кількість націоналістів у органах влади (хоча саме в цьому питанні респонденти теоретично могли

віднесли представників правих та правоцентристських сил як до демократів, так і до націоналістів).

Так само несподіваними видається рівень відповідальності за негативні процеси в країні, яку суспільство поклало на націоналістів. Згідно з опитуванням «Демократичних ініціатив» (березень 1994 р.), 19% опитаних згадали українських націоналістів серед груп, які несуть відповідальність за тогочасний незадовільний стан економіки (третя за популярністю відповідь після органів влади – 84%, та комуністів – 26%) [26]. Як і в минулому випадку це можна пояснити тим, що суспільство не до кінця розрізняло радикальних та поміркованих націоналістів.

Отже, низка факторів спричинила увагу засобів масової інформації до праворадикальних організацій, який перевищував ступінь їхнього політичного впливу.

Контент-аналіз матеріалів української преси дозволяє зробити висновок, що найчастіше журналісти зображали радикальні націоналістичні структури в негативному світлі, трохи рідше – у нейтральному, рідко – у позитивному. Таке співвідношення пояснюється, по-перше, скандальним характером більшості інформаційних приводів, які давали ультраправі (бійки, затримання, кримінальні справи, закордонні війни), а по-друге – радянськими уявленнями щодо націоналістів, якими продовжувала керуватися частина журналістів.

Аналогічні уявлення зберігалися і в суспільній свідомості. Априорі негативно налаштованими до праворадикалів були не тільки прихильник комуністичних ідей, а й більшість умовно проукраїнських громадян. Крім іншого, в націоналістах часто бачили винуватців важкої соціально-економічної ситуації.

Дані соціологічних досліджень свідчать про низький рівень підтримки радикальних націоналістів серед населення.

РОЗДІЛ 5.

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У 2001–2015 рр.

5.1. Трансформація націоналістичного руху протягом 2001–2013 рр.

Після невдалого завершення опозиційної кампанії «Україна без Кучми» (яка була мобілізаційним фактором в тому числі і для ультраправих) українські націоналістичні організації повертаються до кризового стану, в якому знаходились наприкінці 1990-х рр. Обставинами, які підсилювали цю тенденцію, стали розчарування частини активу у політичній боротьбі як такої (спричинене відсутністю конкретних результатів УБК, на яку покладалися неабиякі сподівання), а також резонансна «справа 9 березня».

ДСУ на початку 2000-х років практично не проявляла себе. 12 січня 2002 р. відбувся останній, восьмий збір партії [1]. 28 травня 2003 року Верховний Суд України зняв з реєстрації Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» як таке, що не відповідає нормам українського законодавства. Організація намагалася юридично опротестувати це рішення, довести його незаконність, але це не принесло жодних результатів [2, с.1]. Таким чином, ДСУ припинила існування і фактично, і юридично [3].

УНА-УНСО на початку 2000-х років пережила низку розколів, які відбувалися на тлі слідства та судового процесу по «справі дев'ятого березня». Розколам зокрема сприяла значна суспільна увага до організації – назва УНА-УНСО перетворилася на своєрідний «бренд», який певні сили намагалися використати у власних цілях. Це супроводжувалося конфліктами та взаємними звинуваченнями колишніх соратників. В результаті станом на 2004 рік існувало 4 націоналістичних структури, які претендували на назву УНА-УНСО. Їх очолювали, відповідно, Андрій Шкіль, Едуард Коваленко, Юрій Тима та Руслан Зайченко з Ігорем Мазуром. Ці організації мали різний юридичний статус, реальну вагу та кількість членів, а також різне тлумачення аббревіатури УНА-УНСО у назві.

УНА взяла участь у парламентських виборах 2002 року, але результат був ще гіршим, ніж у 1998-му – 0,04% голосів та 31 місце з 33. Єдиним членом партії, що пройшов на одномандатному окрузі, був Андрій Шкіль, який через конфлікт із соратниками формально йшов як самовисуванець.

СНПУ також взяла участь у цих виборах. Партія увійшла до блоку «Наша Україна» та висунула кандидатів на одномандатних округах. Єдиним депутатом від СНПУ цього разу вдруге став Олег Тягнибок.

В лютому 2004 року відбувся IX з'їзд СНПУ, який виявився визначальним для її подальшої долі. Відбувся тотальний «ребрендинг» партії: зміна назви (тепер СНПУ стала Всеукраїнським об'єднанням «Свобода»), символіки (замість «Ідеї нації» – менш контроверсійний жест «Тризуб–Воля») та керівництва (Ярослава Андрушків на посаді голови партії змінив Олег Тягнибок). Андрушків після цього залишає організацію та йде з політики. В тому ж році лави ВО «Свобода» залишив інший помітний функціонер СНПУ – Андрій Парубій, який перейшов до «Нашої України».

КУН на початку 2000-х років був значно послаблений внаслідок внутрішнього конфлікту та розриву відносин з ОУН(р).

Члени Молодіжного Конгресу українських націоналістів, які наприкінці 2000 р. вийшли з партії, згодом, у лютому 2001 р., утворили нову організацію – Молодіжний націоналістичний конгрес (МНК). Фактично МНК став молодіжною структурою ОУН(р). Очолив його колишній голова МКУН Віктор Рог. Основний напрямок діяльності МНК – спортивно-патріотичне виховання молоді. «Візитівкою» організації стали масштабні польові теренові ігри та вишкільні табори.

КУН після цього намагався відновити власну молодіжну референтуру, однак ці спроби не мали успіху. Водночас створений колишніми членами Молодіжного Конгресу українських націоналістів МНК в цей час стає помітним учасником націоналістичного руху.

Конгрес взяв участь у парламентських виборах 2002 року в складі блоку «Наша Україна». Двоє його представників пройшли до Верховної Ради за списком блоку – Слава Стецько (№11 у списку; стала депутатом втретє) та

Олексій Івченко (№ 57 у списку). Крім того, член КУН Євген Гірник став депутатом від одномандатному округу №89 (Івано-Франківська область). Текст присяги Ради цього скликання знов зачитувала Слава Стецько як найстарший з депутатів.

12 березня 2003 р. в Мюнхені внаслідок хвороби померла Ярослава Стецько. Наступним головою КУН став Олексій Івченко. Слід зауважити, що ця людина не мала авторитету в націоналістичного середовищі – його зазвичай задують як «безідейного бізнесмена» [4], який «придбав» собі Конгрес в якості «кишенькової» партії. Подальші невдачі КУН члени та прихильники партії часто пов'язують саме з іменем Івченка [5].

ВО «Тризуб» ім. С. Бандери на початку 2000-х років не переживав особливих змін. У 2003 році разом із політичною партією «Народний Рух України за єдність», громадською організацією УНА-УНСО (Юрія Тими) та Товариством відродження української нації «Тризуб» утворює виборчий блок «Рух за націю», на чолі якого став політик Богдан Бойко.

У 2003 році відбулися дві події, які викликали гостру реакцію українських націоналістичних організацій та певною мірою стали мобілізуючим фактором для них. Перша – це масштабне відзначення Польщею 60-ї річниці Волинської трагедії («Волинської різанини»), яке відбулося в липні. Вітчизняні ультраправі розцінювали позицію польської сторони в цьому питанні як однобоку та недружню по відношенню до України. Другим епізодом став україно-російський конфлікт довкола острова Тузла (жовтень).

Переламною подією як для українського націоналістичного руху, так і в новітній історії України взагалі стали президентські вибори 2004 року та Помаранчева революція.

На початку 2000-х років в якості найбільш вірогідного опозиційного кандидата на майбутніх президентських виборах розглядали Віктора Ющенка. Ще під час перебування на посаді голови уряду (1999–2001 рр.) він отримує підтримку більшості національно орієнтованих політичних сил – від поміркованих до радикальних. Серед ультраправих симпатії до Ющенка висловлювали насамперед КУН та СНПУ. Кандидати від цих партій у 2002 р.

йшли на вибори за списком «Нашої України», а ті з них, хто став депутатом, увійшли до відповідної фракції. Частина націоналістів скептично сприймала постать Ющенка як претендента на роль національного лідера, однак він розглядався як «менше зло» порівняно із явно проросійським кандидатом Віктором Януковичем. До того ж для багатьох учасників Помаранчевої революції протести листопада–грудня 2004 року були актом підтримки певних цінностей та ідеалів, а не конкретного кандидата в президенти.

Відмінну від інших націоналістів позицію зайняли «Тризуб» та УНА-УНСО Юрія Тими. У першому турі виборів вони виступили на підтримку кандидатури Богдана Бойка. Прибічники Ющенка та деякі експерти стверджували, що цей блок – штучне утворення, метою якого є відтягування голосів в їхнього кандидата [6]. Керівництво «Тризубу» пояснювало підтримку Бойка тим, що той пішов на вибори із запропонованою організацією націоналістичною програмою [7]). Однак у подіях Помаранчевої революції ці організації все ж взяли участь.

Із початком масових вуличних акцій в Києві та регіонах націоналістичні організації долучилися до них. Кількісно праворадикали не були домінуючою групою серед протестувальників. Деякі лідери націоналістичних формувань стали помітними публічними фігурами в опозиційному середовищі. Серед них можна згадати Андрія Шкіля, Андрія Парубія, Олега Тягнибока. Крім того, ще двоє відомих опозиціонерів були вихідцями з націоналістичного руху – Роман Зварич (ОУН(р), КУН) та Владислав Каськів (СНПУ).

Ще більш помітним був вплив ідей, які до цього висували націоналісти, на загальне протестне середовище. Теми, які протягом багатьох років були прерогативою ультраправих (визнання боротьби ОУН та УПА, позбавлення радянської спадщини в різних галузях і т.д.) стали частиною опозиційного дискурсу. Американський політолог Збігнєв Бжезінський пізніше назвав революцію 2004 року «драматичним шлюбом між українським націоналізмом та українською демократією» [8].

Опоненти Ющенка в обличчі влади та низки політичних партій (Партія Регіонів, КПУ, ПСПУ і т.п.) свідомо перебільшували вплив радикалів на

опозицію. Метою була мобілізація власного електорату, який можна умовно назвати проросійським (із відповідним ставленням до українського націоналізму). Випадки розігрування «націоналістичної карти» з метою дискредитації протестів траплялися й раніше (зокрема під час «України без Кучми»), однак вперше ця технологія відпрацювалась так масштабно й системно. Використання таких методів почалося ще до виборів та продовжилося під час революції. Це поєднувалось із технологією протиставлення східних та західних регіонів країни. У ЗМІ та промовах лідерів сил постійно мусувалися теми «злочинів бандерівців», «бойовиків з УНА-УНСО» та перспектив «насильницької українізації» [9]. Провладні телеканали регулярно демонстрували кадри скандальної промови Олега Тягнибока, в якій він згадував «москалів» та «жидву» [10] (при цьому Ющенко від цих слів одразу відмежувався, а Тягнибока виключили з фракції «Нашої України» [11]) та факельної ходи СНПУ [12]. Для більшого ефекту застосовувались і відверті фальсифікації – наприклад, провокаційні листівки від імені УНА-УНСО із закликами голосувати за Ющенка та ксенофобськими гаслами [13]. Резонансною подією став «марш УНА-УНСО на підтримку Ющенка» в центрі Києва, учасники якого вигукували нацистські гасла [14].

Іншим характерним для тих виборів явищем, в якому часто вбачають технологію на користь табору Віктора Януковича, була реєстрація явно непрохідних кандидатів у президенти, котрі, на думку деяких експертів, мали «відтягувати» частину голосів прихильників Віктора Ющенка або влаштовувати провокації на користь влади. Серед таких кандидатів пряме чи опосередковане відношення до націоналістичного руху мали троє – Дмитро Корчинський (який після уходу з УНА-УНСО створив нову організацію «Щит Батьківщини», згодом – «Братство») [15], Роман Козак (голова партії «ОУН в Україні», автор відомого провокаційного передвиборного ролику «Пане Ющенко! Ваша дружина американка») [16] та вже згаданий Богдан Бойко [17].

На період президентства Віктора Ющенка (2005–2010 рр.) припав якісно новий етап у розвитку українського ультраправого руху. Сам голова держави регулярно підкреслював свою українську само ідентифікацію, а в очах значної

частини населення мав однозначну репутацію націоналіста. Внутрішня політика в ці роки була відносно сприятливою для діяльності націоналістичних організацій, як поміркованих, так і радикальних. Зовнішньо це проявлялося, зокрема, в гуманітарному курсі президента. Погляди Ющенка та націоналістів в питаннях історичної пам'яті, мовної політики, відносин церкви з державою в цілому співпадали [18].

В масовій свідомості в цей час відбувається два важливих процеси. З одного боку, гуманітарна політика центральної влади в поєднанні з контрзаходами опозиції (та подальшого використання нею теми «розколу між сходом та заходом України») сприяла певній поляризації суспільства. Теми зовнішньополітичного курсу України, визнання УПА, російської мови як другої державної стали хвилювати людей у значно більшій мірі, ніж це було раніше. Відповідно стали гострішими дискусії на цю тему. Сутички ідеологічних опонентів у 2000-х роках стали більш поширеним явищем порівняно з попереднім десятиліттям. З іншого боку, продовжився процес позбавлення міфів та стереотипів про націоналістів, які були закладені в суспільну свідомість радянською владою. Особливо відчутним це було у центральних областях, на сході та півдні – в значно меншій мірі, а на заході на той час вказаний процес практично завершився. Не останню роль в цьому зіграла та робота, яку з кінця 1980-х років вели націоналісти.

У «п'ятирічку Ющенка» майже не було резонансних кримінальних справ, пов'язаних із діяльністю праворадикалів. В абсолютній більшості випадків правопорушення, вчинені націоналістами з ідейних міркувань, розглядалися в адміністративній площині. В цьому відношенні даний період побідний до часів каденції Леоніда Кравчука та різко відрізняється від правління Леоніда Кучми та, особливо, наступного голови держави – Віктора Януковича.

У 2005 році вихідці з радикальних націоналістичних організацій вперше за часів незалежної України проходять до виконавчої влади на середньому та високому рівнях. Заступник голови КУН (1993–1994 рр.) Роман Зварич став міністром юстиції України. Активіста КУН (до 2001 р.) та чинного на той

момент лідера МНК Олега Медуницю було призначено заступником голови Сумської обласної державної адміністрації.

При цьому вважати взаємини влади та націоналістів протягом 2005–2010 років такою собі ідилією було б помилковим. Ющенко так і не став для ультраправих справді «своїм» президентом. Більшість із тих, хто покладав на цього якісь сподівання, незабаром розчарувалася. Критика голови держави «справа» цілком вписувалася у домінуючий погляд радикальних націоналістів на націонал-демократів: його звинувачували у нерішучості, угодовстві, слабкості. Обурення крайніх правих викликала «половинчастість» політики влади: наприклад, попри значну увагу до тем засудження злочинів радянського режиму та необхідності позбавлення тоталітарної символіки практичних кроків у цьому напрямку майже не було. Крім того, гуманітарні ініціативи Ющенка часто відверто саботувалися владою на місцях (особливо на сході та півдні).

Показовим є склад учасників Форуму українських націоналістів, який відбувся напередодні чергових президентських виборів, у грудні 2009 р., та закликав всіх підтримати кандидатуру Ющенка [19]. Це ОУН, ОУН(р), КУН, УНА, а також декілька близьких до них громадських організацій. Ці структури переживали не найкращі часи, тому не доводиться казати про якийсь суттєвий їхній вплив не тільки на весь політичний простір України, а й на його правий фланг.

УНА-УНСО після низки розколів у 2005 р. вдалося частково возз'єднатися. Восени відбулося декілька з'їздів організації (тієї частини, яка пішла разом із Зайченком та Мазуром). В Коваленка вдалося отримати всі необхідні партійні документи. Офіційним головою УНА знову став Юрій Шухевич, який повернувся до лав партії. Також до «УНА-УНСО Шухевича» приєдналися авторитетні активісти, які до цього перебували у організації Юрія Тими – Микола Карпюк та Валерій Бобрович. Хоча повного возз'єднання не відбулося (відгалуження Тими та Шкіля формально продовжували існувати), однак наймасовіша з вказаних організацій набула легітимності як у символічній (повернення Шухевича), так і в юридичній (отримання реєстраційних

документів партії УНА) площині. Щоправда, повернутися до рівня активності 1990-х років так і не вдалось.

В січні 2007 року Віктор Ющенко нагородив орденом «За мужність» III ступеня частину колишніх ув'язнених по «справі 9 березня» [20], хоча формально вони не були політичними в'язнями та не були офіційно реабілітовані (хоча Президент обіцяв це [21]). Це може слугувати ще однією ілюстрацією «половинчастості» тодішньої політики.

В історії КУН за цей час ніяких помітних змін не відбулося. Партія під керівництвом Олексія Івченка перебувала в стагнації. Тим не менше, на парламентських виборах 2006 року троє членів Конгресу стали депутатами за списком блоку «Наша Україна».

«Тризуб» ім. С.Бандери більш-менш стабільно продовжував діяти у традиційному руслі. У лютому 2005 р. організацію вдруге очолив Дмитро Ярош. У травні 2007 р. помирає засновник «Тризубу» Василь Іванишин.

Також в цей період організація ініціює створення Міжнародного антиімперського фронту – об'єднання націоналістів різних країн. Було встановлено контакти з однодумцями за кордоном (зокрема чеченськими сепаратистами), однак загалом цей напрямок діяльності не набув особливого розвитку.

Найбільш стрімким зростанням популярності протягом 2005-2010 рр. серед всіх «старих» праворадикальних структур відзначилася «Свобода». Переживши вказані вище зміни, партія поступово стає більш масовою та відомою, ніж була раніше. На відміну від СНПУ, реальна активність якої обмежувалась Львівською областю, ВО «Свобода» розбудовує дієві осередки по всій Україні. Не останнім фактором збільшення рейтингу партії (як зі знаком «плюс», так і зі знаком «мінус») стала значна увага до неї засобів масової інформації, зокрема телебачення. Передумовою для цього зазвичай вважають вважає більший хист Олега Тягнибока до публічної політики (порівняно з Ярославом Андрушківим) та появу потужних джерел фінансування. Доволі поширеною була точка зору, згідно з якою неофіційним спонсором та «покровителем» «Свободи» насправді була Партія Регіонів [22], керівники якої

начебто намагались за допомогою радикальних націоналістів «відтягнути» голоси в інших національно орієнтованих сил, в першу чергу – в Блоку Юлії Тимошенко. Деякі версії (так само бездоказові) містили тезу про працю партії на користь Кремля. Самі «свободівці», звичайно, це заперечували (взагалі подібні звинувачення є традиційними для багатьох праворадикалів по всьому світу). Так чи інакше, саме ця партія в даний період отримує негласний статус «головних націоналістів країни», який до цього мала УНА-УНСО.

За часів президентства Віктора Ющенка утворилося декілька нових праворадикальних формацій. Найчастіше вони мали «корені» в старих націоналістичних структурах.

Однією з таких нових організацій став «Національний Альянс», заснований в січні 2005 року. Його лідер, Ігор Гузь, до цього обіймав посади голови Волинської обласної організації та заступника голови Молодіжного націоналістичного конгресу. За основними напрямками та методами діяльності «Альянс» виявився доволі близьким до МНК. Найбільш дієвий осередок та штаб організації знаходились у Луцьку.

Інша створена в цей період радикальна націоналістична організація – «Патріот України». Вона була заснована у 2005 р. в Харкові, ставши, таким чином, першою помітною націоналістичною структурою часів незалежності, яка виникла на сході України. Її представники наголошують про спадкоємність від «старого», «львівського» «Патріоту України», який свого часу існував при СНПУ та був офіційно розформований при перетворенні партії у «Свободу» у 2004 р. Певні елементи (зокрема частину символіки та соціал-націоналізм в якості ідеологічної доктрини) «новий» «Патріот» перейняв від своєї «попередниці». Лідером ПУ став колишній голова Харківської обласної організації «Тризубу» ім. С.Бандери Андрій Білецький. На ранньому етапі лави організації поповнювались переважно за рахунок вихідців із харківських осередків СНПУ, «Тризубу» та УНА-УНСО [12].

За методами та формами діяльності ПУ можна до певної міри порівняти з «Тризубом». Спільними рисами були велика увага до парамілітарної та спортивної складової та регулярні акції «прямої дії». В ідеології організації

характерними елементами стали звернення до концепції націократії (за однойменною працею Миколи Сціборського) та експансіоністські тези. Як і в випадку з СНПУ, символіка та ідеологія ПУ часто викликали асоціації з неонацизмом [23]. Також «Патріот» неодноразово звинувачували у расизмі [24].

«Патріот України» був офіційно зареєстрований в якості громадської організації. На 2007–2009 роки припала поява значної кількості нових членів та розбудови регіональних відділень (насамперед у східних, південних та центральних областях України).

Хоч перетворення СНПУ та «Свободу» «патріотівці» трактували як неприйнятну «лібералізацію» [25], ПУ все ж деякий час лишався близьким до реорганізованої партії. Деякі активісти одночасно перебували в обох структурах. Зокрема, ідеологічний референт «Патріота України» Олег Однороженко паралельно очолював харківську «Свободу» [26] (з 2003 р., тобто ще з часів СНПУ, до 2008 р.) та на парламентських виборах 2006 р. був включений до списку партії. У грудні 2007 р. ПУ опублікував заяву про розрив відносин зі «Свободою», назвавши її «демо-ліберальним віртуальним проектом, що рядиться в шати Українського націоналізму» [27]. Разом із тим засновники ПУ виношували ідею створення власної політичної структури, яка б стала, на їхній погляд, справжнім спадкоємцем СНПУ. Така структура була створена у 2008 році та отримала назву Соціал-національна асамблея (СНА). Основою для СНА став «Патріот України», також до неї увійшли декілька дрібних ультраправих організацій. Було проголошено, що це крок до створення соціал-націоналістичної політичної партії.

Ще одна ультраправа структура, також заснована у 2005 році – Українська націонал-трудова партія. Це перша (за виключенням декількох маргінальних формувань, відомих у вузькому колі) організація у незалежній Україні, яка відкрито сповідувала націонал-соціалістичну ідеологію. Лідером УНТП став Євген Герасименко. Абсолютна більшість членів партії (яка не мала реєстрації) були представники молодіжної субкультури скінхедів. Ця

організація проіснувала до початку 2009 року, коли значна частина її активістів увійшла до принципово нового для України утворення – «автономних правих».

«Автономні праві» – радикальний націоналістичний рух, створений за зразком європейських «нових правих». Основний принцип полягав у відмові від класичної моделі політичної боротьби – створення єдиної формалізованої організації з чіткою ієрархією. Натомість пропонувалася побудова мережі невеличких автономних неформальних груп, кожна з яких має власну концепцію діяльності та ідеологічні особливості. Відповідно ідеологічна платформа руху могла варіюватись від націонал-соціалізму до націонал-анархізму. Важливими складовими була соціальна риторика (яка займала більш суттєве місце, ніж в націоналістів 1990-х років), критика капіталізму та заперечення цінностей «суспільства споживання», увага до екологічних питань та здорового способу життя. Значну роль у розвитку та координації руху зіграла мережа інтернет. Відносно єдиний (хоча з огляду на описану специфіку вища ця «єдність» зажди була доволі умовною) рух «автономних правих» проіснував приблизно до 2011 р., коли був розділений на декілька окремих груп та середовищ, які нерідко ворогували між собою.

Протягом 2005–2008 років назріває та оформлюється розмежуваннями між тими радикальними націоналістами, які починали свою діяльність наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, та новими ультраправими формаціями. Як колись у низці європейських країн, відбувся розподіл на «старих» та «нових» правих. До «старих правих» можна віднести КУН, «Тризуб», МНК, УНА-УНСО, різні фракції ОУН та «Свободу» (хоча в ній була значна кількість активістів, які більше тяжіли до другої групи), до нових – «Патріот України», УНТП, а з 2009 року – «автономних націоналістів». «Національний Альянс», хоч і виник одночасно з «новими» організаціями, ідейно був ближчим до «старих» [28].

«Старі» праві звинувачували новітні організації у «провокаціях» та дискредитації національної ідеї, ті, в свою чергу, закидали опонентам бездіяльність та ідеологічну обмеженість, і іронічно називали тих «справжніми націоналістами», «справжністами» [29].

Розкол між двома течіями націоналістів остаточно оформився в жовтні 2008 р. Щороку, починаючи з 2005-го, 14 жовтня (свято Покрови, День українського козацтва, а також символічний день заснування Української повстанської армії) більшість праворадикальних організацій брала участь у марші на честь УПА, який відбувався в Києві. Перші марші супроводжувалися сутичками з ідеологічними опонентами (лівими та проросійськими силами). Марш УПА став наймасштабнішою щорічною акцією українських націоналістів, яка об'єднувала весь спектр ультраправих організацій. Однак у 2008 році в столиці вперше пройшло два марші. «Нові праві», а саме «Патріот України» та УНТП, до яких також приєдналися «Братство» й декілька дрібних структур, відмовились від участі у ході 14 жовтня, яку цього разу організовувала «Свобода». Натомість 18 жовтня вони власними силами провели свій аналогічний (менш масштабний, але більш радикальний) захід, який завершився спробою прориву активістів на Хрещатик, бійкою з міліцією та затриманнями активістів. Того ж дня «старі праві» (МНК, КУН, УНА-УНСО, «Тризуб» та деяк інші) оприлюднили заяву, в якій засудили організаторів «альтернативної» ходи: «Намір нікому невідомих людей, організацій, які видають себе за націоналістів ще раз відзначити маршем у Києві свято Покрови розцінюємо як провокацію, спрямовану проти організованого націоналістичного руху та Української Держави в цілому» [30]. Це й стало ключовим моментом у розколі націоналістичного табору. Щоправда, протягом декількох наступних років ця тема втратила свою актуальність.

Серед резонансних подій та процесів внутрішньої та зовнішньої політики 2005–2010 років, які викликали жваву реакцію українських праворадикалів та певною мірою сприяли їхній мобілізації, можна згадати декілька хвиль загострення відносин з Росією по «кримському питанню» [31], другий з'їзд у Сєверодонецьку (2008 р.) [32], встановлення пам'ятника Катерині II в Одесі (а точніше – відновлення пам'ятника засновникам міста; 2007 р.) [33], війну в Грузії (2008 р.) [34], вбивство одеського активіста Максима Чайки (2009 р.) [35], візит Патріарха Московського Кирила до України (2009 р.) [36].

У другій половині 2000-х років відбулося (хоча певні ознаки цього мали місце й раніше) зближення з радикальними націоналістичними організаціями молодіжних неформальних середовищ – футбольних фанатів та, меншою мірою, скінхедів. Незважаючи на певні ідеологічні нюанси (наприклад, поширене поєднання засад українського націоналізму не тільки з расизмом, а й з концепцією «слов'янської співдружності»), представники цих субкультур зазвичай займали виражену проукраїнську позицію. У ЗМІ та суспільстві поступово формується стереотип про вболівальників та скінхедів як про «бойові загони» націоналістичних організацій, особливо «нових правих» та «Свободи» [37]. В той же час, поділяючи певні націоналістичні ідеали та беручи участь у відповідних заходах, представники вказаних середовищ у більшості випадків скептично ставились до членства в громадських організаціях і тим більше політичних партіях.

Парламентські вибори 2006 та 2007 років свідчили про подальшу електоральну маргінальність ультраправих. Жодна з націоналістичних партій, представлених у цих кампаніях, не отримала більше одного відсотка голосів. Окрім декількох кандидатів від КУН, які проходили до Верховної Ради у списку «Нашої України», депутатами ставали такі вихідці з націоналістичних організацій, як Андрій Парубій («Наша Україна»), Андрій Шкіль (Блок Юлії Тимошенко), Юрій Криворучко («Наша Україна»).

Окрім низького рівня електоральної підтримки й надалі були актуальними традиційні проблеми праворадикалів – роз'єднаність, відсутність достатнього фінансування, брак досвіду, вкрай низька підтримка на сході та півдні. Однак у 2000-х роках особливо відчутними стали й переваги радикальних націоналістів у порівнянні з основною масою інших політичних сил. Це чітка ідеологічна платформа, ідейно мотивований, переважно молодий та пасіонарний актив, відносно стабільна діяльність протягом років (на тлі великої кількості «одноденних» проектів, які створювались «під вибори»). В час, коли абсолютна більшість масових політичних акцій проводилася за участі «масовки», лише ультраправі (і частково їхні опоненти – ліві та проросійські організації) могли лише «за ідею» (без фінансового стимулювання або

адміністративного ресурсу) вивести на вулицю тисячі власних прихильників. Крім того, шанс націоналістам давало падіння авторитету націонал-демократів – невдачі та прорахунки «помаранчевої» влади створювали можливості для «відтягування» її ідейно близького електорату.

Перший за всю історію незалежної України суттєвий електоральний результат праворадикали отримали у 2009 році на позачергових виборах до Тернопільської обласної ради. На цих виборах перемогла «Свобода», яка отримала майже 35% голосів. Облраду в результаті очолив член цієї партії Олексій Кайда.

На президентських виборах 2010 р. націоналісти не виробили чіткої позиції щодо підтримки того чи іншого кандидата, як це було у 2004 р. Єдиною праворадикальною організацією, яка виставила свого кандидата, була «Свобода» – від неї пішов лідер партії Олег Тягнибок (в результаті отримав 1,43% голосів). Інші ультраправі структури або закликали підтримати Віктора Ющенка, або не підтримали жодного з кандидатів.

В другому турі праворадикали або віддали перевагу Юлії Тимошенко як «меншому злу» порівняно з Віктором Януковичем, або зберігали позицію «проти всіх».

Перемога Януковича, який явно орієнтувався на проросійський електорат, була сприйнята всім правим рухом як загроза національним інтересам. Інші міркували за принципом «чим гірше, тим краще» – мовляв, політика нового президента викликатиме протидію та сприятиме зростанню націоналістичних настроїв. Деякі вважали, що, всупереч своїй репутації, голова держави не буде дотримуватись проросійського вектору.

Однак перші місяці Януковича при владі дали націоналістам (і всій правій опозиції) привід звинуватити його в антиукраїнській політиці. Найбільшими «подразниками» стали призначення Дмитра Табачника на посаду міністра освіти, підписання «Харківських угод» з Росією, а пізніше – прийняття Закону «Про засади державної мовної політики».

Вагомим фактором у діяльності націоналістичних структур за президентства Януковича стала низка кримінальних справ проти активістів. На

думку багатьох представників громадськості, ЗМІ та блогерів, ці справи за цілою низкою ознак мали характер політичних репресій, метою яких була нейтралізація радикальних опонентів влади [38].

У 2010-х роках націоналісти значно розширюють коло актуальних для себе питань. На відміну від попередніх спроб, це розширення не було суто декларативним. Нове покоління ультраправих (не обов'язково в складі якихось формалізованих організацій) переймалося не тільки традиційними для цього середовища проблемами. Значне місце у їхній діяльності починають займати теми соціального захисту (хоча їхні ініціативи в цій галузі часто мали відтінок популізму, а заяви та гасла були властивими швидше для лівих, аніж для правих), екології, роботи правоохоронних органів, боротьби з незаконними забудовами. Без участі праворадикалів не обійшлися такі резонансні події, «Податковий майдан» (2010 р.) та протести проти міліцейського свавілля у Врадіївці (2013 р.). Це сприяє поліпшенню загального ставлення до націоналістів [39]. Також на «порядку денному» крайніх правих з'явилася тема нелегальної міграції до України, але особливої актуальності (порівняно, наприклад, із Західною Європою та Росією) вона не набула.

Співвідношення сил, ступінь активності та вектор розвитку кожної націоналістичної структури за часів Януковича лишався здебільшого таким самим, як і за президентства Ющенка. Лише «Патріот України», який до цього зростав та розбудовував осередки, після 2011 р. був значно послаблений внаслідок арештів активістів. Домінуючою силою серед радикальних правих остаточно стала «Свобода». Водночас партія стала фігурантом багатьох скандалів та об'єктом критики з боку не тільки опонентів, а й інших націоналістів. Зокрема, лунали обвинувачення у прихованій підтримці ВО «Свобода» з боку влади, яка начебто мала намір використовувати партію перед кожними виборами, мобілізуючи власний електорат тезами про «загрозу фашизму». Так це чи ні, але гасла «боротьби з націоналізмом» дійсно були властивими кожній виборчій кампанії Партії регіонів.

Конфлікти між різними ультраправими організаціями з 2010 року відійшли на другий план, рух став більш монолітним. Цьому сприяє жорстке

протистояння правлячому режиму, який все частіше називають «режимом внутрішньої окупації».

Політика влади часів В.Януковича сприяла зростанню протестних настроїв у країні. Націоналісти позиціонували себе в якості найпринциповіших опонентів режиму. При цьому вони доволі часто протиставляли себе «беззубим» націонал-демократам («Батьківині», «Фронту Змін», УДАРу). По мірі наближення парламентських виборів 2012 р. дані соціологічних опитувань свідчили про непогані шанси праворадикалів (а саме «Свободи») на проходження до Верховної Ради та утворення власної фракції.

Вибори, які відбулися в жовтні 2012 р., дійсно стали найуспішнішою сторінкою в електоральній історії ВО «Свобода». За неї проголосувало 10,44% виборців на багатомандатному окрузі. Ще 13 кандидатів від партії пройшли за одномандатними округами. Примітним був той факт, що вперше депутат від націоналістичної партії виграв вибори на окрузі у Лівобережній Україні (Полтавщина). Загальна кількість парламентарів-«свободівців» склала 38 осіб, що дозволило сформувати власну фракцію, першу ультранаціоналістичну за всю історію України. Серед депутатів від ВО «Свобода» була частина активістів націоналістичного руху ще з кінця 1980-х або 1990-х років.

Інші ультраправі партії не мали успіху на цих виборах. КУН пішов єдиним списком із «Нашою Україною» та Українською народною партією. Це об'єднання отримало 1,11% голосів. Результат УНА був передостаннім у всьому списку – 0,08%.

Також двоє вихідців із націоналістичних формувань стали депутатами від «Батьківщини» – це були Андрій Парубій та Олег Медуніця.

Таким чином, на 2001–2004 рр. припав перехідний період в історії всього українського націоналістичного руху. Він був спричинений невдалим завершенням кампанії «Україна без Кучми» та позначився зниженням активності ультраправих.

ДСУ в цей час припинила існування, УНА пережила розколи, СНПУ – перейменування та докорінну перебудову, КУН – зміну керівництва.

Новий етап розвитку праворадикальних структур почався під час Помаранчевої революції. Націоналісти майже одностайно підтримали В.Ющенка та взяли участь у акціях протесту. Деякі дійсні та колишні члени ультраправих стали помітними фігурами опозиційного руху.

Державна політика часів В.Ющенка була відносно сприятливою для націоналістичних організацій. Активісти праворадикального руху вперше були представлені у виконавчій владі на середньому рівні. В той же час наприкінці каденції Ющенка через його невдалу діяльність на посаді (порівняно з очікуваннями) президента підтримувала зовсім незначна частина націоналістів.

УНА частково возз'єдналася у 2005 р., партію вдруге очолив Ю.Шухевич. «Свобода» пережила докорінну реорганізацію та поступово стала домінуючою силою на крайньому правому фланзі української політики. Головою «Тризубу» знов став Д.Ярош, В.Іванишин помер у 2007 р.

В середині 2000-х рр. виникає декілька нових ультраправих організацій, які мали корені у вже існуючих – «Патріот України», «Національний Альянс» та інші. Дещо пізніше сформувався принципово нове для націоналістичного руху явище – неформальний рух «автономних правих». У другій половині десятиліття виникає розмежування радикального націоналістичного середовища на «старих» та «нових правих».

Електоральні успіхи ультраправих у 2000-х рр. лишалися незначними. Вибори 2002, 2006 та 2007 рр. стали ще менш вдалим, ніж попередні. Серйозний результат вперше вдалось отримати у 2009 р. – «Свобода» виграла місцеві вибори на Тернопільщині.

Проросійська політика наступного президента, В.Януковича, цілком очікувано вдарила по націоналістичному руху. Це вилилося, зокрема, у низку кримінальних справ проти активістів, які мали характер репресій.

Рівень підтримки праворадикалів у цей час значно зростає. Цьому сприяли зростання протестних настроїв, репутація жертв режиму та ідеалістів (на тлі дискредитації багатьох інших партій) та інші фактори. Проявом цього процесу стали парламентські вибори 2012 р., коли «Свобода» отримала понад 10% голосів виборців.

5.2. Роль праворадикальних організацій у Революції гідності та під час збройної агресії Росії проти України (2013–2015 рр.)

У листопаді 2013 р. в Україні розпочалися події, що увійшли в історію як Революція гідності. З перших днів масових протестів націоналісти були їх помітними учасниками. До акцій на столичному Майдані Незалежності та у регіонах долучилися представники всіх активних на той час праворадикальних організацій.

Середовище учасників Євромайдану не було монолітним з точки зору ідеологічних орієнтирів учасників, цілей та завдань, які вони бачили перед собою. Ультраправі на ранньому етапі протестів дещо відокремлювали себе від всіх інших опозиційних сил. Вони скептично сприймали ідею євроінтеграції України [1] (яка була початковим приводом для старту акцій), відкидали компроміси з владою [2] та казали про необхідність національної революції [3].

Вже у 20-х числах листопада націоналісти окреслили власне місце збору на Майдані Незалежності в Києві – з правого боку площі, біля пам'ятника засновникам міста [4]. Таким чином утворилося неформальне радикальне крило Майдану, яке отримало назву «Правий Сектор» (датою заснування вважається 28 листопада) [5]. Спочатку це було доволі аморфне утворення без чіткої структури [6]. До «Правого Сектору» увійшли такі організації, як «Тризуб» ім. С.Бандери (який домінував в об'єднанні), УНА-УНСО, «Патріот України», «Карпатська Січ» (формація закарпатських націоналістів, близька до «Свободи»), «Білий молот» та «Чорний Комітет» (молодіжні неформальні ультраправі групи), Комітет визволення політв'язнів, а також активісти, які не належали до жодної з організацій та футбольні фанати [7].

Другою найбільшою ультраправою силою на Майдану стала «Свобода».

Окрім цих двох основних «центрів тяжіння» ультраправих існували також менші «автономні» групи. Крім того, значна кількість членів націоналістичних організацій увійшла до складу Самооборони Майдану.

Настрої учасників Євромайдану значно радикалізувалися після подій 30 листопада, коли мирних активістів було жорстоко побито «Беркутом». Даний

епізод відсунув на другий план вимоги щодо угоди про асоціацію з ЄС. Мотивація ультраправих щодо участі в акціях значно зросла.

Що стосується взаємовідносин праворадикалів та всіх учасників протесту, то тут можна виокремити дві протилежні тенденції.

З одного боку, Майдан мав яскраве націонал-патріотичне забарвлення (за рідкісними виключеннями на кшталт участі невеликих груп анархістів). Деякі традиційні націоналістичні атрибути (наприклад, червоно-чорний прапор та гасло «Слава Україні – Героям Слава!») перейняла значна кількість учасників акції. Символічним актом, який вписувався в ультраправий дискурс, було повалення активістами пам'ятника Леніну в Києві. Крім того, представники праворадикальних структур із перших днів були серед публічних представників лідерів протесту – зокрема, Олег Тягнибок вважався одним із трьох голів опозиції, а Андрій Парубій очолив «Самооборону Майдану» та керував наметовим містечком.

Однак в той же час опозиція, очевидно, намагаючись завоювати симпатію якомога більшої кількості людей, була доволі обережною щодо націоналістичної складової протесту. Якщо влада, а також провладні (а з ними й російські) ЗМІ всіляко підкреслювали «печерний націоналізм з елементами нацизму» протестувальників, то ліберальні опозиціонери (наприклад, Віталій Кличко), навпаки, заявляли, що «не бачили на Майдані націоналістів» [9] (за замовченням маючи на увазі найгірше тлумачення цього терміну). Показовим випадком стала заява «майданівського» керівництва про те, що вони не мають відношення до маршу на честь дня народження Степана Бандери, який 1 січня 2014 р. проводила «Свобода» [10]. Від застосування радикалами насильницьких методів помірковані політики та громадські лідери також відмежовувались, заявляючи про «провокаторів, які дають владі привід для розгону Майдану та створюють картинку для російського телебачення». Особливо відчутним цей дискурс став після подій 1 грудня, коли відбулася спроба штурму Адміністрації президента [11].

На початку грудня мітингувальники почали захоплювати адміністративні будівлі в центрі Києва. «Свобода» переважно «базувалася» у будівлі Київської

міської державної адміністрації (комендантом став представник партії Руслан Андрійко) [12], а «Правий сектор» зайняв 5 поверх Будинку Профспілок [13].

Співіснування різних націоналістичних організацій та груп у межах Майдану було в загальних рисах подібним до відносин у цьому ж середовищі раніше. Спільні ідеї та погляди сприяли союзницьким стосункам, які особливо міцнішали в моменти важких протистоянь. В той же час був присутній елемент «конкуренції» між ультраправими структурами, зневажливого ставлення один до одного. Однак до відкритих сутичок майже не доходило.

В моменти «затишшя» на Майдані радикально налаштовані протестувальники звинувачували керівництво опозиції в нерішучості, яка, на їхню думку, тільки допомагала владі [14]. При цьому серед частини націоналістичного середовища почав падати авторитет Олега Тягнибока та його партії: вони, мовляв, на практиці нічим не відрізняються від політиків-лібералів, а їхні дії не відповідають войовничій дореволюційній риториці [15]. Відповідно дещо знизився і рейтинг його партії – деякі виборці «Свободи» в цей момент очікували від неї більшого. Однак у найбільших протистояннях у лютому «свободівці» (зокрема народні депутати) [16] взяли активну участь.

Самостійні радикальні дії революційно налаштованих учасників протесту почалися 19 січня 2014 р. Це були сутички на київській вулиці Грушевського. Існують різні версії щодо початку протистояння, його ініціаторів та учасників, але в масовій свідомості ця подія асоціюється з «Правим Сектором» [17].

На той момент протягом майже двох місяців свого існування ПС отримав більш чітку структуру та ієрархію, розбудував регіональні осередки. Стало відомим і ім'я лідера організації – Дмитро Ярош, колишній головний командир «Тризубу» (з 2012 р. мав в організації почесне звання Провідника). 27 січня Ярош та два інших члени проводу «Правого Сектору» (голова «Тризубу» Андрій Стемпіцький та заступник голови УНА Микола Карпюк) офіційно озвучили вимоги організації, які передбачали, зокрема, «повне перезавантаження влади» та низку кардинальних реформ [18]. Саме наприкінці січня ПС став широко відомим у всій Україні та за її межами. «Ще два тижні тому про існування і самого сектору і Яроша знало лише вузьке коло причетних

до організації життя Євромайдану. Сьогодні ж описувати події у Києві без згадування Правого сектору неможливо», – зазначав на початку лютого журналіст Мустафа Найем [19]. В той же час опоненти «Правого Сектору» стверджували, що це штучно «розпіарений» феномен, який влада (та її російські «покровителі») обрала на роль «неконтрольованих екстремістів» для дискредитації Євромайдану. Іноді до цього додавалася конспірологічна версія про начебто роботу Яроша на СБУ та ФСБ [20] (подібні чутки лунали й на адресу «Свободи»).

Націоналісти брали участь практично у всіх подальших подіях революції в Києві та регіонах.

Серед активістів, які загинули під час сутичок січня–лютого, було чимало членів ультраправих організацій, зокрема «Свободи» та УНСО.

Як стверджують члени «Свободи», термін «Революція гідності» першим запропонував їхній однопартієць народний депутат Юрій Сиротюк.

Перемога революції серед іншого ознаменувала початок нового етапу в історії українського націоналістичного руху.

Однією зі знакових подій перших днів нової влади стала постанова Верховної Ради «Про звільнення політичних в'язнів» [21]. Після її прийняття на волі опинилася низка фігурантів резонансних кримінальних справ часів Януковича, зокрема праворадикальних активістів (серед них – керівники «Патріоту України»).

Ніколи раніше ультраправі не були представлені в органах виконавчої влади, як після Майдану. 27 лютого 2014 р. було сформовано новий Кабінет міністрів України. До нього увійшли четверо представників «Свободи»: Олександр Сич (віце-прем'єр-міністр), Андрій Мохник (міністр екології та природних ресурсів; також колишній член «Тризубу»), Ігор Швайка (міністр аграрної політики та продовольства), Ігор Тенюх (міністр оборони). Новий міністр освіти і науки Сергій Квіт був активістом націоналістичних організацій у 1990-х роках – членом проводу КУН та сотником «Тризубу». Андрій Парубій став секретарем Ради національної безпеки і оборони. «Свободівець» Олег Махніцький був призначений виконуючим обов'язки генерального прокурора.

Неодноразово лунала інформація про можливість надання місць в уряді представникам «Правого Сектору» (самі вони заявили, що не проти очолити «силовий» блок) [22]. Але цього не відбулося. Зокрема проти такої перспективи виступили західні країни. «Євросоюз не підтримує сили на кшталт "Правого сектору". Як європарламентар від Німеччини я відчуваю особливу відповідальність за те, щоб не допустити приходу до влади правоекстремістських партій», – заявив депутат Кнут Флекенштайн (ФРН) [23].

Втечу Віктора Януковича та зміну влади в Україні російські медіа (окрім небагатьох опозиційних) однозначно трактували як збройний переворот, вчинений ультраправими екстремістами. Інформація трактувалася в тому ж ключі, що й під час Євромайдану, але з ще більшим емоційним навантаженням. Епізоди на кшталт конфлікту Олександра Музичка («Сашка Білого», члена УНСО та «Правого сектору») з прокурором подавались в якості ілюстрації «тотального беззаконня», яке чинять українські націоналісти. Особливо активно ретранслювалися тези про загрозу для російськомовного населення та національних меншин, а також про суцільне невизнання перемоги революції та нової влади з боку мешканців півдня та сходу України. Саме на такому інформаційному тлі розпочалася анексія Криму Російською Федерацією. В якості приводу для початку збройних виступів «кримської самооборони» було названо страх кримчан перед можливим приїздом на півострів ультраправих бійців (яким, зокрема, погрожував сепаратистам член «Патріоту України» та ПС Ігор Мосійчук [24]). Поміркована частина патріотичних українських сил закликала радикалів утриматись від такої ідеї, аби не загострювати ситуацію. Візиту в Крим загонів «Правого Сектору» так і не відбулося, але його було інсценізовано. Відповідний відеоролик зі стріляниною було знято у Сімферополі та поширено у проросійських спільнотах в інтернеті [25].

Аналогічна риторика використовувалась і тоді, коли депутати російської Ради Федерації надали дозвіл президенту Володимиру Путіну на використання військ на території України. Крім того, чутки про перспективи «націоналістичного терору» навмисно поширювались серед населення південних та східних областей України та також стали одним з приводів для

початку сепаратистських виступів в регіоні. Тема українських ультраправих організацій регулярно експлуатувалася російськими та проросійськими ЗМІ до самого початку активних бойових дій та після нього.

Водночас події зими–весни 2014 року спричинили хвилю патріотичного піднесення в Україні. Це, серед іншого, докорінно змінило ставлення суспільства до ультраправих організацій та до українського націоналізму як такого. Традиційні стереотипи навколо цих явищ були частково зруйновані. Відповіді на деякі звинувачення на адресу націоналістів (які іноді були відверто абсурдними) лунали у гумористичному забарвленні. Наприклад, свідченням спростування міфу про антисемітизм як про невід’ємну складову ідеології українських радикальних правих (та водночас ознакою домінування громадянського націоналізму над етнічним) стала поява жартівливого терміну «жидобандерівець» [26]. Націоналізм остаточно перестає бути виключно західноукраїнським явищем, «переходить» не тільки Збруч, а й Дніпро. Формується образ Дніпропетровська як оплоту українського патріотизму на сході країни – за статус «бандерівської столиці» він почав конкурувати зі Львовом [27]. Традиційні атрибути ультраправих (символіка, гасла, пантеон героїв) стають надбанням всіх сфер масової культури. На ці тенденції оперативно реагує і бізнес – націоналістичні мотиви з’являються у назвах та рекламі різноманітних товарів та послуг, що раніше було властивим лише для туристичних місць Західної України.

«Зсув» вправо відбувся і у вітчизняному політикумі. Доволі помірковані, правоцентристські політики у своїй риториці починають вдаватися до націоналістичних категорій. Навіть президент Петро Порошенко у своїх промовах почав цитувати Дмитра Донцова та завершувати їх гаслом «Слава Україні!» [28]. Особливо активно до використання різних проявів ультраправої ідеології (окрім сил, які робили це завжди) починають такі політичні сили, як Радикальна Партія Олега Ляшка та група, яку зазвичай умовно позначають як «команду Ігоря Коломойського». Відкритим лишається питання, чим це було продиктовано – щирими переконаннями чи кон’юнктурними міркуваннями.

Відносини праворадикальних формувань із новою владою не завжди були простими. Доволі часто на їхню адресу лунали звинувачення у дестабілізації ситуації в країні, «роботі на Кремль» і т.п. Самі ж націоналісти вже традиційно закидали владі відсутність радикальних дій (особливо на фронті), нездатність провести дійсно докорінні реформи, небажання показати винних у загибелі людей на Майдані та тих, хто сприяв розгортанню сепаратистських проектів на Сході. Ставлення до принаймні силового блоку нової влади в націоналістів значно погіршилось після загибелі Олександра Музичка під час спроби його затримання міліцією в березні 2014 р.

Неформальний статус «головної націоналістичної організації» навесні 2014 р. закріплюється за «Правим Сектором». В очах частини громадян назва цієї структури перетворилася на синонім всього українського націоналістичного руху (як раніше ОУН, УПА, УНА-УНСО та ВО «Свобода»). ПС та Дмитро Ярош стали регулярним об'єктом дискусій, іронічний (спочатку – образливий) термін «правосек» та мем «візитка Яроша» міцно увійшли до інтернет-сленгу [29]. Неофіційні осередки ПС з'явилися у різних куточках світу, банери на підтримку організації вивішували на стадіонах вболівальники Чехії та Болгарії, ім'я Яроша згадували у своїх піснях рок- та реп-гурти України та Росії. Взагалі «Правий сектор» став політичним явищем принципово нового формату, породженням інформаційної доби – значна частина його популярності була заслугою інтернету та російського телебачення. Особи голови інформаційного відділу та прес-секретаря ПС (перший, Борислав Береза, регулярно наголошував на своєму єврейському походженні, а другий, Артем Скоропадський – громадянин Росії, при тому обидва – російськомовні) – небачений для українських ультраправих випадок, який вписував організацію у контекст культури постмодерну. Це також сприяло зламу стереотипів щодо українських націоналістів, як і той факт, що Д.Ярош народився та виріс у Дніпропетровській області, тобто є «східняком» за походженням.

В березні 2014 р. громадський рух «Правий Сектор» став політичною партією. Формально це було перейменування партії УНА, чії установчі документи було використано. Головою партії обрали Дмитра Яроша, до

проводу також увійшли представники УНА, «Тризубу», «Патріота України» (СНА) та активісти, які не були членами політичних структур. Згодом ПУ вийшов зі складу ПС, а дещо пізніше те ж саме зробила УНА, після чого «ядро» організації майже повністю склали «тризубівці». Загалом «Правий Сектор» відрізнявся змінами формату організації та структури, ідеологічною неоднорідністю, ротацією кадрів. Популярність «бренду» та неможливість в передвоєнних та воєнних умовах проводити ретельний відбір активістів призводили до того, що членами ПС часто ставали не тільки недостатньо підготовлені, а й взагалі далекі від націоналізму люди, які використовували організацію у своїх інтересах. Як наслідок, неодноразово відбувалися скандали та розпуск місцевих осередків [30].

Популярність «Правого Сектору» не принесла йому особливих електоральних успіхів. Дмитро Ярош балотувався на президентських виборах 2014 року, але отримав лише 0,7% голосів (при цьому стався курйоз – російське телебачення, говорячи про результати виборів, назвало Яроша переможцем). Виборчий список ПС на виборах до парламенту набрав 1,80%. Лідер партії виграв вибори на одномандатному окрузі (Дніпропетровська область). При цьому мешканці цього округу за списками проголосували переважно за орієнтований на цінності та електорат старої влади «Опозиційний Блок». Це наштотувало на думку про те, що Яроша обрали не як кандидата-націоналіста, а як «розкручену» персону. Отже, один представник ПС став депутатом Верховної Ради. Ще двоє, формально безпартійні Андрій Денисенко (висунутий від «Блоку Петра Порошенка») та Борислав Береза (самовисування), на той момент фактично лишались представниками «Правого Сектору». Слід додати, що ідею участі ПС у виборах старі «тризубівські» кадри сприйняли доволі неоднозначно.

ВО «Свобода» дещо втратила свою популярність порівняно з 2012 роком. Дії партійного керівництва під час Майдану багатьма були розцінені як нерішучість (хоча самі «свободівці» доводили протилежне), що вплинуло на рейтинг. До того ж пропонована «Свободою» модель націоналізму суттєво відрізнялася від поширеного в масах новітнього бачення цієї ідеології.

Підвищена увага до мовного питання (на тлі появи великої кількості російськомовних українських націоналістів), скандальні висловлювання лідерів (зокрема ті, які були розцінені як ксенофобські) не знаходили підтримки у частини потенційного електорату. Однак певна кількість прихильників в партії все ж лишилася. Олег Тягнибок балотувався у президенти в 2014 р. та набрав 1,16% голосів (на одну позицію попереду Яроша). На осінніх виборах до парламенту список «Свободи» отримав 4,71% і партія не потрапила до Верховної Ради на багатомандатному окрузі. Однак шестеро «свободівців» перемогли на одномандатних округах та стали позафракційними депутатами.

Протягом 2014 р. від «Правого Сектору» поступово віддаляється УНА-УНСО (а точніше, громадська організація «Українська націоналістична самооборона», оскільки партія УНА формально була перетворена на ПС). Співпраця двох структур остаточно припинилася наприкінці року. 4 квітня 2015 р. на з'їзді в Києві представниками УНСО було проголошено про майбутнє відновлення партії УНА. На той час Юрій Шухевич вже не був лідером організації – восени 2014 р. він увійшов до Радикальної Партії Олега Ляшка. Новим головою УНА-УНСО став Костянтин Фуштей (Вінницький). Його перебування на цій посаді викликало питання в багатьох націоналістів, оскільки Фуштей не можна віднести до числа найбільш авторитетних та досвідчених представників УНСО [31]. В липні 2015 р. УНА-УНСО отримала від Міністерства юстиції України відмову в реєстрації партії. Доволі дивною видавалась аргументація, яку нібито озвучили чиновники – в якості причини відмови було названо те, що «у 1942 році УНА-УНСО воювала на боці фашистів» [32].

СНА та ПУ особливою участю у політичному житті не відзначились. Лише голова обох структур Андрій Білецький став народним депутатом – восени 2014 р. він виграв вибори в одному з округів м. Києва.

КУН на парламентських виборах 2014 р. посів передостаннє місце на багатомандатному окрузі, набравши лише 0,05%.

Протягом 2014–2015 рр. виникла низка нових націоналістичних структур (найчастіше – неформальних громадських організацій), однак їхні роль у суспільно-політичних процесах є мінімальною.

Низка чинних та колишніх активістів націоналістичних організацій 1990-х та 2000-х років у 2014 р. пройшла до Верховної Ради за списками та на округах від інших партій: «Радикальної Партії Олега Ляшка» (Юрій Шухевич, виходець з УНСО та СНА Ігор Мосійчук, экс-член проводу ПС Андрій Артеменко, члени «Братства» Андрій Лозовой та Дмитро Лінько, колишній активіст УНА Оксана Корчинська), «Народного Фронту» (Андрій Парубій, Тетяна Чорновол, Ігор Гузь, Олег Медуниця, виходець із КУН Юрій Береза), «Блоку Петра Порошенка» (Сергій Квіт, який, втім, лишився на міністерській посаді, Андрій Денисенко, колишній член «Свободи» Ігор Артюшенко) та інші.

Найважливішим процесом у постмайданівській Україні, який, зокрема, визначив вектор подальшої діяльності і взагалі існування всіх ультраправих організацій, стало розгортання сепаратистського руху в регіонах держави, виникнення самопроголошених «народних республік» та збройна агресія Росії проти України. Про можливість розвитку такого сценарію націоналісти заявляли ще з початку 1990-х років. Підтриманий Російською Федерацією сепаратизм однозначно трактувався всіма націонал-патріотичними силами як загроза для української державності, тому лишитись осторонь вони не могли.

Період березня-квітня 2014 р. і українська влада, і ультраправий рух перебували у певній «розгубленості». Вони ще не встигли «відійти» від кривавих подій на Майдані та анексії Криму, як опинилися перед новим викликом – сепаратизмом на сході та півдні. Державний механізм не був налагоджений потрібним чином (особливо – силові структури), і деякий час не міг адекватно реагувати на події, які стрімко розвивались. Націоналісти закликали вдатися до силового вирішення проблеми та жорстко придушити антиукраїнські виступи у Донецькій, Луганській, а також Харківській, Одеській та деяких інших областях. Такі ідеї до певного часу не знаходили підтримки з боку держави – вона до останнього намагалась вирішити питання мирним шляхом. Наприклад, в квітні київських правих активістів, які вирушили в

Харків для протистояння з проросійськими силами, було затримано та побито працівниками міліції. Загалом члени націоналістичних структур брали активну участь у проукраїнських акціях та сутичках із проросійськими бойовиками в різних містах країни. Першою людиною, яка загинула від рук сепаратистів на сході України, став активіст «Свободи» Дмитро Чернявський, якого було вбито під час бійки після мітингу в Донецьку 13 березня. Коли ж в середині квітня почалося збройне захоплення адміністративних будівель на Донбасі, праворадикали не змогли нічого протиставити добре озброєним та тренованим бойовикам. Сепаратисти за деякий час отримали списки проукраїнських активістів, які стали об'єктами переслідувань (викрадені, вбиті, зникли безвісти або були змушені залишити цей регіон).

У квітні–травні 2014 р. зароджується й надалі розвивається явище, яке стало відповіддю суспільства на загрозу втрати територіальної цілісності та суверенітету держави – український добровольчий рух. Тисячі громадян за власним бажанням долучилися до офіційних та неофіційних збройних формувань. Безпосередню участь в цьому взяли праворадикальні організації, в першу чергу – шляхом створення власних добровольчих загонів.

Одним із перших таких загонів став батальйон «Азов», заснований на початку травня 2014 р. Юридичною підставою для його появи стало рішення МВС України про створення спеціальних підрозділів патрульно-постової служби «на базі громадських формувань». На початковому етапі до батальйону увійшли представники двох організацій – «Патріоту України» та «Автомайдану». Надалі «ядром» «Азову» були «Патріот України» та Соціал-національна асамблея. Командиром батальйону став керівник цих двох структур Андрій Білецький. Також до керівництва «Азову» увійшли відомі члени «Патріоту» та СНА Ігор Мосійчук (пізніше залишив ці формування), Володимир Шпара, Олег Однороженко. Більшість бійців на початковому етапі також належала до «Патріоту України». Влітку 2014 р. до батальйону приєднався відомий активіст націоналістичного руху початку 1990-х рр. Роман Зварич. База батальйону спочатку знаходилась у м. Бердянськ, пізніше – у Маріуполі. Серед бойових операцій за участі Азова можна згадати звільнення

Маріуполя, бої за Мар'їнку та Широкине. У вересні 2014 р., батальйон було розширено до полку особливого призначення, у листопаді – переведено до складу Національної гвардії України. В липні 2015 р. А.Білецький заявив про майбутнє перетворення полку на бригаду спеціального призначення.

Друге найбільше збройне формування, створене українськими праворадикалами – Добровольчий український корпус. Ініціатором його заснування в червні 2014 р. став «Правий Сектор». Корпус очолив Андрій Стемпіцький, який водночас лишався командиром «Тризубу» ім. С.Бандери. З часом було затверджено структурну модель, згідно з якою до військово-політичного руху «Правий Сектор» (на чолі з Дмитром Ярошем) входять ДУК та політична партія ПС (голова – Андрій Тарасенко). ДУК побудував розгалужену мережу своїх структур по всій країні: запасні батальйони (створені за територіальним принципом), бази, учбові центри і т.д. Наймасштабнішими бойовими епізодами за участі ДУК стали бої за Донецький аеропорт та селище Піски. Серйозною проблемою ДУК стала відсутність офіційного статусу – формально такого підрозділу не існувало в складі жодної української силової структури. Відповідно іноді з'являлася інформація про можливе примусове роззброєння корпусу.

Близькі до себе підрозділи має і ВО «Свобода». Батальйон МВС «Січ» було створено в червні 2014 р. Більшість його бійців – члени «Свободи», командир – Олександр Писаренко. Також у складі 93 Окремої механізованої бригади ЗСУ існує зведена штурмова рота «Карпатська Січ» на чолі з колишнім нардепом від «Свободи», а також вихідцем з ДСУ Олегом Куциним.

Добровольчий батальйон «ОУН» було створено влітку 2014 р. на базі батальйону територіальної оборони м. Ніжин. Після невдалих спроб зареєструвати батальйон під назвою «Азов-2» («Азов-Січ») цей підрозділ увійшов до складу ДУК, де перебував до серпня 2014 р. У серпні було засновано окремий добровольчий батальйон ОУН на чолі із відомим праворадикальним активістом (членом декількох організацій) Миколою Коханівським. До складу батальйону «ОУН» увійшли переважно молоді члени різних націоналістичних структур. Тривалий час батальйон тримав позиції у

селищі Піски під Донецьком, поки не був виведений звідти у квітні 2015 р. Як і у випадку з ДУК, цей підрозділ має проблему з легалізацією та досі не набув офіційного статусу. Крім того, у батальйоні відбувся внутрішній конфлікт: частина бійців на чолі з колишнім заступником командира Борисом Гуменюком вийшла з підпорядкування Коханівському та утворила підрозділ «ОУН-ЗСУ» в складі Збройних Сил України.

Хоч партія УНА і стала офіційно «Правим Сектором», військові структури УНСО діяли окремо ще до розриву відносин ПС та УНА-УНСО (яке відбулося наприкінці 2014 р.). Влітку 2014 року було оприлюднено інформацію про створення Українською націоналістичною самообороною окремого батальйону у складі Збройних сил України.

Окремий підрозділ було сформовано і членами організації «Братство» Дмитра Корчинського. Спочатку це була «Сотня Ісуса Христа» в складі «Азову», потім вона перейшла до складу батальйону «Шахтарськ», а у вересні 2014 року на її основі було сформовано роту спеціального призначення МВС «Свята Марія». Командиром підрозділу був Дмитро Лінько, якого восени 2014 р. замінив Олексій Середюк (Лінько був обраний депутатом Верховної Ради). Дмитро Корчинський був зарахований до роти помічником гранатометника.

Серед переваг збройних формувань, створених праворадикальними структурами (як і всіх добровольчих підрозділів) зазвичай називають високий рівень мотивації бійців.

Окрім перерахованих підрозділів значна частина активістів ультраправих організацій (зокрема тих, був причетний до них в кінці 1980-х та у 1990-х рр.) взяла участь у бойових діях у складі інших формувань Збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ та Національної гвардії України.

У розгортанні українського добровольчого руху не останню роль зіграв досвід, раніше набутий ультраправими в лавах парамілітарних організацій та, рідше, під час участі в закордонних конфліктах.

Всі українські ультраправі формування взяли активну участь у подіях, які пізніше отримали назву Революція гідності. Вони представляли радикальне крило протестувальників, часто протиставляли себе опозиції. Початкову

основну вимогу Майдану, євроінтеграцію, країні праві здебільшого не підтримували.

Двома основними «центрами тяжіння» для націоналістів під час революції стали «Свобода» (О.Тягнибок вважався одним з трьох лідерів опозиції) та новостворене неофіційне формування «Правий сектор», до якого увійшли «Тризуб», «Патріот України» та низка дрібніших організацій.

Різні складові ультраправого дискурсу попередніх років (починаючи з гасел та символіки) зіграли роль під час протестів. Основна частина опозиції тривалий час відмежовувалась від радикалів, іноді звинувачуючи їх у провокаціях. Крайні праві стали більш помітною силою після загострення протистояння в січні 2014 р.

Під час революції та згодом після її завершення неофіційний статус «головної націоналістичної організації» перейшов від «Свободи» до «Правого сектору».

Діяльність крайніх націоналістів, яка начебто несе загрозу для росіян України, стала одним з приводів для анексії Росією Криму та початку сепаратистських виступів у східних та південних областях.

Найбільш важливий процес, який розпочався під час революції та триває досі – докорінна зміна ставлення суспільства до українського націоналістичного руху та його представників. Цьому сприяв зокрема той факт, що саме ці організації найбільш чітко передбачили російську агресію проти України. Елементи ультраправої риторики поширилися на всі сфери інформаційного простору України, а також на правочентристські і навіть центристські політичні сили.

Після початку антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях праворадикальні організації зробили значний внесок у становлення українського добровольчого руху. Ними було створено такі військові підрозділи, як батальйон (пізніше полк) «Азов», Добровольчий український корпус «Правий сектор», «Січ», «Карпатська Січ», «ОУН», «Свята Марія».

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження відповідно до мети дисертації зроблено наступні узагальнення та підбито підсумки, основні з яких виносяться на захист.

Історіографія теми новітніх українських організацій є доволі широкою і такою, що охоплює різні сторони проблеми. Однак переважна більшість робіт не присвячена безпосередньо предмету дослідження. Насамперед це праці, які висвітлюють суспільно-політичний контекст тієї доби, про яку йдеться в дисертації. Кількість узагальнюючих та вузькосюжетних досліджень, які стосуються власне українських націоналістичних організацій кінця 1980-х – 2001 рр., є відносно незначною. Коло питань, які піднімаються в них, не є надто широким. До того ж основна частина цих робіт була написана та опублікована ще в 1990-ті роки. Все це обумовлює необхідність подальшого вивчення вказаного явища.

Комплекс джерел із зазначеної проблематики представлений письмовими (опублікованими та неопублікованими) документами, фото- та відеоматеріалами, художніми творами, інтернет-ресурсами, усними джерелами та даними соціологічних досліджень. Залучені джерела дозволяють здійснити ґрунтовний аналіз становлення та розвитку націоналістичного руху та окремих його представників в Україні, побудови ними власних ідеологічних конструкцій, основних напрямків діяльності, особливостей їхнього регіонального поширення та місця у суспільстві та політичному полі.

Факторами, які сприяли швидкій інституаціалізації українського націоналістичного руху на етапі перебудови, були досвід минулих поколінь (боротьба ОУН і УПА та подальші епізоди підпільної боротьби), історична пам'ять частини населення, помітна національна складова у загальному опозиційному русі, неспроможність влади адекватно реагувати на виклики національних рухів у СРСР, а також діяльність націоналістичних структур у діаспорі з перспективою її перенесення на терени України. Радянській

пропаганді, яка велася протягом попередніх десятиліть, а також різноманітним контрзаходам влади не вдалося завадити швидкому розгортанню націоналістичних організацій. Однак вони, очевидно, стали однією з причин, за яких націоналістичний рух не набув справді масового характеру. Націоналістичні та націонал-демократичні структури були взаємопов'язані та впливали один на одного, але дистанція між ними дедалі збільшувалась.

Незважаючи на поширену тезу про необхідність єднання всіх націоналістів цей рух ніколи не був монолітним. Активісти гуртувались навколо певних ідей (які являли собою різні варіанти бачення українського націоналізму), концепцій боротьби за мету – Українську соборну самостійну державу, а також конкретних лідерів. Протягом 1990-х років в Україні діяло 4-5 основних праворадикальних організацій, створених за часів як перебудови, так і незалежності. За формою це були переважно політичні партії з афілійованими громадськими об'єднаннями, як зареєстрованими, так і неформальними.

Ідеологія новітніх націоналістичних організацій базувалася на працях теоретиків українського інтегрального націоналізму минулих часів, насамперед Дмитра Донцова. Однак тлумачення спадку класиків в кожній структурі відрізнялося. Лідери новітніх організацій також виступали в ролі ідеологів. Поступово кожне праворадикальне об'єднання формує власну ідеологічну парадигму. Принципові відмінності зазвичай полягали в поглядах на визначення нації (етнічний або політичний підхід), припустимі методи боротьби, можливість ідеологічних запозичень та трансформацій. Спільною для ідеології практично всіх організацій націоналістичного спрямування була недостатня увага до соціальних та економічних аспектів.

Двома найбільш доступними шляхами комунікації з широкими масами для націоналістів були вуличні акції та випуск друкованої продукції. Ці напрямки діяльності слугували цілям як агітаційним, так і просвітницьким цілям.

Незважаючи на часто деклароване скептичне ставлення до виборів та демократичної системи як такої, націоналісти брали участь у всіх

парламентських виборчих кампаніях 1990-х років. Результати в більшості випадків були менш успішними, ніж сподівалися ультраправі. Ані ситуація в країні, ані діяльність самих націоналістичних партій не сприяли збільшенню їхньої популярності серед електорату. Незважаючи на заперечення націоналістами тези про західноукраїнські регіони як єдиний можливий ареал їхнього успіху, результати виборів тільки підтверджували цей постулат. Діяльність депутатів від націоналістичних партій у Верховній Раді за деякими виключеннями торкалася гуманітарних питань. Рівень їхньої активності в стінах парламенту порівняно з представниками інших політичних сил був середнім або низьким.

Створення власних воєнізованих структур – напрямок діяльності, який в історії незалежної України був властивим тільки для праворадикальних організацій. Їхньому виникненню сприяли розчарування у легальних демократичних методах (або неприйняття з самого початку), протистояння націоналістам з боку деяких політичних сил, а також вірогідність загрози територіальній цілісності та суверенітету України. Додатковими факторами цього процесу були занепад державної системи виховання молоді та зниження соціального статусу військовослужбовців.

У своїх теоретичних розробках націоналісти активно шукали союзників України за кордоном та окреслювали майбутні сфери впливу держави. Найбільш вірогідними союзниками вважалися деякі країни колишнього СРСР та соціалістичного табору, найпершим супротивником – Росія. Деякі націоналістичні організації намагалися на практиці втілювати свої зовнішньополітичні концепції. Зазвичай це полягало в налагоджуванні контактів із зарубіжними однодумцями. Найбільш резонансними проявами і парамілітарного, і закордонного напрямків діяльності українських націоналістів 1990-х років стала участь у локальних збройних конфліктах. Ці епізоди не надто впливали на загальний перебіг подій, але мали значний пропагандистський ефект та викликали суспільну зацікавленість.

Націоналістичні організації не були схильними до єднання як між собою, так і з іншими політичними силами. В цьому відношенні їм були властиві категоричність, несхильність до компромісів, відсутність «гнучкості» та дипломатичності. Навіть незначні ідейні розбіжності часто ставали причиною запеклою ворожнечі. До цього додавалися фактори конкуренції на спільному електоральному полі та особиста неприязнь лідерів та активістів. Рідкісні випадки об'єднання націоналістів між собою та націоналістів з представниками інших політичних течій мали спорадичний, ситуативний характер.

Після проголошення незалежності України праворадикали опинилися перед дилемою: визнати цю державу «своєю» та конструктивно діяти, співпрацюючи з владою, або відмежуватися від загальної державної та політичної системи, проголосити її «неукраїнською» та протиставити себе їй. Більшість націоналістичних організацій схилилася до другої позиції. Цьому сприяло, зокрема, провідне становище колишньої партноменклатури та старої технократичної еліти у системі влади. Цей факт впливав не тільки на риторику націоналістів, а й на методи та напрямки їхньої діяльності. По мірі радикалізації націоналістичного руху сприйняття його з боку держави дедалі погіршувалось. Особливо відчутним це стало в перші роки президентства Леоніда Кучми. Найбільш помітним проявом динаміки відносин влади та націоналістів стала низка масштабних та епізодичних кримінальних справ проти праворадикальних активістів.

Особливу увагу в програмах та практичній діяльності націоналісти приділяли взаємодії з такими інституціями, як українські церкви (насамперед християнські) та армія. В цих структурах праві бачили потенційних союзників у справі побудови національної держави. Українські церкви та армія мали в той час низку проблем: перші – питання остаточної легітимізації на тлі протидії з боку домінуючої УПЦ МП, другі – скорочення фінансування та падіння престижу служби. Крім того, суттєвим недоліком Збройних Сил націоналісти вважали ідейну «неукраїнськість» більшості кадрів. Ультраправі структури в різний спосіб намагалися сприяти розв'язанню цих проблем. Однак міцного

стабільного союзу в тому форматі, в якому його бачили націоналісти, жодного разу утворено так і не було.

Образ націоналістів в засобах масової інформації та суспільній свідомості за інерцією відтворював низку тез, сформульованих ще радянською владою: про ксенофобію як обов'язкову складову націоналізму, «звірства» та колабораціонізм «бандерівців» і т.д. Крім того, на націоналістів часто покладали провину за розпад СРСР та економічні негаразди 1990-х рр. Особливо це було властивим для східних та південних регіонів України, мешканці яких практично не мали доступу до об'єктивної інформації про націоналістичні організації. В той же час головним досягненням націоналістів цього періоду можна вважали часткову нейтралізацію цього негативного образу, що обумовило суттєвішу роль націоналістичного дискурсу в наступні десятиліття.

Період 2001-2004 рр. можна охарактеризувати зниженням інтенсивності діяльності праворадикальних організацій, але після цього почалася нова хвиля їхньої активності. Коло проблем, до яких апелювали крайні націоналісти, в цей час розширилося. Одним із проявів зростання протестних настроїв за часів президентства В.Януковича стало збільшення рівня підтримки ультраправих.

Праворадикали хоч і являли меншість серед учасників Революції гідності, але поширювали свої символічні та ідейні конструкти на все протестне середовище. В очах суспільства саме ультранаціоналісти (зокрема нова організація – «Правий Сектор») стали головним учасником силових протистоянь у центрі Києва. На тлі подій зими-весни 2014 р. та відповідного зростання патріотичних настроїв в українському суспільстві роль крайніх правих сил у суспільстві зросла на порядок. Націоналісти стали одними з ініціаторів розгортання українського добровольчого руху, який виник за умов збройної агресії Росії проти України.

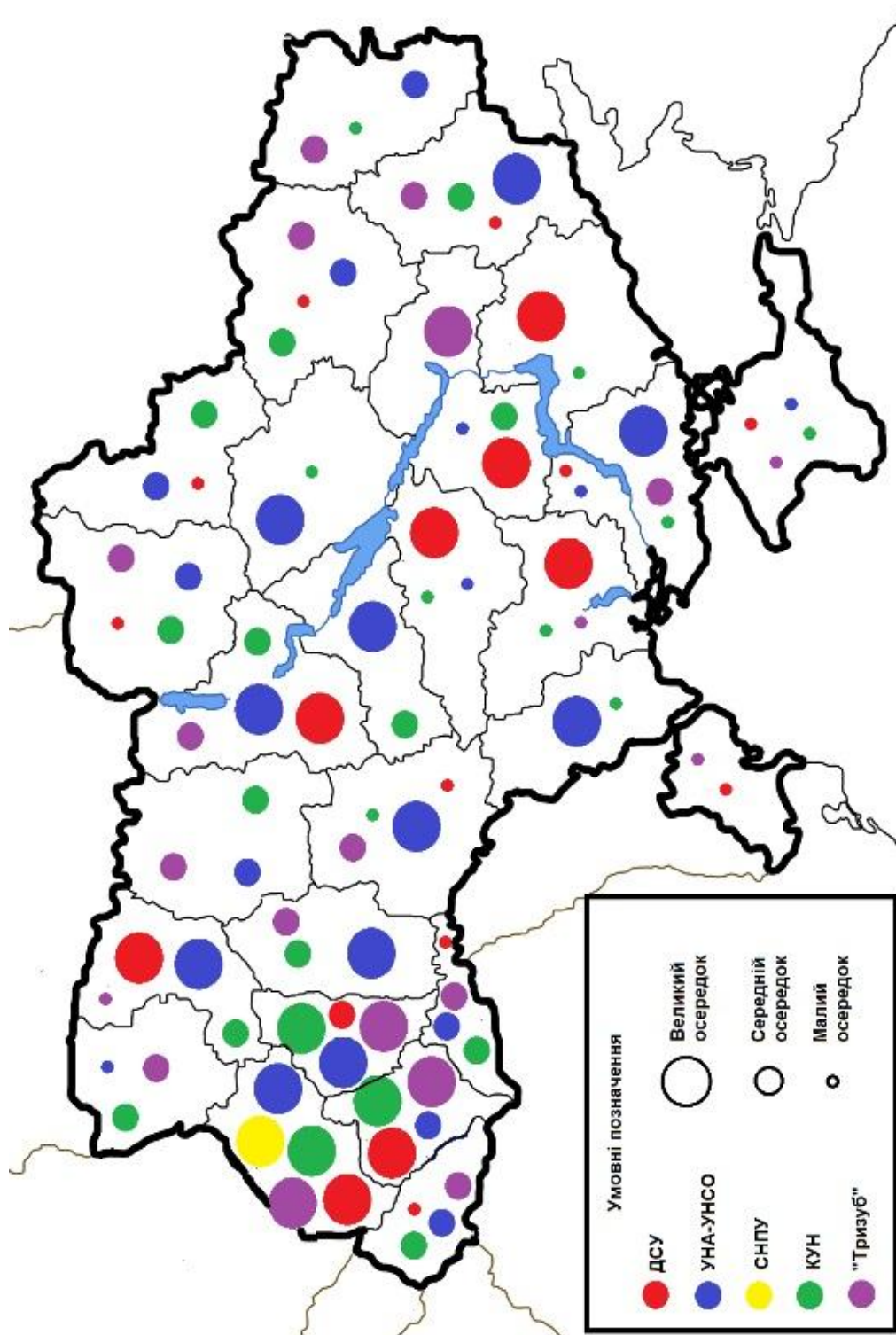
Перспективними для подальшого дослідження є такі аспекти теми, як більш детальний аналіз всіх аспектів ультраправого руху 2001-2015 рр., структура крайніх націоналістичних організацій, участь у місцевих виборах та активність

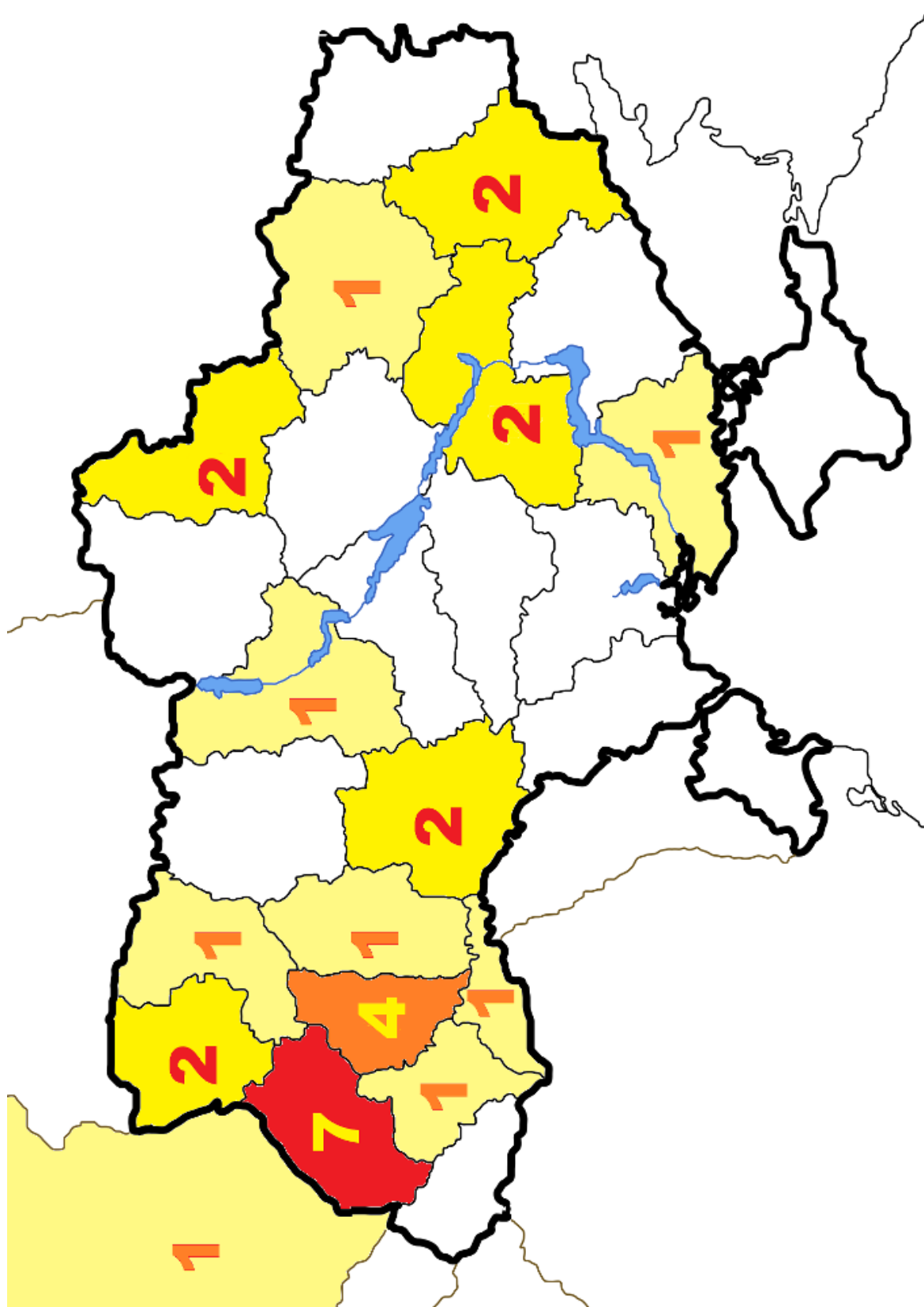
у органах місцевого самоврядування, діяльність дрібних партій, громадських організацій, а також позаорганізаційних активістів. Крім того, актуальними можуть стати дослідження, які містять порівняння українських праворадикальних структур з лівими організаціями, проросійськими націоналістичними формуваннями України, а також націоналістичними рухами інших країн.

ДОДАТКИ

Додаток А

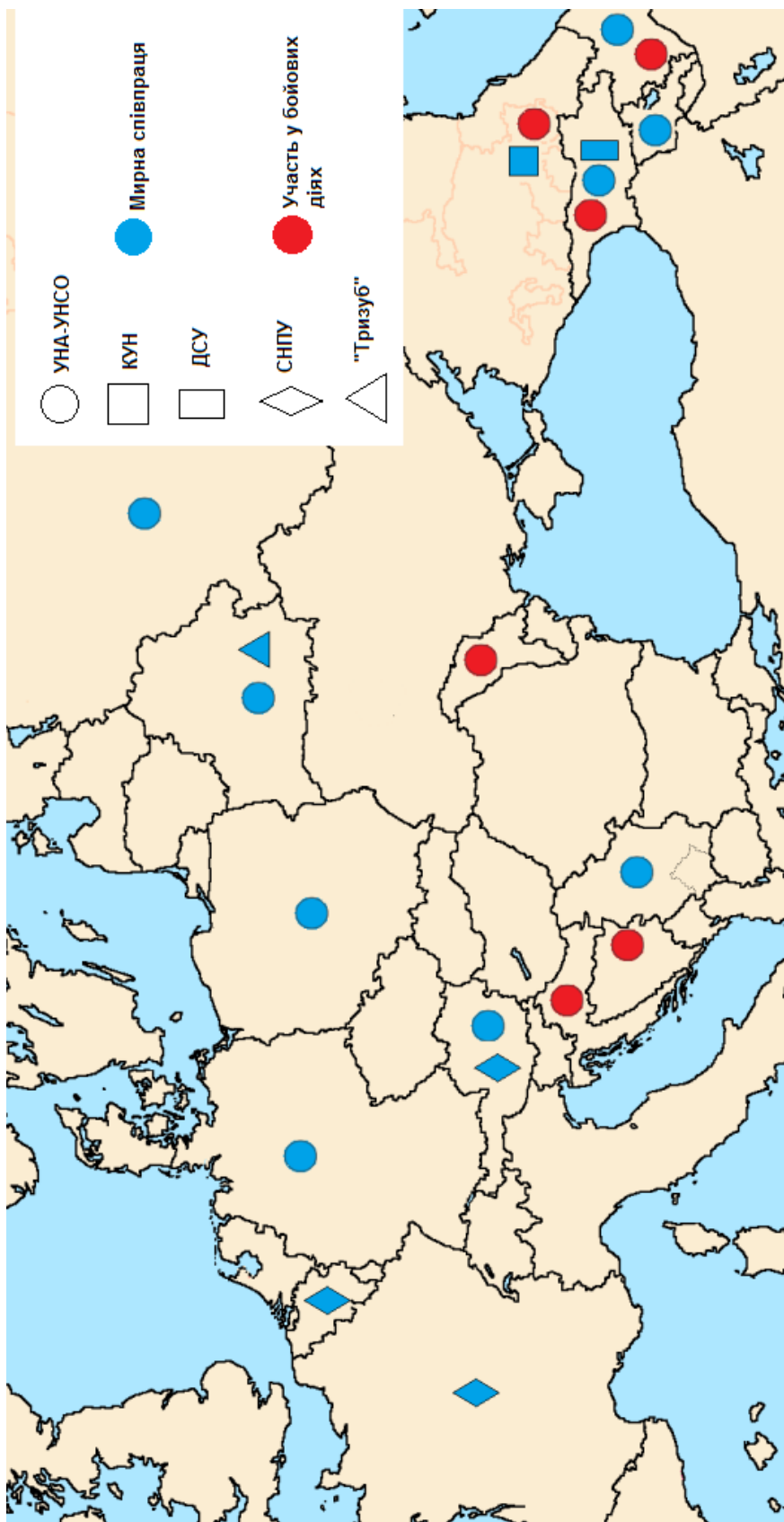
Регіональне поширення осередків українських праворадикальних організацій (станом на середину 1990-х років)

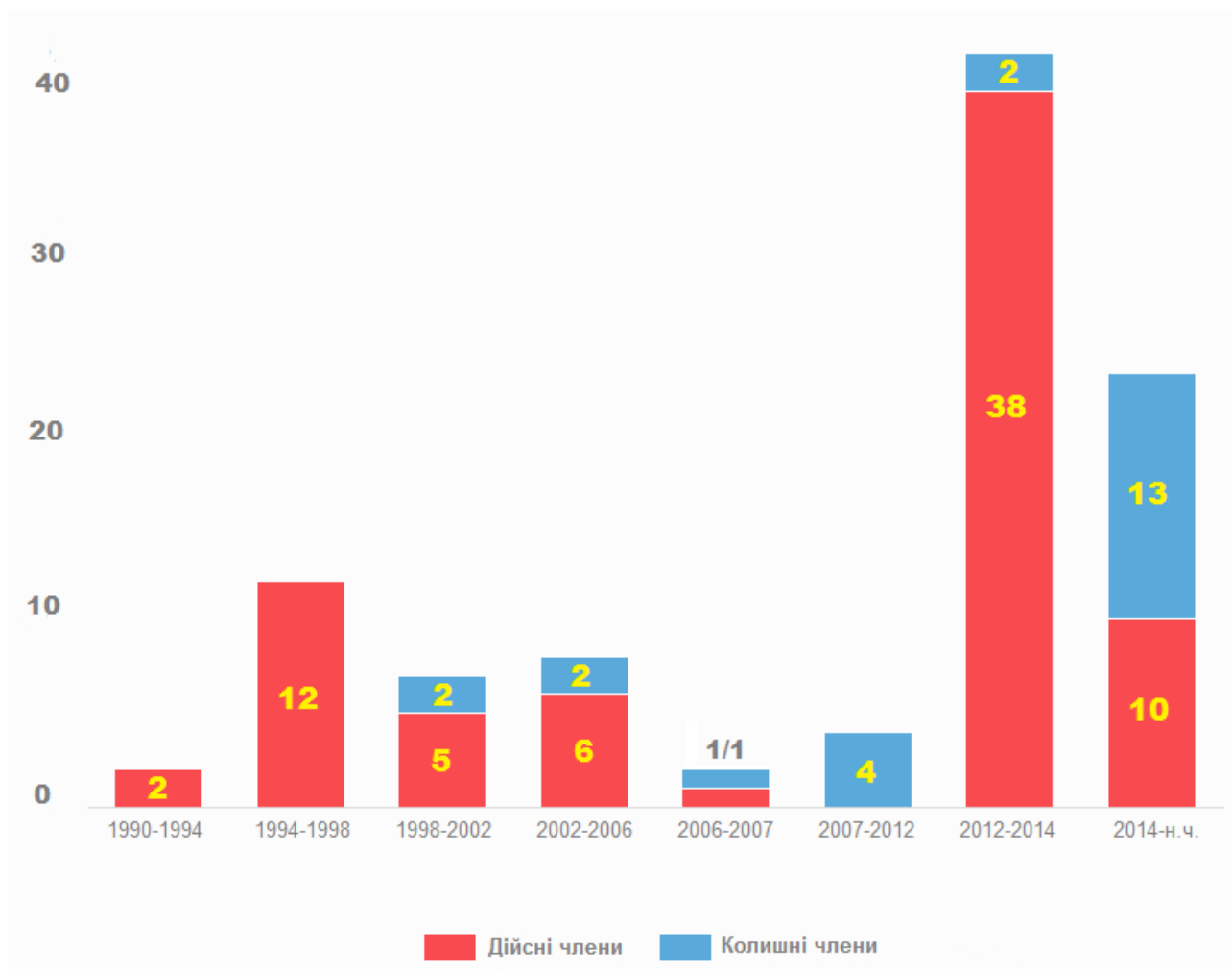
Регіони походження лідерів українських праворадикальних організацій

Додаток В

Закордонна активність українських праворадикальних організацій (1990-ті роки)

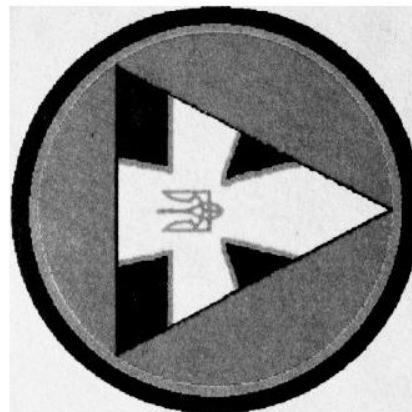
Кількість дійсних та колишніх членів праворадикальних організацій серед депутатів Верховної Ради

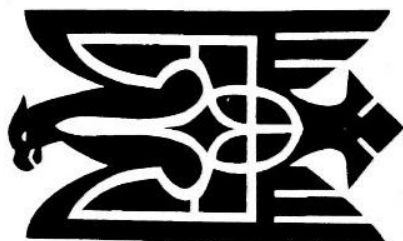
Емблеми українських праворадикальних організації 1990-х років

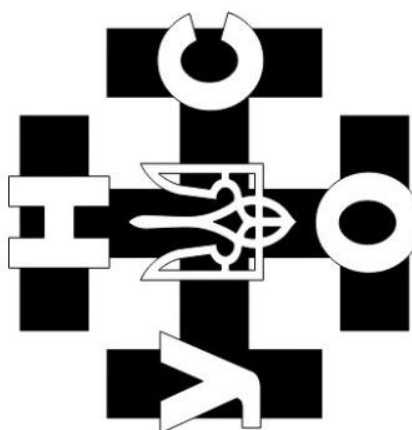
УНА

КУН та "Тризуб" ім. С. Бандери

ДСУ (з 1994 р.)

УНСО

ДСУ (до 1994 р.)

УНС

ПРИМІТКИ

РОЗДІЛ 1

Підрозділ 1.1.

1. Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – Ч. 3. – С. 150–167.
2. Кулик В. Націоналізми в сучасній Україні / В. Кулик // Дух і літера. – 1997. – Ч. 1–2. – С. 61–87.
3. Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: a minority faith / A. Wilson. – Cambridge : University press, 1997. – 300 p.
4. Сисин Ф. Переважна меншість / Ф. Сисин // Критика. – 1998. – Ч. 5. – С. 6–9.
5. Рябчук М. (Де)міфологізація націоналізму / М. Рябчук // Критика. – 1998. – Ч. 5. – С. 10–16.
6. Kuzio T. Radical nationalist parties and movements in contemporary Ukraine before and after independence: the right and its politics, 1989–1994. / T. Kuzio // Nationalities Papers. – 1997. – Vol. 25, № 2. – P. 211–242.
7. Nahaylo B. Ukraine. / B. Nahaylo // The Politics of Intolerance. Special Issue: RFE/RL Research Report. – 1994. – Vol. 3, № 16. – P. 42–49.
8. Гарань О.В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України / О.В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 198 с.
9. Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989–1991 рр.: автореф. дис... дра іст. наук у формі наук. доповіді: 07.00.01 / Гарань О. В.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 82 с.
10. Політичні партії України / О. П. Голобуцький [та ін.]; ред. В. М. Якушик; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Центр суспільно-політичних досліджень. – К.: Кобза, 1996. – 144 с.
11. Голобуцький О.П. Вибори-98: аналіз передвиборчих блоків в Україні напередодні парламентських виборів / О. П. Голобуцький та ін.; Український

- центр політичного маркетингу, Політичне об'єднання "Молода Україна". – К., 1997. – 101 с.
12. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні / В. Кулик; Центр дослідж. нац. безпеки при Нац. ун-ті "Києво-Могилянська академія". – К., 1999. – 64 с.
 13. Solchanyk R. The Radical Right in Ukraine / R.Solchanyk // The Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989 / Ed. S.P. Ramet. – University Park, 1999. – P. 279–296.
 14. Маслак О. Націоналізм 90-х. Post scriptum / О. Маслак // Смолокип України. – 2002. – №3(30). – С. 4.
 15. Труш В. Націоналістичні організації України періоду незалежності: здобутки, втрати, перспективи / Труш В. // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2006 р. / Наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2006. – С. 239–247.
 16. Kubicek P. What Happened to the Nationalists in Ukraine? / P. Kubicek // Nationalism and Ethnic Politics. – 1999. – Vol. 5, №1. – P. 29–45
 17. Бондаренко К. Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес / К. Бондаренко // Поступ. – 2000. – №96 (540).
 18. Умланд А. Крайне слабые [Електронний ресурс] / А. Умланд // Корреспондент, 21 июня 2008. – Режим доступа: <http://blogs.korrespondent.net/opinions/497561-mnenie-krajne-slabye>
 19. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження / В. Кулік [та ін]. – К. : Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 457 с.
 20. Рябченко В. Правий фланг в Україні: досвід виборчих перегонів / В. Рябченко [Електронний ресурс] // Депутат. 2005–2006. – №1. – Режим доступа: <http://banderivets.ho.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista320>
 21. Dymerskaya-Tsigelman L., Finberg L. Antisemitism of the Ukrainian Radical Nationalists: Ideology and Policy / L. Dymerskaya-Tsigelman, L. Finberg // Analysis

- of Current Trends in Antisemitism. 1999. – Режим доступу: <http://sicsa.huji.ac.il/14liud.html>
22. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990–2000. Частина 1 (1990–1994 pp.) / В. Мирончук // Однострій. – 2000. – № 4. – С. 23–31.
23. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990–2000. Частина 2 (1995–2000 pp.). / В. Мирончук // Однострій. – 2000. – № 5. – С. 43–46.
24. McGregor A. Radical Ukrainian Nationalism and the War in Chechnya [Електронний ресурс] / A. McGregor // North Caucasus Analysis. – 1999, Vol. 7, No. 13. – Режим доступу: [http://jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=3198](http://jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=3198).
25. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) / Г. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>
26. Umland A., Shekhovtsov A. Ultraright Party Politics in Post-Soviet Ukraine and the Puzzle of the Electoral Marginalism of Ukrainian Ultranationalists in 1994 2009 / A. Umland, A. Shehovrsov // Russian Politics and Law. – 2013. – Vol. 51, No. 5. – P. 33–58.
27. Шеховцов А. Всеукраинское объединение «Свобода»: проблема легитимности борьбы за власть / А. Шеховцов // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2013. – № 1. – С. 22–63.
28. Умланд А. Упадок украинской демократии, восход Всеукраинского объединения «Свобода» и подрыв международного имиджа Киева [Електронний ресурс] / А. Умланд // Geopolitika. – 2010. – 30 октября. – Режим доступу: <http://www.geopolitika.lt/?artc=4304>.
29. Умланд А. Трансформация украинского партийного спектра: политические причины и последствия взлета Всеукраинского Объединения «Свобода» [Електронний ресурс] / А. Умланд // Полит.ру. Аналитика. – 2012. – 20 декабря. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2010/12/20/ukraine/>

30. Shekhovtsov A. The Creeping Resurgence of the Ukrainian Radical Right? The Case of the FreedomParty / A. Shekhovtsov // *Europe–Asia Studies*. – 2011. – Vol. 63, № 2. – P. 203–228
31. Umland A., Shekhovtsov A. Ukraine's Radical Right / A. Umland, A. Shekhovtsov // *Journal of Democracy*. – 2014. – Vol. 25, No. 3. – P. 58–63.
32. Shekhovtsov A. The Ukrainian Far–Right before and since the Revolution / A. Shekhovtsov // *Religion & Society in East and West*. – 2014. – Vol. 42, No. 5–6. – P. 17–19.
33. Умланд А. Исследования современных украинских ультранационалистических партий – с чистого листа: четыре причины недостаточного изучения постсоветских правозэкстремистских движений в Украине / А. Умланд // *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание*. – 2013. – №1. – С. 7–21.
34. Лихачев В. Правый экстремизм в Украине на подъеме, ч. 1 [Электронный ресурс] / В. Лихачев // *Евроазиатский еврейский конгресс : аналитика*. 29 октября 2012. – Режим доступа: <http://eajc.org/page18/news34105.htm>
35. Лихачев В. Правый экстремизм в Украине на подъеме, ч. 2 [Электронный ресурс] / В. Лихачев // *Евроазиатский еврейский конгресс : аналитика*. 29 октября 2012. – Режим доступа: <http://eajc.org/page18/news34106.htm>
36. Лихачев В. Социал-националисты в Раде : как они туда попали и чего от них ждать [Электронный ресурс] / В. Лихачев // *Евроазиатский еврейский конгресс: аналитика*. 15 ноября 2012. – Режим доступа: <http://eajc.org/page18/news34514.html>.
37. Лихачев В. Тягныбок и все-все-все: «Свобода» в общеевропейском контексте / В. Лихачев // *Евроазиатский еврейский конгресс: аналитика*. 10 февраля 2013. – Режим доступа: <http://eajc.org/page18/news36306.html>.
38. Likhachev V. Right-Wing Extremism in Ukraine: The Phenomenon of Svoboda / V. Likhachev. – Kyiv, 2013. – 26 p.
39. Лихачев В. «Правый сектор» и другие: национал-радикалы и украинский политический кризис конца 2013 г. – начала 2014 г. / В. Лихачев // *Форум*

новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2014. – №2. – С. 75–116.

40. Kuzio T. Populist-Nationalists in Ukraine / T. Kuzio // *Ukraine Analyst*. – 2009. – Vol. 1., №16. – P.1–4.

41. Васильчук Є. О. Політичний радикалізм та екстремізм у молодіжному середовищі України / Є. О. Васильчук. – Черкаси: «Палліум», 2014. – 514 с.

42. Васильчук Є. О. Ідеологічні доктрини українських правоекстремістських об'єднань у контексті постмодерністського дискурсу (на прикладі УНА-УНСО) / Є. О. Васильчук // *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2013. – № 3 (19). – С. 16–20

43. Панченко В.Г. Ідеологія сучасного українського націоналізму : економічний аспект / В. Г. Панченко; Ін-т суспіл. дослідж. – Дніпропетровськ : Акцент, 2012. – 103 с.

44. Панченко В.Г. Легалізація та діяльність ОУН в Україні протягом 1990-х рр. / В.Г. Панченко // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – Вип. XXX – С. 38–42.

45. Мороко В.В. Парти́йне будівництво в сучасній Україні (1996 – 2010 рр.) : монографія / В. В. Мороко; Запорі́з. нац. ун-т. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 207 с.

46. Плотников Д.С. Националистические партии и движения как акторы политического процесса России и Украины: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Д. С. Плотников, Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2010. – 38 с.

47. Бышок С. Иллюзия свободы. Куда ведут Украину новые бандеровцы. Второе издание / С. Бышок. – М.: Книжный мир, ФРИГО «Народная дипломатия», 2013. – 352 с.

Підрозділ 1.2.

1. ЦДАГО України, Ф. 271. Українська республіканська партія (УРП), м.Київ (1990– 2007).
2. ЦДАГО України, Ф. 270. Народний рух України (НРУ, Рух), м.Київ (1989 – по теперішній час).
3. ЦДАГО України, Ф. 327. Колекція документів з проведення виборів Президента України 2004 року (Помаранчева революція).
4. ЦДАГО України, Ф. 332. Колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об'єднань та їх представників у виборах Президента України, депутатів Верховної Ради України і місцевих рад (1994 – по теперішній час).
5. Незважаючи на короткий проміжок часу, який відділяє нас від предмету дослідження, значну частину джерел було втрачено. Одні структури фактично та юридично припиняли існування, інші переживали розколи, зміну керівництва (яка часто супроводжувалась конфліктами), «переїзди» проводу (наприклад, зі Львова до Києва) та кримінальні переслідування. Все це аж ніяк не сприяло збереженню документів – організаційні архіви губилися або «розпорошувались». Відомі випадки, коли активісти навмисно знищували всі важливі організаційні папери, аби їх не було знайдено правоохоронцями під час обшуків.
6. Приватний архів Владислава Мирончука. м. Київ.
7. Приватний архів Вахтанга Кіпіані. м. Київ.
8. Приватний архів Віктора Рога. м. Київ.
9. Приватний архів Романа Ковалю. м. Київ.
10. Приватний архів Павла Хобота. м. Дніпропетровськ.
11. Приватний архів Олександра Черненка. м. Запоріжжя.
12. Приватний архів Олександра Єсіпова. м. Дніпропетровськ.
13. Приватний архів В'ячеслава Труша. м. Лозова Харківської обл.
14. Приватний архів Олександра Добровольського. м. Слов'янськ Донецької обл.
15. Приватний архів Юрія Криворучка. м. Львів.

16. Приватний архів Миколи Поліщука. м. Київ.
17. Приватний архів Сергія Мороза. м. Лозова Харківської обл.
18. Приватний архів Федора Турченка. м. Запоріжжя.
19. Бандерівець [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://banderivec.ho.ua/index.php>
20. Сайт УНА-УНСО [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://unso.tripod.com/>
21. Націоналісти 90-х [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.facebook.com/rightwing90s>
22. Дзеркало тижня. Архів номерів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://gazeta.dt.ua/archives>
23. Архів газети «День» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.day.kiev.ua/uk/archivenewspaper>
24. Поступ. 1999-2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://postup.brama.com/arkhivindex.html>
25. Газета «Коммерсантъ». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.kommersant.ru/daily>
26. Archiwum Gazety Wyborczej [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.archiwum.wyborcza.pl/Archiwum/0,0.html>
27. Archiwum Rzeczypospolitej [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://archiwum.rp.pl/>
28. Програма Соціал-Національної Партії України [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: <http://www.vatra.cc/sotsial-natsionalizm/prohrama-sotsial-natsionalnoyi-partiyyi-ukrayiny.html>
29. Програма Соціал-Національної Партії України // Приватний архів автора.
30. Бібліотека Української націоналістичної спілки. Збірка статей «Частина 1». – БМ, 1991. – 36 с.
31. Правий напрям. Статті з газети "Соціал-націоналіст". – Львів: "Ліга-Прес", 1998. – 68 с.
32. Коваль Р. Філософія українства / Р. Коваль – К., 1995. – 63 с.

33. Парубій А. Погляд справа. Статті, виступи, інтерв'ю / А. Парубій – Львів: "Орієнтири", 1999. – 44 с.
34. Зварич Р. Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму (спроба синтезу) / Р. Зварич. – Київ – Мюнхен: Український Освітній Інститут. 1992. – 56 с.
35. Шлях перемоги. Всеукраїнська газета Братства ветеранів національно-визвольної боротьби (юридично), офіційне видання ОУН(р) (фактично). – Львів 1992–2000.
36. Нація і держава. Видання Конгресу українських націоналістів. – Київ, 2003–2015.
37. Бандерівець. Видання Донецької обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Донецьк, 1994.
38. На грані двох світів. Газета Конгресу українських націоналістів. – Івано-Франківськ, 1996.
39. Степова Україна. Газета Херсонської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Херсон, 1994.
40. Націоналістична доба. Подільська газета Конгресу українських націоналістів. – Хмельницький, 1997.
41. Відродження. Орган Чернівецького обласного проводу Конгресу українських націоналістів. – Чернівці, 1995–1998.
42. Гарт. Газета Тернопільської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Тернопіль, 2006.
43. Час київський. Видання Київської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Київ, 2005.
44. Заграва. Газета Стрийського окружного проводу Конгресу українських націоналістів. – Стрий, 1992–1996.
45. Український націоналіст. Газета організації Конгресу українських націоналістів. – Дубно, 1997.
46. Націоналістичний вісник. Вісник інформаційно-ідеологічної референтури Конгресу українських націоналістів Калущини. – Калуш, 2001.

47. Криця. Газета Косівської районної організації Конгресу українських націоналістів. – Косів, 2001.
48. Хлібороб. Газета Полтавської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Лубни, 1994.
49. Українські проблеми. Журнал України та діаспори. – Київ, 1993–1998.
50. Воля і Батьківщина. Український часопис. Львівська обласна організація Конгресу Українських Націоналістів. – Львів, 1996–2000.
51. Свобода народів. – Львів, 1995–1996.
52. Визвольний шлях. Суспільно-політичний, літературний і науковий місячник. – Київ, 2004–2010.
53. Інформаційний бюлетень. Бюлетень кошової управи Братства вояків Української повстанської армії. – Запоріжжя, 1999–2001.
54. Прес-бюлетень. Інформаційно-аналітичний бюлетень Української інформаційної служби. – Київ, 1996.
55. Інформаційний бюлетень Київського крайового Братства ОУН-УПА. – Київ, 2000.
56. Замкова гора. Місячник. Видається за допомогою Української націоналістичної спілки. – Київ, 1991–1994.
57. Голос нації. Газета УНА-Захід. – Львів, 1992–1996.
58. Українські обрії. Незалежна газета, видається за сприяння Української національної асамблеї. – Київ, 1991–1995.
59. Наша справа. Суспільно-політична газета, видання Рівненської міської організації УНА-УНСО. – Рівне, 1994–1997.
60. Черкаська зона. Газета для розумних людей. Видається з дозволу УНА-УНСО. – Черкаси, 1995.
61. Народна трибуна. Робітничо-селянська газета Вінничини. Видається за сприяння Вінницького обласного комітету УНА – Вінниця, 1994.
62. Наш край. Видається при сприянні Полтавського обкому УНА-УНСО. – Полтава, 1996.

63. Наше слово. Газета спортивного товариства "Соловей" ім. Дмитра Корчинського, видається за сприяння обкому Української Національної асамблеї. – Хорол, 1995.
64. Геть режим! Інформаційний вісник для прихильників УНА-УНСО. – Київ, 1998.
65. Барикада. Газета Української національної асамблеї. – Київ, 2003.
66. Народна самооборона. Газета штабу кандидата в депутати Верховної Ради України Андрія Шкіля. – Львів, 2002.
67. Націоналіст. Науково-публіцистичне видання, видається за допомогою Українського націоналістичного союзу. – Львів, 1991.
68. Капітуляція. Бюлетень ЦК Національної профспілки військовослужбовців «Військове єдність» та профспілки трудящих УНСО. – Київ, 1996.
69. УНА-Схід. Інформаційний бюлетень Харківської крайової команди партії Українська національна асамблея (УНА-УНСО). – Харків, 2000.
70. Вісті. Газета виконкому Української міжпартійної асамблеї. – Київ, 1990.
71. Вісті інформаційного відділу. Газета Української міжпартійної асамблеї. – Київ, 1990–1991.
72. Вісник Київського Громадянського Комітету УМА. Газета прес-центру Української міжпартійної асамблеї. – Київ, 1990.
73. Напря́м. Теоретичний та інформаційно-публіцистичний журнал. – Львів, 1991.
74. Шкільний вісник. Газета юнацтва Української націоналістичної спілки. – Львів, 1990.
75. Молода Україна. Газета Львівської обласної організації Спілки незалежної української молоді. – Львів, 1989–1990.
76. Молодий націоналіст. Газета крайової організації Спілки незалежної української молоді. – Львів, 1990.
77. Націоналістична Україна. Газета Рівненської крайової управи Української націоналістичної спілки. – Рівне, 1990.

78. Нескорена Нація. Газета українського націоналіста / центральний орган Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Львів, 1991–1993.
79. Незборима Нація. Газета для українців, Національне об'єднання «Державна самостійність України». – Київ, 1994–2015.
80. Степова Україна. Видання Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Одеса, 1990.
81. Основа. Газета Калуської міської організації Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Калуш, 1996.
82. За соборну Україну. Газета Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» Південно-Східного регіону. – Новомосковськ, 1991.
83. Заграва. Газета Політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Стрий, 1991.
84. Українські проблеми. Політичний журнал. – Стрий, 1991.
85. Чорноморський вісник. Бюлетень-інформатор обласної ради Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Одеса, 1991.
86. Соціал-націоналіст. Газета Соціал-національної партії України. – Львів, 1994–1997.
87. Орієнтири. Видання Соціал-національної партії України. – Львів, 1999–2001.
88. Інформаційний бюлетень Всеукраїнської громадської спортивно-патріотичної організації «Тризуб» ім. Степана Бандери. – Київ, 1998–2000.
89. Бандерівець. Інформаційний бюлетень/інформаційний листок Всеукраїнської організації «Тризуб» ім. Степана Бандери. – Київ, 2001–2015
90. У вихідних даних в якості авторів вказані «Дмитро Корчинський та його друзі». В самому тексті щоразу уточнюється, від імені кого ведеться розповідь. Замість прізвищ вказуються псевдоніми або лише імена, хоча ідентифікувати більшість співавторів неважко. Однак у масовій свідомості книгу сприймають

насамперед як працю Корчинського. Слід додати, що на момент видання книги (1999 рік) більшість авторів вже не належали до організації.

91. Корчинський Д. Війна у натовпі / Д. Корчинський та його друзі. – К.: Амадей, 1999. – 384 с.

92. Корчинський Д. Війна в натовпі: Наш досвід політичного насильства / Д. Корчинський. – К.: 1997. – 117 с.

93. Корчинский Дмитрий. Война в толпе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-reading.club/book.php?book=141669>

94. «Мы – из УНСО» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unso.tripod.com/pmr.htm>

95. Чечило Виталий. На задворках Совдепии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/MEMUARY/CHECHILO/zadworki.txt_with-big-pictures.html

96. Самі представники УНСО не змогли уточнити, хто насправді був автором книги. «В нас ніколи ніхто особливо не переймався авторським правом», – прокоментував це член організації Володимир Мамалига у листі до автора дисертації.

97. Бобрович В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима / В. Бобрович – К.: Зелений пес, 2009. – 224 с.

98. Евгений Медведев. Кровавое лето в Бендерах (записки походного атамана) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://artofwar.ru/k/kazakow_a_m/text_0190.shtml

99. Трошев Г. Моя война. Чеченский дневник окопного генерала / Г. Трошев. – М.: Вагриус, 2001. – 211 с.

100. Приходько Г. Українська Міжпартійна Асамблея – виклик системі / Г. Приходько. – Львів: Сполом, – 2007. – 119 с.

101. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу. – Київ: Діокор, 2005. – 256 с.

102. Гребенюк Г. Спогади українця / Г. Гребенюк. – Львів: Каменяр, 2009. – 421 с.

103. Справа 9-го березня. – Київ: Інститут «Республіка», 2006 – 235 с.

104. Яскравий приклад таких тенденцій з історії українських праворадикальних рухів – тема ролі Дмитра Корчинського у створенні та діяльності УНА-УНСО. Сам він у «Війні у натовпі» пише про свою «одноосібну диктатуру» в організації [Корчинський Д. Війна у натовпі. – К.: Амадей, 1999. – С. 135]. В той же час після виходу Корчинського з лав партії у 1997 р. колишні соратники переважно сприймали колишнього «провідника» як «провокатора» та всіляко применшували його внесок (який насправді був чималим, хоча теза про «одноосібну диктатуру» все ж далека від істини). Дійшло до відвертих перекручувань. Зміст книг «Ми – з УНСО» та «На задвірках Совдепії» є майже однаковим, однак слова та вчинки, які у першій приписуються Корчинському, у другій (яка вийшла пізніше) вже належать іншому лідеру УНА – Анатолію Лупиносу. Щоправда, Чечило на початку своєї книги вказує, що викладені ним імена, події та факти «не мали місця в реальному житті і є дозвільним вимислом автора від початку до кінця» та радить сприймати її як «політичну фантастику», однак насправді «На задвірках» все ж є мемуарами та відповідно сприймається свідками тих подій. Подібні явища можна спостерігати не тільки у спогадах – автором одних і тих самих статей члени партії спочатку називали Корчинського, а потім – Лупиноса.

105. Зазвичай військові мемуари, написані представником протилежної сторони конфлікту, містять ще менше достовірної інформації, адже автор в даному випадку (не завжди, але для нашої теми це твердження є цілком справедливим) відчуває до супротивника негативні емоції, які впливають на подачу матеріалу. В нашому випадку (згадки про українських націоналістів-добровольців у російській військовій мемуаристиці) одним із поширених помилкових суджень є автоматична ідентифікація будь-яких присутніх у зоні конфлікту українських націоналістів у найманці, і навпаки – більшість українців-найманців «записували» в «бандерівці», при тому і тих, і інших переважно визначали як «унсовців». Тому оцінки щодо кількості членів УНСО,

які брали участь, наприклад, у Першій Чеченській війні, які трапляються в подібного роду джерелах, можуть в рази перевищувати реальні цифри

106. Сяючий шлях. Героїчна комедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unso.tripod.com/komedi.html>

107. Андрій «Сет» Миронюк загинув 19 січня 2015 р. під час боїв за Донецький аеропорт.

108. Миронюк А. Kavkaz.ua / А. Миронюк. – Київ: Зелений Пес, 2004 – 208 с.

109. Вольвач П. Кляса. / П. Вольвач. – Харків: Фоліо, 2010. – 442 с.

110. Вольвач П. Хрещатик-Плаза / П. Вольвач – К.: Український пріоритет, 2013. – 285 с.

111. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Нац. акад. наук України, Ін-т соціол. – Київ, 1999–2014.

112. Політичний портрет України: бюл. фонду "Демократичні ініціативи"/ Фонд "Демократичні ініціативи"; ред. І. Кучерів. – К., 1993–2001.

113. Інтерв'ю автора з Ярославом Андрушківим. м. Львів, 22.08.2012 р.

114. Інтерв'ю автора з Олесем Вахнієм м. Київ, 22.08.2012 р.

115. Інтерв'ю автора з Іваном Губкою. м. Львів, 23.08.2012 р.

116. Інтерв'ю автора з Олександром Добровольським. м. Лозова Харківської обл., 09.10.2012 р.

117. Інтерв'ю автора з Олександром Єсіповим. м. Дніпропетровськ, 22.07.2012 р.

118. Інтерв'ю автора з Сергієм Жижком. м. Київ, 08.04. та 16.06.2015 р.

119. Інтерв'ю автора з Русланом Зайченком. м. Київ, 04.07.2010 р.

120. Інтерв'ю автора з Ігорем Іванченком. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.

121. Інтерв'ю автора з Миколою Карпюком. м. Київ, 04.07.2010 р.

122. Інтерв'ю автора з Сергієм Квітом. м. Київ, 31.03.2015 р.

123. Інтерв'ю автора з Романом Ковалем. м. Київ, 16.06.2015 р.

124. Інтерв'ю автора з Сергієм Копанєвим. м. Дніпропетровськ, 21.07.2012 р.

125. Інтерв'ю автора з Дмитром Корчинським. м. Київ, 24.08.2010 р.

126. Інтерв'ю автора з Миколою Коханівським. м. Київ, 02.07.2010 р.
127. Інтерв'ю автора з Ігорем Коцюрбою. м. Львів, 28.08.2012 р.
128. Інтерв'ю автора з Юрієм Криворучком. м. Львів, 20.08.2012 р.
129. Інтерв'ю автора з Юрієм Лустенком. м. Київ, 30.00.2010 р.
130. Інтерв'ю автора з Ігорем Мазуром. м. Київ, 02.07.2010 р.
131. Інтерв'ю автора з Олександром Маслаком. м. Київ, 13.12.2012 р.
132. Інтерв'ю автора з Владиславом Мирончуком. м. Київ, 05.07.2010 та 09.11.2011 рр.
133. Інтерв'ю автора з Сергієм Морозом. м. Лозова Харківської обл., 09.10.2012 р.
134. Інтерв'ю автора з Володимиром Москаленком. м. Запоріжжя, 14.04.2010 р.
135. Інтерв'ю автора з Євгенієм Ордою. м. Чернігів, 14.11.2011 р.
136. Інтерв'ю автора з Андрієм Парубієм. м. Київ, 29.04.2011 р.
137. Інтерв'ю автора з Миколою Поліщуком. м. Київ, 31.03.2015 р.
138. Інтерв'ю автора з Віталієм Применком. м. Київ, 30.06.2010 р.
139. Інтерв'ю автора з Віктором Рогом. м. Київ, 10.12.2012 та 07.04.2015 рр.
140. Інтерв'ю автора з Вадимом Рябченком. м. Київ, 22.08.2010 р.
141. Інтерв'ю автора з Юрієм Сиротюком. м. Київ, 11.11.2011 р.
142. Інтерв'ю автора з Ігорем Скрипником. м. Київ, 06.07.2010 р.
143. Інтерв'ю автора з Андрієм Совою. м. Львів, 23.08.2012 р.
144. Інтерв'ю автора з Володимиром Ущাপовським. м. Одеса, 26.08.2010 р.
145. Інтерв'ю автора з Павлом Хоботом. м. Дніпропетровськ, 24.07.2012 р.
146. Інтерв'ю автора з Олександром Хоменком. м. Київ, 30.06.2010 р.
147. Інтерв'ю автора з Наталією Чангулі. м. Київ, 02.07.2010 р.
148. Інтерв'ю автора з Богданом Черваком. м. Київ, 07.04.2015 р.
149. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.
150. Інтерв'ю автора з Дмитром Ярошем. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
151. Інтерв'ю автора з Вахтангом Кіпіані. м. Київ, 02.11.2011 р.

152. Інтерв'ю автора з Артемом Скоропадським. м. Київ, 30.06.2010 р.
153. Тіні Війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://www.youtube.com/watch?v=ZU_ov8yEfqU
154. Хресна дорога. Телекомпанія Просвіта. 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://youtube.com/watch?v=pVMoM_evSc0
155. Обличчя протесту / Лицо протеста / Face of protest (2003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://youtube.com/watch?v=Hzyi2bvFOgM>
156. Наследники Степана Бандери [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=hlkoikglM-w>
157. Правий берег [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=qVgOWjatXFk>
158. Пісні СНПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/playlist?list=PLCD29FCAAD1352803>
159. Рутенія – Хто живий (2CD) (2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/11370081>
160. Марш УНА-УНСО [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=tpYDTwHPljA>
161. Авторська пісня під гітару про Тризуб імені Степана Бандери [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=Q7YJU414K2Q>
162. Dub Buk – Slava Ukraini! [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=8LZL98ZFz6g>
163. Имам Алимсултанов "Украина, спасибо тебе!" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dHOb6GXH9II>
164. А.Харчиков – Послание хохлам [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=xmNMEObKfks>
165. Орест Лютий – Взорвали бюста [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://www.youtube.com/watch?v=d_YBuhdZs18
166. 25/17 и Ревякин "Рахунок" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=nEPMDXCCg1k>

Підрозділ 1.3.

1. Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – Ч. 3. – С. 150–167.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
3. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», – К., 1994. – 40 с.

РОЗДІЛ 2.

Підрозділ 2.1.

1. Наприклад, коли в липні 1988 р. на мітингу у Львові активіст Іван Макар заявив про те, що в різних містах та селах України треба поставити пам'ятники «бандерівцям, тим, кого влада називає бандитами» [Богдан Горинь. Не тільки про себе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/hto-ehto/netilkiprosebe>], то один з лідерів опозиції В'ячеслав Чорновіл згодом публічно відмежувався від його слів [Макар Іван Іванович // Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1184058826>].
2. Григорій Приходько, один з лідерів націоналістів кінця 1980-х рр., у своїй книзі пропонує власне бачення описаного вище процесу, розглядаючи його під трохи іншим кутом. Зазвичай націоналістів сприймають як крайні правий фланг опозиційного табору. Приходько ж повністю відокремлює всі сили, які з 1988 р. відстоювали ідею незалежності, називаючи їх «альтернативою» («альтернативниками»). «Альтернативу» він протиставляє опозиції, пояснюючи це тим, що, попри велику кількість спільних рис, вони мали принципово різні цілі. Ще одна важлива відмінність, на думку Приходька, полягає в тому, що опозиціонери були невід'ємною частиною існуючої політичної системи (і в її

межах боролися із владою), тоді як «альтернативники» знаходились поза системою.

3. Однак перед загрозою репресій з боку влади опозиція все ж демонструвала певну монолітність – наприклад, В'ячеслав Чорновіл та більшість інших націонал-демократів не погоджувались із описаною заявою Івана Макара, але коли незабаром його було заарештовано – виступили на його підтримку.

4. При цьому голова УГС Левко Лук'яненко особисто отримувався самотійницьких переконань, однак був змушений погодитись із думкою більшості проводу Спілки. 8 травня Пресова служба УГС випустила заяву, в якій ідеї Лук'яненка щодо незалежності, викладені у брошурі «Що далі?», трактувалися як його особисті і такі, що не відображають позицію організації.

5. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / Керівник проекту – М.С.Кармазіна; упорядники – Т.А.Бевз (координатор проекту), Д.В.Веденєєв, та інші. – К.: ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 808 с.

6. Крайній І. Життя і загадкова смерть Василя Січка / І. Крайній // Україна молода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/72/171/0/24452/>

7. Тобто фактично одними з перших почали робити те, до чого у своїй скандальній промові закликав Іван Макар.

8. Ідея щодо права громадянина на приватну зброю, детально викладена Приходьком у статті «Похвала зброї», на той час здавалася надзвичайно радикальною та «авантюрною». У націонал-демократичних колах вона викликала не просто незгоду, а обурення. Говорячи про УНП (переважно в негативному контексті), опозиційні політичні лідери окремою тезою згадували про ідею щодо зброї [Драч І. Рух – це явище, яке дало нації крила / І. Драч // Літературна Україна. – 1989. – 23 листопада.].

9. Приходько Г. Українська Міжпартійна Асамблея – виклик системі / Г. Приходько. – Львів: Сполом, 2007. – 119 с.

10. Стратегія Української Національної Партії // Бюллетень УНП. – Львів, 1990. – С.5
11. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії України. Довідник / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Т-во «Знання УРСР», 1990. – 48 с.
12. Гарань О.В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України / О.В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 198 с.
13. Аудіозапис лекції Вахтанга Кіпіані «Становлення та розвиток націоналістичних організацій в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.». Фестиваль «Бандерштат», м. Луцьк, 07.08.2010 // Приватний архів автора.
14. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу. – Київ: Діокор, 2005. – 256 с.
15. Вісник Руху. – 1990. – №7. – С.60.
16. Формально «Варта Руху» була підрозділом місцевої організації НРУ, і керівництво «Варти», відповідно, затверджувалось місцевим «рухівським» проводом та мало йому підпорядковуватись. Однак фактично «Варта Руху» поступово стає самостійним формуванням. «Ми (Рух та «Варта Руху» – авт.) жили в паралельних світах. Вони не мали поняття, чим ми займаємось, ми не дуже цікавилися їхніми питаннями. Хоча вони й відчували, що в критичний момент на нас можна опертися», – згадує з цього приводу один з активістів «Варти». Члени «Варти Руху» зазвичай були більш радикально налаштовані, ніж представники «материнської» організації. Вони відкидали ідею будь-яких компромісів із владою, Україну бачили лише в якості незалежної держави, а себе усвідомлювали як українських націоналістів.
17. Інтерв'ю автора з Я.Андрушківим. м. Львів. 22.08.2012 р.
18. Народний Рух України. Львівська крайова організація. Лист № 695 від 18 лютого 1991 р. // Приватний архів Юрія Криворучка.
19. Правоцентристські партії // О.Голобуцький, В.Кулик. Політичні партії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golob.narod.ru/glvtppravocent.html>

20. Ідеологічні суперечки в УРП у своїй книзі спогадів детально проілюстрував заступник голови партії (1990–1991) Григорій Гребенюк, який дотримувався націоналістичних поглядів. У виступах на партійних заходах він неодноразово наголошував на необхідності радикалізації організації, перетворення її на «бойову і наступальну силу української нації» [Гребенюк Г. Спогади українця / Г. Гребенюк. – Львів: Каменяр, 2009. – с.338]. Однак розуміння та публічної підтримки серед однопартійців він тоді не знайшов, хоча розраховував принаймні на тих із них, чиї погляди були близькими до його власних – Степана Хмари, Романа Ковалю. Ідея Гребенюка про менталітет росіян як головну причину агресивної імперської політики російської держави (яка є радикальною навіть для більшості націоналістів, принаймні для публічного висловлення) взагалі вважалася в партії неприпустимою, русофобською. Врешті решт на другому з'їзді партії його було знято з посади заступника голови, і він залишив УРП та вступив до ДСУ, в якій не тільки зустрів розуміння своїх переконань, а й став одним з лідерів.

21. Георгій Касьянов. До питання про ідеологію організації українських націоналістів (ОУН). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>

22. Щоправда, достеменно невідомо, чи встиг Красівський очолити ОУН в Краї – він помер восени 1991 р.

23. Панченко В.Г. Легалізація та діяльність ОУН в Україні протягом 1990-х рр. / В. Г. Панченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, Запорізький національний університет, 2011. – Вип. XXX – С. 38–42

Підрозділ 2.2.

1. Мечник С. За нашу незалежність : Доповіді, статті, спогади і нариси / С. Мечник. – Мюнхен: Укр. вид, 1990. – 316 с.

2. Коваль Р. «Бажаю відваги жити чесно...» / Р. Коваль // Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrlife.org/main/evshan/zenoviy_rk.htm
3. Ще одним суттєвим мінусом Кандиби як лідера всеукраїнської структури, на думку однопартійців, було те, що він постійно мешкав у Львові, не бажаючи переїжджати до столиці [Особисте листування автора з Р. Ковалем].
4. Інтерв'ю автора з Романом Ковалем. м. Київ, 16.06.2015 р.
5. Спочатку той вагався з рішенням, бо не вірив, що його, людину для ДСУ незнайому, оберуть головою партії, однак незабаром дав свою згоду.
6. Збір був вищим керівним органом організації. Він проходив раз на рік. На зборі вирішувалися найважливіші питання та обирався Провід ВПО. До Проводу входили Голова ДСУ, перший заступник та заступники, керівники обласних організацій, референтур та структурних підрозділів (Варта ДСУ, Суд Честі, Служба інформації), а також редактор організаційного часопису. Окрім регулярного Збору ДСУ, проводилися також Збори Проводу організації, регіональні (окремо для південно-східних, західних, центральних областей) та обласні конференції.
7. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», – К., 1994. – 40 с.
8. Наказ Голови ДСУ №7-ОД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.v-otechestvo.com.ua/modules.php?name=Pages&page=36>
9. Ультраправі партії // О.Голобуцький, В.Кулик. Політичні партії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golob.narod.ru/glvltultrapravi.html>
10. До питань політичної стратегії об'єднання ДСУ. Машинописний текст // Особистий архів автора.
11. Роман Коваль з цього приводу писав: «Ми сильніші від багатьох партій, навіть чисельніших, тому, що у нашій організації від початку не було інтернаціоналізму, тому, що ми перебороли в своїх лавах демократизм. Нема у нас і страху перед ворогом. Єдине, що може нейтралізувати наші зусилля – це недостатнє відчуття особливої ваги, необхідності дотримання

внутріорганізаційної ієрархії, добровільного бажання підкоритися» [Коваль Р. Повірити в свою місію! / Роман Коваль // Філософія українства. – К., 1995. – с.7].

12. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.

13. Він навіть думав про передачу повноважень голови партії, але не знаходив кандидата у наступники.

14. Клініка чи політика? // Наше місто (Дніпропетровськ). – 1997. – 28 червня.

15. Інтерв'ю автора з Олександром Єсіповим. м. Дніпропетровськ, 22.07.2012 р.

16. Листування Р. Ковалю та А. Якименка // Особистий архів Романа Ковалю.

17. Правые вступили в альянс // Днепр вечерний (Днепропетровск). – 1999. – 21 липня.

18. Ком'юніке про переговори ДСУ і УНА-УНСО. Машинописний документ // Особистий архів Олександра Єсіпова.

19. 7-й Збір ДСУ підтримав Євгена Марчука // Незборима Нація. – 1999. – №7(161).

20. Парамілітарні утворення // Воєнно-історичний форум Military Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum.milua.org/viewtopic.php?f=9&t=5178&start=105>

21. «Українець!» Листівка УНСО // Особистий архів автора.

22. Інтерв'ю автора з анонімним активістом УНСО (за бажанням респондента). м. Київ, 05.07.2010 р.

23. Інтерв'ю автора з Владиславом Мирончуком. м. Київ, 09.11.2011 рр.

24. Корчинський Д. Війна у натовпі // Д. Корчинський. – К.: Амадей, 1999. – 384 с.

25. Коваленко О. Тяглість традицій / О. Коваленко // Замкова Гора. – 1993. – №1(28).

26. Інтерв'ю автора з Ігорем Іванченком. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.

27. Пшенко Ю. УНА-УНСО накануне кризиса / Ю. Пшенко // Киевские ведомости (Киев). – 1994. – 1 октября.
28. Деякі ЗМІ бачили причину в іншому, а саме у конфлікті старшого та молодшого поколінь [Чемерис І. «Зруйнували УНА-УНСО так, що вишколений агент ГРУ не зробив би краще» / І.Чемерис // Українське слово (Київ). – 1994. – 20 жовтня]. Керівництво УНА туманно пояснило причину відходу Шухевича «рядом особистих проблем» та іронічно додало: «п. Юрій Шухевич залишився для організації одним з найбільших авторитетів, думки, зауваження і побажання, котрого уважно розглядаються керівництвом, впливають на вироблення політичної лінії УНА-УНСО» [Заява керівництва УНА // Голос нації (Львів). – 1994. – № 23–24 (86–87)].
29. Зареєстровано Українську національну асамблею! // Голос Нації. – 1995. – №2–3 (91–92).
30. Заманский В. УНА – вне закона. Минюст исправляет свою ошибку / В. Заманский // Киевские ведомости (Киев). – 1995. – 8 сентября.
31. На організаційному з'їзді провід організації вказав Корчинському на низку його помилок та прорахунків, яких він не визнав. Крім того, однопартійці відмовилися йти на парламентські вибори із запропонованою ним програмою. В результаті Корчинський написав заяву про вихід. У своїх спогадах він пояснив це «кризою жанру» організації [26, с. 380]. З відходом Корчинського партія втратила його особисті зв'язки та деякі джерела фінансування, що не могло не вплинути на хід передвиборчої кампанії.
32. Тинченко Я. Від «Варти Руху» до «Правого сектору». Історія сучасного українського екстремізму / Я. Тинченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://xpress.sumy.ua/article/politics/6289>
33. Програма СНПУ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vatra.cc/sotsial-natsionalizm/prohrama-sotsial-natsionalnoyi-partiyyi-ukrayiny.html>

34. Основатель Социал-Национальной партии Ярослав Андрушків: «Если выявили сексота, то лучше не трогать» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/4295.html>
35. Інтерв'ю автора з Юрієм Криворучком. м. Львів, 20.08.2012 р.
36. Партия «Свобода»: «Насосы» на марше [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.ru/world/2014/04/01/protivostoyanie-na-ukraine-2013-14/736224-partiya-svoboda-nasosy-na-marshe>
37. Фельдман А. Марення і порожнеча ідеології медіа-патріотизму / А. Фельдман [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2011/01/24/5827530/view_print/
38. Ваджра А. Символизм немецкого национал-социализма и украинского социал-национализма / А. Ваджра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/view/20141125/359964884.html>
39. Бондзик В. Найбільш чисельним і небайдужим до політики було «Студентське Братство» міста Львова. Чому «було»? / В. Бондзик // Молода республіка. – 1994. – №1. – С.2.
40. Парамілітарні утворення // Воєнно-історичний форум Military Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum.milua.org/viewtopic.php?f=9&t=5178&start=105>
41. У Львові відбулася презентація Соціал-національної партії // Соціал-націоналіст. – 1995. – №30(38)
42. Вахній О. Спогад про занепад субкультури / О. Вахній. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oko.if.ua/2011/10/19/41357>
43. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) / Г. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>
44. Тобто провід організації, очевидно, не бажав відходити від давно сформульованих принципів, іти на компроміси та переглядати ідеологію відповідно до нових реалій, але для успішного походу в політику ці кроки були необхідними.

45. Конференція українських націоналістів // Нескорена нація. – 1992. – №6 (10).
46. Інтерв'ю автора з Сергієм Квітом. м. Київ, 31.03.2015 р.
47. Різниченко О. Лад майбутнього – націоналізм / О. Різниченко // Нація і держава. – 2012. – №40(463).
48. Роман Зварич (США), Омелян Кушпета (Нідерланди), Омелян Коваль (Бельгія), Орест Стеців (Канада), Василь Олеськів та Іван Равлюк (Британія).
49. Таким чином, зі всіх націоналістичних партій, які є предметом дослідження, КУН був створений найпізніше, але першим отримав реєстрацію.
50. Кіпіані В. Конгрес українських націоналістів: дрейф у бік УНА? / В.Кіпіані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kipiani.org/aktualii/index.cgi?287>
51. Асоційованими членами Конгресу стали Український комітет Антибільшовицького блоку народів (АБН), Всеукраїнське Братство ОУН-УПА, Всеукраїнська ліга українських жінок, Товариство політв'язнів і репресованих, Українське козацтво та низка молодіжних організацій [50]. Крім того, у 1995 р. з ініціативи КУН були створені Наукове товариство ім. М. Міхновського та Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г.Ващенко.
52. Ця модель отримала метафоричну назву «теорія птаха»: всю структуру уявляли у вигляді птаха, а відповідні організації – у вигляді голови та двох крил.
53. Оскільки сама ОУН не була легалізована та не могла проводити власних заходів.
54. Інтерв'ю автора з Ігорем Іванченком. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
55. Ярош Д. Кому ж служить харківська міліція? / Д. Ярош // Степова Україна. – 1994. – Грудень.
56. Інтерв'ю автора з Дмитром Ярошем. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
57. Увага: «Бандерівці»!!! Листівка // Особистий архів автора.

58. «Триzub» ім. С.Бандери // Інформаційний бюлетень громадської спортивно-патріотичної організації «Триzub» ім. Степана Бандери. – 1998. – №1.
59. Мудрик-Мечник С. Боротьба за правопорядок в ОУН(б) / С. Мудрик-Мечник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivec.ho.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista063>
62. «Триzub» ім. С.Бандери. Буклет // Особистий архів автора.
63. Листування автора з Ігорем Іванченком.
64. Дніпродзержинська міська організація, єдина на сході, яка мала офіційну реєстрацію, втрачає її в судовому порядку [Гайнулина З. Закат Тризуба / З. Гайнулина. – Ведомости. – 1996. – 9 июля.]
60. Виступ Провідника ВО «Триzub» ім. С.Бандери полковника Василя Іванишина на Третньому Зборі Організації // Інформаційний бюлетень громадської спортивно-патріотичної організації «Триzub» ім. Степана Бандери. – 1999. – № 7–8 (9–10).
65. Сам Дмитро Ярош пояснив заяву про передачу повноважень новими завданнями для організації, які вимагають нового керівництва [Заява // Інформаційний бюлетень громадської спортивно-патріотичної організації «Триzub» ім. Степана Бандери. – 1999. – № 9 (11)]. Він при цьому залишився членом Центрального проводу «Тризуба».
66. Щоправда, у випадку КУН таке слово є не зовсім коректним: обидві організації очолювала одна й та ж людина – Ярослава Стецько.

Підрозділ 2.3.

1. Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – Ч. 3. – С. 150–167.
2. Гребенюк Г. Спогади українця / Г. Гребенюк. – Львів: Каменяр, 2009. – 421 с.
3. Інтерв'ю автора з анонімним активістом УНСО (за бажанням респондента).

4. Окремі праворадикальні партії публічно підкреслювали першочерговість для себе соціальних та економічних аспектів. Наприклад, у програмі УНА від 1994 року присвячений економіці розділ винесений на початок тексту та є доволі детальним та обґрунтованим [Програма Української національної асамблеї // Українські обрії. – 1994. – №15(46)]. У програмовій збірці цієї ж партії «Хай ненавидять, аби любили!» (1996 р.) [УНА-УНСО: «Хай ненавидять, аби любили». – К.: Євразія, 1996. – 77 с.] соціально-економічний блок (глави «Економічна програма», «Основні вектори інтеграції паливної промисловості України» та «Соціальні завдання») є найбільшим – 19 сторінок із 76, в той час як гуманітарні питання майже не піднімаються. Однак можна припустити, що практична діяльність УНА-УНСО (зосереджена навколо зовсім інших тем) сприяла тому, що подібні ініціативи лишались непоміченими.
5. Подібні звинувачення є традиційними для більшості ультраправих організацій світу, або, принаймні, Європи. В українських реаліях вони зазвичай ґрунтувалися не на аналізі ідей та практики радикальних націоналістів, а на ретрансляції радянських пропагандистських штампів. Термін «фашизм» при цьому застосовувався як синонім націонал-соціалізму.
6. При цьому коли йдеться, наприклад, про випадки на адресу «москалів», варто дивитися на контекст, або розуміти, про яку категорію йдеться – етнічну чи політичну. Прикладом парадоксальної особливості «ксенофобії по-українськи» може бути, наприклад, риторика проти тих самих «москалів» від людини із російським прізвищем.
7. Статут Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» // Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», – К., 1994. – С. 11–18.
8. Інтерв'ю автора з Романом Ковалем. м. Київ, 16.06.2015 р.
9. Програма Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» // Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», – К., 1994. – С. 5–11.
10. Кандиба І. Хто ми? / І. Кандиба // Нескорена Нація. – 1992. – № 2 (6).

11. До національних меншин // Незборима Нація. – 1994. – №21(63)
12. «Жиди» чи «євреї» // Нескорена Нація. – 1992. – № 10 (14).
13. Коваль Р. Філософія українства / Р. Коваль – К., 1995. – 63 с.
14. Статті та заяви Романа Коваля та Анатолія Щербатюка навіть стали причиною порушення проти них кримінальних справ за звинуваченням у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі.
15. Кипіани В. Диктатура, Санация, Україна! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kipiani.org/aktualii/index.cgi?108>
16. Слід зауважити, що Кіпіані, на відміну від багатьох колег, ніколи не був схильний до автоматичного ототожнення українського націоналізму з фашизмом.
17. Все це подавалося в характерній формі – з іронією, сарказмом та епатажем, через які іноді важко розрізнити, наскільки вони серйозні у своїх висловлюваннях.
18. Узарашвілі О. УНСО загрожує розкол / О. Узарашвілі // Ратуша. – 1994 [Вирізка без номеру] // Архів Владислава Мирончука.
19. Чемерис І. «Зруйнували УНА-УНСО так, що вишколений агент ГРУ не зробив би краще» / І. Чемерис // Українське слово (Київ). – 1994. – 20 жовтня.
20. Кориневич С. УНА пойдєт на вибори под. знаменем Ильича? / С. Кориневич // Факты. – 1997 [Вирізка без номеру] // Архів Владислава Мирончука.
21. Інтерв'ю автора з Ігорем Мазуром. м. Київ, 02.07.2010 р.
22. Поцілуйко А. Нові праві / А. Поцілуйко // Правий напрям – Львів, 1998 – С. 54–57.
23. Зварич Р. Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму (спроба синтезу) / Р. Зварич. – Київ – Мюнхен: Український Освітній Інститут. 1992. – 56 с.
24. Праві партії // О.Голобуцький, В.Кулик. Політичні партії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golob.narod.ru/glvtultrapravi.html>

25. Дужий П. Стрижневі ідейно-політичні позиції Організації українських націоналістів / П. Дужий // Українська ідея і чин. – 1998. – №2. – С. 94 – 102.
26. Кіпіані В. Конгрес українських націоналістів: дрейф у бік УНА? / В. Кіпіані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kipiani.org/aktualii/index.cgi?287>
27. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivec.ho.ua/index.php?page=pages/zmist9/knijky/Natsia>
28. Інтерв'ю автора з анонімним активістом (за бажанням респондента).

Розділ 3.

Підрозділ 3.1.

1. Е. Стахов – «Немцы хорошо сделали, что нас тогда разогнали...» (інтерв'ю Марка Солоніна з Євгеном Стахівим) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.solonin.org/other_e-stahov-nemtsy-horosh
2. Приблизно так само сприймалися і націоналістичні заяви (а іноді символіка) на спільних опозиційних заходах – згадаємо описаний випадок з Іваном Макаром.
3. Захарин С. Члены УНА объявили очередную голодовку / С. Захарин // Всеукраинские ведомости. – 1995. – 21 сентября.
4. Шевченко Л. Побут «Революційної ситуації» / Л. Шевченко // Україна Молода. – 2001. – 21 лютого.
5. Украина Шенгенская: Какое "национальное возрождение" хотят навязать нам галицкие фундаменталисты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaistinu.ru/ukraine/press/maslovsky.shtml?print>
6. Листування автора з Миколою Поліщуком та Олександром Маслаком.
7. Це певною мірою споріднювало правих з більшістю лівих партій (принаймні до кінця 1990-х).
8. Ярош Д. Кому ж служить харківська міліція? / Д. Ярош // Степова Україна. – 1994. – Грудень.

9. Інтерв'ю автора з Андрієм Парубієм. м. Київ, 29.04.2011 р.
10. Інтерв'ю автора з Дмитром Ярошем. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
11. Листування автора з Вахтангом Кіпіані.
12. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.
13. Поліщук М. «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону оборони Вільнюса 1991 року / М.Поліщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/15844/>
14. Передплачуйте «Шлях Перемоги», газету, що стоїть на захисті українських інтересів! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com/way-of-victory.html>
15. Інтерв'ю автора з Романом Ковалем. м. Київ, 16.06.2015 р.
16. Голос нації. – 1996. – Спецвипуск.
17. Інтерв'ю автора з Володимиром Москаленком. м. Запоріжжя, 14.04.2010 р.
18. Орієнтири. Видання Соціал-національної партії України. – Львів, 1999–2001.
19. Українські проблеми. Журнал України та діаспори. – Київ, 1993–1998.
20. Інтерв'ю автора з Віктором Рогом. м. Київ, 10.12.2012 та 07.04.2015 рр.
21. Інформаційний бюлетень Всеукраїнської громадської спортивно–патріотичної організації «Тризуб» ім. Степана Бандери. – Київ, 1998–2000.
22. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», – К., 1994. – 40 с.
23. Іванишин В.П. Українська ідея і перспективи націоналістичного руху / В. П. Іванишин . – Дрогобич : Видавнича фірма "Відродження", 2000. – 150 с.
24. Правий напрям. Статті з газети "Соціал-націоналіст". – Львів: "Ліга-Прес", 1998. – 68 с.
25. УНА-УНСО: «Хай ненавидять, аби любили». – К.: Євразія, 1996. – 77 с.
26. Пастух Р. Пізнавай рідний край / Р. Пастух. – Незборима Нація. – 2008. – №8.

27. Листування автора з Олесем Маслаком.
28. Хто і як убив Степана Бандеру. – Київ-Львів: Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», 1990. – 55 с.
29. Говорячи про книжки, які видавалися ультраправими, слід мати на увазі, що далеко не завжди вони були засобами агітації у вузькому розумінні цього слова. Часто такі видання слугували швидше просвітницькій меті (історичні праці) або були даниною пам'яті про видатних членів націоналістичного руху («Невольницькі плачі» Красівського).
30. Варто зауважити, що саме «кустарні» листівки (які є характерною рисою майже виключно радикальних політичних сил), є більш цінними історичними документи, ніж ті, зміст яких розроблявся та вивірявся спеціалістами. Найбільша кількість листівок з'являлася перед виборами.
31. Українська ідея і Чин. Громадсько-політичний журнал. – Львів, 1998.
32. «Бандерівець» (Донецьк), «На грані двох світів» (Івано-Франківськ), «Степова Україна» (Херсон), «Націоналістична доба» (Хмельницький), «Відродження» (Чернівці), «Гарт» (Тернопіль), «Час київський» (Київ), «Заграва» (Стрий Львівської області, з 1992 р., раніше видання ДСУ), «Український націоналіст» (Дубно Рівненської області), «Націоналістичний вісник» (Калуш Івано-Франківської області), «Криця» (Косів Івано-Франківської області), «Хлібороб» (Лубни Полтавської області).
33. Всеукраїнське Братство ОУН-УПА, Українська інформаційна служба, Всеукраїнське наукове та професійне товариство ім. Миколи Міхновського, Молодий Конгрес українських націоналістів.
34. Створювалась як друкований орган київської СНУМ, пізніше вважалася газетою УНС.
35. «Голос нації» (Львів), «Українські обрії» (Київ), «Наша справа» (Рівне), «Черкаська зона» (Черкаси), «Народна трибуна» (Вінниця), «Наш край» (Полтава), «Наше слово» (Хорол Полтавської області) та деякі інші.
36. Особисте листування автора з Максимом Семенютою.
37. Особисте листування автора з Володимиром Мамалигою.

38. Особисте листування автора з Романом Ковалем.
39. Варто зазначити, що газета «Незборима нація» «пережила» ДСУ – після зняття організації з реєстрації вона стала виданням історичного клубу «Холодний Яр» і в цій якості існує до цього моменту.
40. «Степова Україна» (Одеса), «Основа» (Калуш Івано-Франківської області), «За соборну Україну» (Новомосковськ Дніпропетровської області), «Заграва» (Стрий Львівської області, з 1992 р. газета місцевого КУН).
41. Історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vidrodzhenia.org.ua/history.htm>
42. Видавнича фірма «Відродження» // Інформаційний бюлетень Всеукраїнської громадської спортивно-патріотичної організації «Тризуб» ім. Степана Бандери. – 1999. – №2-3(4-5).
43. Парубій А. Погляд справа. Статті, виступи, інтерв'ю / А. Парубій – Львів: "Орієнтири", 1999. – 44 с.
44. Шлях воїна. – Львів: Товариство Сприяння Збройним Силам та Військово-Морському Флоту України "Патріот України", 1999. – 20 с.

Підрозділ 3.2.

1. Д.К. Фабрики – селянам. Землю – робітникам. // Українські обрії (Київ). – 1994. – № 12 (43).
2. Коваль Р. Філософія українства Р. Коваль. – К., 1995. – 64 с.
3. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». Програмові документи та довідкові матеріали. – К., 1994. – 40 с.
4. С. Хмара: «Власть не поняла или не захотела понять суть Майдана» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://from-ua.com/politics/45671d4375525/>
5. Савченко В. Алло, Симферополь! Агитпоезд Хмары застрял на запасном пути / В. Савченко [Вирізка з невідомого видання, березень 1992 р.] // Архів Владислава Мирончука.

6. Мостовой А. Степан Хмара: «Украина безумными темпами идет к мафиозно – полицейскому государству» / А. Мостовой // Зеркало недели. – 1995. – 3 февраля.
7. Стенограми засідань Верховної Ради України І скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/meeting/search?search_convocation=1&search_session=0&search_string=&search_type=1&submit=%D0%97%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B8
8. Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. С. Небоженко. – К.: Абрис, 1994. – 64 с.
9. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.
10. Виступ Голови ДСУ Романа Ковалю на 5-му Зборі ДСУ // Незборима нація. – 1994. – № 21 (63).
11. Василь Заєць – кандидат в народні депутати України по Києво-Святошинському виборчому округу № 219 // Незборима нація. – 1994. – № 5 (4).
12. Передвиборча платформа кандидата в народні депутати України Романа Ковалю // Незборима нація. – 1994. – № 3 (45).
13. Передвиборча програма Олександра Черненка // Незборима нація. – 1994. – № 4 (46).
14. Політичні партії України у взаємодії зі структурами влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://analitik.org.ua/publications/joint/3dd12dea/3dd13f15/>
15. Програма Української національної асамблеї // Українські обрії. – 1994. – №15(46).
16. Стенограми засідань Верховної Ради України II скликання. Засідання сьоме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3476.html>
29. Кириндясов Г. В предвыборную кампанию активистов УНА-УНСО вмешалась милиция. Помешала им или помогла? / Г.Кириндясов //

Всеукраинские ведомости. – 1994 [Вирізка без номеру] // Архів Владислава МIRONЧУКА.

17. Інтерв'ю автора з Владиславом МIRONЧУКОМ. м. Київ, 09.11.2011 рр.

18. Незабаром частині заарештованих запобіжний захід було змінено на підписку про невиїзд у зв'язку з балотуванням на виборах (тих, хто не пройшов до парламенту, після виборів знов заарештували).

19. Це були Роман Круцик (округ №202, Івано-Франківська область), Михайло Ратушний (округ №364, Тернопільська область), Григорій Дем'ян (округ № 281, Львівська область), Петро Швидкий (округ №276, Львівська область) та Тарас Процев'ят (округ №268, Львівська область).

20. Білас Іван Григорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/intranet/ukrzmi/human/0038456.htm>

21. Особисте листування автора з Віктором Рогом.

22. Інтерв'ю автора з Юрієм Криворучком. м. Львів, 20.08.2012 р.

23. Нагайло Б. Крайні праві організації в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=658>

24. На перевиборах на цьому ж окрузі представник УКРП Микола Новосільський поступився экс-президенту Леоніду Кравчуку, і надалі партія мала лише одного депутата в парламенті.

25. Мамчук А. Юрия Шухевича «ушли» из УНСО – отряд не заметил потери знамени // А. Мамчук. – Зеркало недели. – 1994. – 4 ноября.

26. Разом з тим у 1996 р. депутати-«унсовці» неочікувано заявили про намір вступити до фракції «Соціально-ринковий вибір», яку очолював Євген Щербань та яка вважалася представником інтересів фінансово-промислових кіл Донеччини [Скачко В. Выборы 98–99: стартовали мы не все // В. Скачко. – Зеркало недели. – 1996. – 18 октября.]. Таку ініціативу вони пояснили необхідністю поєднати прагматизм «східняків» та патріотизм «західняків» (щоправда, далі заяви справа не пішла).

27. Стенограми засідань Верховної Ради України II скликання. Засідання тридцять п'яте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3644.html>
28. Стенограми засідань Верховної Ради України II скликання. Засідання сьоме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3476.html>
29. "Хіба можна захистити права людини без ядерної зброї?" Пам'яті Вітовича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/10/26/60468/>
30. Макаров А. Леонид Кучма отбыл в США / А. Макаров // Зеркало недели [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/leonid_kuchma_otbyl_v_ssha_s_vizitom,_priyatnym_vo_vseh_otnosheniyah_ukrainskiy_parlament_16_noyabry.html
31. Михайлович В. Виктор Пинзеник не испугался кола, встретился во Львове с предпринимателями, общественностью, а также побывал на привокзальном рынке / В. Михайлович // Зеркало недели. – 1994. – 25 ноября.
32. Стенограми засідань Верховної Ради України II скликання. Засідання тридцять четверте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3643.html>
33. Хоча ця помітність, звичайно, є відносною – з найбільшими партіями КУН змагатись об'єктивно не міг.
34. При цьому щодо деяких депутатів можна простежити певну «спеціалізація» – наприклад, член товариства «Меморіал» Роман Круцик приділяв чимало уваги питанням реабілітації політв'язнів та репресованих, а історик Григорій Дем'ян регулярно виступав за визнання державою воєнків УПА.
35. КУН передав допомогу з рук в руки // Шлях перемоги. – 1995. – 22 квітня.
36. Стенограми засідань Верховної Ради України II скликання. Засідання вісімдесят восьме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3698.html>

37. Истинное лицо Ефима Звягильского [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/361708/>
38. Перша п'ятірка списку виглядала наступним чином: 1. Людмила Вансовська, голова Всеукраїнського комітету оборони прав людини, безпартійна. 2. Ярослав Андрушків, голова СНПУ. 3. Роман Коваль, голова ДСУ. 4. Ірина Калинець, пенсіонерка, безпартійна, відомий дисидент та депутат ВР першого скликання. 5. Василь Маринченко, координатор Координаційного центру Всеукраїнської спілки організацій багатодітних, безпартійний.
39. Програма блоку «Менше слів». Машинописний текст //Особистий архів Романа Ковалю.
40. Виборчий блок партій «Менше слів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
41. Цей крок значно погіршив передвиборче становище партії: Корчинський, попри свою неоднозначну репутацію в націоналістичних колах, завжди вирізнявся креативністю у політичній діяльності, а також особисто налагоджував контакти з більшістю джерел фінансування УНА, які тепер були втрачені.
42. Очолили його своє чинних на той момент нардепів – Олег Вітович, Юрій Тима, Ярослав Ілясевич. За ними йшов відомий громадський діяч, один із засновників Спілки офіцерів України Вілен Мартирисян (єдиний у списку, хто не був членом УНА). Мартирисян неофіційно вважався передвиборчим «козирем» партії. Замикав першу п'ятірку один із засновників та лідерів УНА-УНСО Анатолій Лупиніс.
43. Передвиборна програма політичної партії «Українська національна асамблея» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/polit/election/98_una.html
44. Українська Національна Асамблея [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
45. Крім того, пізніше неодноразово лунали звинувачення на адресу тогочасних керівників УНА – голови партії Олега Вітовича та голови

виконкому Віктора Мельника: ті, мовляв, «продали голоси УНА-УНСО соціал-демократам» (обидва незабаром дійсно увійшли до складу СДПУ(о)).

46. При цьому Рух із самого початку мав більш виграшні позиції – на його боці, зокрема, були відома назва, краще фінансування, розвинена партійна структура. Поміркована, центристська програма НРУ, як виявилось, теж була привабливішою для виборця, ніж радикальні гасла НФ.

47. Першу п'ятірку утворили: 1. Левко Лук'яненко, почесний голова УРП. 2. Ярослава Стецько, голова КУН. 3. Степан Хмара, голова УКРП. 4. Іван Білас, безпартійний народний депутат, близький до КУН. 5. Богдан Ярошинський, голова УРП. Всі вони були депутатами попереднього, другого скликання.

48. Виборчий блок партій «Національний фронт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

49. Слава Стецько (округ №89, Івано-Франківська область), Василь Кошинець (округ №88, Івано-Франківська область) та Михайло Ратушний (округ №164, Тернопільська область).

50. Кіпіані В. Нація проти націоналізму? // Україна молода [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kipiani.org/aktualii/index.cgi?246>

51. Стенограми засідань Верховної Ради України II скликання. Засідання шістдесят восьме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2114.html>

52. Галух А. Ярослава Стецько: «Я стеснялась, что в немецкой тюрьме отсидела всего восемь месяцев...» / А. Галух // Факты. – 2003. – 21 марта.

53. Иск Славы Стецько к Петру Симоненко суд отклонил // Сегодня. – 1999. – №103(358).

Підрозділ 3.3.

1. Провокаторы из «Тризуба» подражают нацистам по сценариям ФСБ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rupor.info/news-politika/2009/03/27/provokatori-iz-trizuba-podrazhajut-nacistam-po-sce/>

2. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990–2000. Частина 1 (1990–1994 рр.) / В. Мирончук // Однострій. – 2000. – № 4. – С. 23–31.
3. До того ж варто зауважити, що назви підрозділів дуже часто були прив'язані саме до території, а не до кількості людей (наприклад, сотнею називалися переважно обласні загони, а бійців у такому загоні міг бути десяток, а то й менше).
4. Інтерв'ю автора з Дмитром Ярошем. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
5. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.
6. Інтерв'ю автора з Ігорем Іванченком. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
7. Символіка УНА-УНСО // «Хай ненавидять, аби любили!» (1996 р.) [УНА-УНСО: «Хай ненавидять, аби любили». – К.: Євразія, 1996. – С.76
8. Інтерв'ю автора з Ярославом Андрушківим. м. Львів, 22.08.2012 р.
9. Виділялися в цьому плані лише «Патріот України», члени якого використовували специфічний, більш «парадний» однострій на основі світлих сорочок, темних краваток та штанів та харківське відділення УНСО, яке до 1994 року існувало автономно (не підпорядковуючись київському керівництву) та використовувало чорні однострої.
10. Закон України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3582-12>
11. Інтерв'ю автора з Ігорем Мазуром. м. Київ, 02.07.2010 р.
12. Кротов О. Трехдневный Шаолинь в Великоанадольском лесу / О. Кротов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista303> У роки найбільшої активності, в дужках зазначено ці роки.
13. Корчинський Д. Для чого нам Придністров'я? / Д.Корчинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unso.tripod.com/pridn1.html>

14. Мельник Е., Яцюк Д. «Лучше воевать в Абхазии и России, чем в Донбассе и Крыму» / Е. Мельник, Д. Яцюк. Вирізка з невідомого видання, 1993 р., архів Владислава Мирончука.
15. В пресі поширена версія про сприяння націоналістам в цьому напрямку з боку українських спецслужб та військової розвідки, однак ми не беремося оцінювати достовірність такої інформації.
16. Бобрович В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима / В. Бобрович – К.: Зелений пес, 2009. – 224 с.
17. Ігор Мазур (Тополя). Спогади про війни УНСО. БандерштатІнтерв'ю автора з Наталією Чангулі. м. Київ, 02.07.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=1PZ1EpC2IUA>
18. Коментар до статті 260. Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/257.php>
19. Самі «унсовці» одностайно стверджували, що були в цій війні не найманцями, а добровольцями.
20. Кіпіані В. "Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима". УНСО в Грузії / В. Кіпіані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/reviews/2011/05/26/40452/view_print/
21. Лист Джаби Іоселіані до Леоніда Кравчука та Верховної Ради України // Приватний архів В. Мирончука.
22. Ткачук М. «Краще згинути вовком, ніж жити псом!» / М. Ткачук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/regions/0/222/0/68726/>
23. Ковальчук А. «Я не пытал российских солдат. Не люблю, когда много крови» / А. Ковальчук // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – 11 августа.
24. Панасенко С. Трезубец, заточенный в Чечне / С. Панасенко // Soldier of Fortune. – 1995. – № 11. – С. 15–17.
25. Сашко Билый (Александр Музычко) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://youtube.com/watch?v=mOgQ6i_9Qbc

26. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990–2000. Частина 2 (1995–2000 рр.). / В. Мирончук // Однострій. – 2000. – № 5. – С. 43–46
27. Лукацкий Е. О Сашко Билом и других людях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://facebook.com/efrem.lukatsky/posts/750524658314001>
28. Имам Алимсултанов «Украина, спасибо тебе!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dHOb6GXH9II>
29. Фактично окрім КУН. «Тризуб» хоч і мав певне відношення до партії, однак саме мілітарний аспект його діяльності не стосувався Конгресу. Після розриву відносин між «Тризубом» з одного боку, та КУН і ОУН(р) з іншого, нової воєнізованої структури взамін створено не було.

Підрозділ 3.4.

1. Коваль Р. Якої України ми хочемо? / Р. Коваль // Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». Документи. Статті. Адреси – Стрий, 1992. – С. 17–25.
2. Програма всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» // Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». Програмові документи та довідкові матеріали – К., 1994. – С. 5–10.
3. Ідеал держави // Коваль Р. Підстави націократії – К., 1994. – С. 52–55.
4. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.
5. Чечило В. Українська імперія, як фактор розвитку слов'янської цивілізації / В. Чечило // Голос Нації. – 1994. – №23–24(86–87).
6. Nahaylo B. Ukraine / B. Nahaylo // The Politics of Intolerance, special issue of RFE/RL Research Report. – Vol. 3 – № 16 – 1994. – P. 42–49.
7. УНСОвці: самі про себе // Народна газета. – 1993. – №37.
8. Дунаев С. «Киев должен стать центром славянского мира» / С. Дунаев // Независимая газета. – 1995. – 6 декабря.
9. Інтернаціонал «ображених». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unso.tripod.com/internac.html>

10. На шляху до нової цивілізації // Шкіль А. Вітер імперії. Збірка статей з геополітики. – Львів: Євразія, 1998. – С. 44–46.
11. Яцюк Д., Оленіна М. УНСО: аби не пролилася кров в Україні, треба воювати за її межами / Д. Яцюк, М. Оленіна // Вечірній Київ. – 1993. – 17 серпня.
12. Лупиніс особисто знав багатьох впливових політиків країн Закавказзя (в тому числі – президентів) та мав, за спогадами соратників, неординарні дипломатичні здібності. Його навіть називали «головою неформального МЗС» [Щепа А. Дядя Толя, глава «неформального МЗС» / Щепа А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/number/2110/169/75192/>]. В якості його особистої заслуги називають сприяння визволенню українців з полону у Карабасі та Чечні.
13. Чечило В. На задворках Совдепии / В. Чечило [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-reading.me/book.php?book=64128>
14. Кидок на Схід // Шкіль А. Вітер імперії. Збірка статей з геополітики. – Львів: Євразія, 1998. – С. 2–3.
15. Програма Соціал-Національної Партії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vatra.cc/sotsial-natsionalizm/prohrama-sotsial-natsionalnoyi-partiyi-ukrayiny.html>
16. Андрушків Я. До європейського товариша / Я. Андрушків // Правий напрям – Львів, 1998 – С. 14–17.
17. На грані двох світів // Парубій А. Погляд справа. – Львів, 1999. – С. 14 – 16.
18. Програма СНПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.vosvoboda.info/viewtopic_578.php
19. Кандидат в народні депутати України по Надвірнянському виборчому округу №201 Ярослава Стецько // Приватний архів П. Хобота.
20. Слава Стецько не шанує Винниченка [Вирізка з невідомого видання] // Архів Павла Хобота.

21. Базелюк М. АБН: знову на рідних землях / М. Базелюк // Нація і держава. – 2013. – 21 листопада.
22. Іванишин В. Українська ідея і перспективи націоналістичного руху / В.Іванишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://banderivec.org.ua/downloads/u_idea.zip
23. Етнічні території українців // Шлях перемоги – 1995. – 9 вересня.
24. Туркевич А. Чи захистять без'ядерну Україну паперові гарантії? / А. Туркевич // Соціал-націоналіст. – 1994. – №4.
25. Выжutowич В. Проба на разрыв / В. Выжutowич // Известия. – 1995.
26. Медведев О. Если победит Зюганов, УНА-УНСО... захватит Белгород / О. Медведев // Киевские ведомости. – 1996. – 3 июля.
27. До референдуму 21 березня в Татарстані // Нескорена нація. – 1992. – №5(9).
28. Шкуратюк В. Де ти, український Джохар Дудаєв? / В. Шкуратюк // Нескорена нація. – 1992. – №1(5).
29. Інтерв'ю Е.Андрющенка з Н.Чангулі. 03.07.2010 р.
30. КУН передав допомогу з рук в руки // Шлях перемоги. – 1995. – 22 квітня.
31. Базелюк М. Приходьте вільними! / М. Базелюк // Нація і держава. – 2013. – № 11(538).
32. Інтерв'ю Е.Андрющенка з Д. Ярошем. 02.08.2010 р.
33. Крім УНА-УНСО в ній взяли участь націоналісти з Росії, Білорусі, Польщі, Придністров'я, а також декілька проросійських організацій з України. Росія була представлена маловідомими Народно-соціальною партією та «Міжнародним інститутом геополітики» [Заявление конференции славянских организаций // Трудовой Тирасполь. – 1994. – №1(214).].
34. У декларації, яка складалася всього з чотирьох речень, ішлося про імперію як спільну мету слов'янських націоналістів. Центр імперії мало вирішити «провидіння». Своїм супротивником націоналісти проголошували «Космополітичний новий світовий порядок» [Мета – імперія // Спадщина. –

1996. – 1 березня]. Серед російських гостей, які підписали цей документ, були доволі відомі Олександр Іванов-Сухаревський (Народна національна партія) та Едуард Лимонов (Націонал-більшовистська партія). Також Київ на запрошення УНА тоді відвідали представники організації «Російська національна єдність» Олександра Баркашова, але вони мали статус спостерігачів та документ не підписували. Що характерно, «лимоновці» та «баркашовці» завжди були послідовними супротивниками ідеї незалежності України, що не завадило їм спілкуватись з «унсовцями», які, в свою чергу, вже мали в Росії репутацію найбільш запеклих «русофобів». За спогадами учасників подій, неабиякі дискусії між двома сторонами тоді виникли щодо питання Чеченської війни.

35. Кипиани В. Наши фаши / В. Кипиани // Новая николаевская газета. – 1996. – №15.

36. Програма Української національної асамблеї // Українські обрії. – 1994. – №15(46).

37. Дудинов Ю. Воли не видать? / Ю. Дудинов // Народная газета. – 1996. – 22 августа.

38. Стали в нагоді і добрі стосунки з чеченським керівництвом: президент Ічкерії Зелімхан Яндарбієв запропонував варіант обміну українських в'язнів на російських військовополонених (це було актуальним з огляду на тодішній проект створення «союзної держави» Білорусі та Росії).

39. Зустріч з представником президента Молдови // Нескорена Нація. – 1992. – № 16 (20).

40. Сарахман О. Червоний зашморг / О. Сарахман // Орієнтири. – 2001. – №2(5). – С. 5.

41. В дисиденті та націоналісті Гамсахурдіа вони бачили, умовно кажучи, «свого», а в колишньому компартійному функціонері Шеварднадзе – «ставленика Москви» та «заколотника».

42. Базак О. После Приднестровья одесские «унашисты» отправились в Грузию / О. Базак [Вирізка з невідомого видання, 1993 р.] // Архів Владислава Мирончука.

43. Це пояснюється тією обставиною, що Азербайджан на той час здався оплотом реакції та лояльності радянському центру, а Вірменія – більш прогресивною республікою з потужним національним рухом
44. Інтерв'ю автора з Ю. Криворучком. м. Львів, 22.08.2012 р.
45. Одним з результатів візиту стало те, що в ході переговорів з офіційними особами Вірменії та Карабаху вдалося домовитись про визволення полоненого офіцера з України Юрія Біляченка, який воював на боці Азербайджану [Делегація від УНА-УНСО на Закавказзі. Україна з Чечнею! // Голос нації. – 1994. – №23–24(86–87).]
46. Про що думають наші румунські «брати» // Українські обрії. – 1994. – № 11.
47. Лиховій Д. Потоптано не так «ворожі прапори», як державний престиж України / Д. Лиховій // Україна молода. – 1997. – 3 серпня.
48. Шурхало Д. Постановление горсовета по Польскому военному мемориалу выполнили... активисты УНА / Д. Шурхало // Киевские ведомости. – 1998. – 29 октября.
49. Новини. Жовтень 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://una-unso.org/av/main.asp?TT_id=5
50. УНА наступає // Киевские ведомости. – 2000. – 1 июля.
51. Александр Мороз – польскому президенту: «Вы проложите тропинку, а мы ею воспользуемся» // Зеркало недели. – 1994. – №9.
52. Події-факти-коментарі // Замкова гора. – 1991. – №1.
53. Інтерв'ю Е.Андрющенка з В.Ущиповським. 28.08.2010 р.
54. Місце України у двоподілі світу // Шкіль А. Вітер імперії. Збірка статей з геополітики. – Львів: Євразія, 1998. – С. 25–32.
55. Парубій А. Європа вільних націй / А. Парубій // Орієнтири. – 1999. – Б.н. – С. 20–22.
56. Нас не спинити! // Голос нації. – 1993. – № 39(53).
57. Ця позиція єднала українських націоналістів із західноєвропейськими праворадикалами, які переважно були євроскептиками. Успіхи націоналістів

цього регіону (на той час – не надто великі) їхні вітчизняні однодумці радо вітали та бачили в них передумову для згортання євроінтеграції.

58. Листування автора Віктором Рогом.

59. Радомський А. Націоналісти всіх країн, єднайтесь! / А. Радомський // Орієнтири. – 2001. – № 3(6).

60. Інтерв'ю Е. Андрющенка з Ю.Криворучком. 19.10.2014 р.

61. Демаскування іранського міфу // Шкіль А. Вітер імперії. Збірка статей з геополітики. – Львів: Євразія, 1998. – С. 8–16.

62. «Дружи з Японією!» // Незборима нація. – 1995. – № 5–6(70–71).

63. Козак О. Анатолій Лупиніс: «Київ, стане геополітичним центром у нашому регіоні» / О. Козак // Голос нації. – 1994. – №21(84).

64. Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – Ч. 3. – С. 150–167.

РОЗДІЛ 4.

Підрозділ 4.1.

1. Kubicek P. What Happened to the Nationalists in Ukraine? / P. Kubicek // Nationalism and Ethnic Politics. – 1999. – Vol. 5, №1. – P. 29–45

2. Ілюстрацією тут може слугувати символічний акт передачі клейнодів Української народної республіки Леоніду Кравчуку від останнього президента УНР в екзилі (та водночас голови «мельниківської» ОУН) Миколи Плав'юка у 1992 році.

3. Афоризми. Дмитро Корчинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aphorism.org.ua/subrazd.php?page=103&pages_block=7&rid=5&sid=23

4. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.

5. Кулик В. М. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. М. Кулик // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 150–167.

6. Лузан А. [Стаття без назви] / А. Лузан. – Левый берег. – 1995. – №44 (111).

7. Інтерв'ю автора з Ігорем Іванченком. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
8. Інтерв'ю автора з Владиславом Мирончуком. м. Київ, 05.07.2010 р.
9. Листування автора з Олександром Маслаком.
10. Мафія безсмертна? // Народна трибуна. – 1994. – Ч. 4.
11. Никонов С. Является ли «Братство» филиалом СБУ? / С. Никонов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ord-ua.com/print/2009/04/01/yavlyaetsya-li-bratstvo-filialom-sbu/>
12. «Тризуб», или Призрак терроризма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tribuna.com.ua/articles/politics/259338/page/10.htm>
13. Інтерв'ю автора з Дмитром Корчинським. м. Київ, 24.08.2010 р.
14. Інтерв'ю автора з Миколою Карпюком. м. Київ, 04.07.2010 р.
15. Гусев А. Ночной штурм Лавры / А. Гусев // Независимость. – 1992. – [Вирізка без номера, червень 1992 р.] // Архів Владислава Мирончука.
16. Взагалі затримання з подальшими адміністративними мірами (штраф, нетривалий арешт) за дрібні порушення (несанкціоновані акції, невеликі сутички) надалі стали невід'ємною складовою діяльності майже всіх націоналістичних партій. Доволі часто на несуттєві порушення правоохоронці взагалі «закривали очі», або співчуючи націоналістам, або (частіше) бажаючи уникнути зайвої процесуальної «тяганини».
17. Інтерв'ю автора з Юрієм Лустенком. м. Київ, 30.00.2010 р.
18. УНСО переходив в наступление... на МВД и СБУ // Приватний архів В. Мирончука.
19. Активісти УНА-УНСО, які зараз знаходяться за ґратами // Українські обрії (Київ). – 1994. – №8 (39).
20. Нас так просто не візьмеш // Українські обрії (Київ). – 1993. – №20 (29).
21. Миленин А. УНСО: «Или с нами, или на нары!» / А. Миленин // Приватний архів В. Мирончука.
22. Закон України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України // Відомості Верховної Ради України. – 1993 – №46. – С.427.

23. УНСО без бою не здається? [Вирізка з невідомого видання, 1995 р.] // Архів Владислава Мирончука.
24. Хроніка подій // Українські обрії (Київ). – 1994. – №4 (35).
25. Кіпіані В. ДСУ: від націоналізму до націонал-соціалізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kipiani.org/aktualii/index.cgi?258>
26. Черненко М. Знову репресії / М. Черненко // Незборима нація (Київ). – 1995. – №13 (78).
27. Зі справою Анатолія Пирога був пов'язаний ще один епізод. В одній із заміток на його захист у «Незборимій нації» по відношенню до судді було використано вираз «з піною у рота». У відповідь суддя направила судовий позов проти автора замітки Романа Ковалю, звинувативши його у образі честі та гідності та вимагаючи компенсацію у розмірі сто тисяч гривень. Незважаючи на спроби лідера ДСУ довести, що фраза несла іронічний, а не образливий відтінок, позов задовольнили.
28. Кротов О. Трехдневный Шаолинь в Великоанадольском лесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista303>
29. Наумов А. Жизнь в полоску, а небо в клеточку / А. Наумов // Интересная газета (Киев). – 1996. – №3(29).
30. Листування автора з Ігорем Іванченком.
31. Боркут Т. Правосуддя з міста імені чекіста / Т. Боркут // Шлях перемоги (Львів). – 1997.
32. Пустельник Л. Члени «Тризубу» заплатили за «осінню революцію» своїм здоров'ям. Хто заплатить їм? / Л. Пустельник // Молодий буковинець (Чернівці). – 1997. – 31 січня.
33. Депутатське звернення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista001>
34. Відповідь на депутатське звернення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista002>
35. Інтерв'ю автора з Андрієм Парубієм. м. Київ, 29.04.2011 р.

Підрозділ 4.2.

1. Інтерв'ю автора з Дмитром Ярошем. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
2. Провокаторы к бою готовы // Всеукраинские ведомости (Київ). – 2001. – 7 февраля.
3. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов – К.: Наш час, 2007. – 432 с.
4. Ковальчук А. На Крещатике все-таки подрались / А. Ковальчук // Комсомольская правда (Київ). – 2001. – 9 февраля.
5. Яворський В. Заява з приводу розгону похорону Патріарха Володимира / В. Яворський // Незборима нація (Київ). – 1995. – № 14 (79).
6. Янковий О. Поважного звільнили, а голодування триває. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.old.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmista/zmista037_2
7. Декларація Комітету Молодіжної Солідарності «Самостійна Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/news/?n=134&calendar=201302>
8. Електронне листування Е.Андрющенка з В.Рогом. 20.06.2012 р.
9. Umland A., Shekhovtsov A. Ultraright Party Politics in Post-Soviet Ukraine and the Puzzle of the Electoral Marginalism of Ukrainian Ultranationalists in 1994 2009 / A.Umland, A.Shehovtsov // Russian Politics and Law. – 2013. – Vol. 51, No. 5. – P. 33–58.

Підрозділ 4.3.

1. Коваль Р. Ідеал держави / Р. Коваль // Підстави націократії. – К., 1994. – С.52–55.
2. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmist9/knijky/Tserkva>

3. Щоправда, конкретно ця цитата Іванишина стосується Російської православної церкви в Україні. Однак ця книга була написана у 1990 році, коли місцева РПЦ ще не отримала автономії та не стала УПЦ МП. Тогочасні висловлювання Іванишина про РПЦ цілком співзвучні подальшій риторичі націоналістів щодо УПЦ МП.
4. При чому в даному питанні єдиним фронтом виступали як власне націоналістичні організації, так і найбільш радикальні представники націонал-демократичних структур – наприклад, народні депутати від Руху Микола Пороський та Василь Червоний.
5. Інтерв'ю автора з Владиславом Мирончуком. м. Київ, 05.07.2010 та 09.11.2011 рр.
6. Передвиборча програма партії Українська Національна асамблея (УНА) // Віче. – 1998. – №2. – С. 22–27.
7. «Мені стало зрозуміло, що питання про автокефалію піде в небуття». Інтерв'ю з Патріархом Філаретом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/4210-meni-stalo-zrozumilo-shho-pitannya-pro-avtokefaliyu-pide-v-nebuttya.html>
8. Корчинський Д. Війна у натовпі / Д. Корчинський. – К. : Амадей, 1999.
9. Стислий курс історії УНА-УНСО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unaunso.org/article.php?id=1&artid=32&lang=ukr>
10. Охота на ведьм // Независимость. – 1992. – 26 сентября.
11. Інтерв'ю Е. Андрющенка з І. Скрипником. 06.07.2010 р.
12. Новый тайм игры на нервах: в матче УНСО – винницкая милиция ничья. Пострадавших нет // Киевские ведомости. – 1993. – 25 марта.
13. Щоправда, незважаючи на зачну роль Корчинського в УНА-УНСО, подібна його позиція зовсім не означає, що її підтримувала вся організація.
14. Інтерв'ю автора з Ігорем Іванченком. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
15. Ярош Д. Українська революція: ХХІ століття. / Д. Ярош. – Кам'янське, 2009. – 60 с.

16. Іванишин В. Рецепція благовістя / В. Іванишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmist9/tvory/zmist90c>
17. Випадки реальних конфліктів «тризубців» з рідновірами мали місце вже пізніше, у 2000-х роках.
18. Інтерв'ю автора з Дмитром Ярошем. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
19. Гребенюк Г. Установчий з'їзд сповідників РУНвіри / Г. Гребенюк. – Нескорена нація. – 1992. – №10(14)
20. Стенограми засідань Верховної Ради України II скликання. Засідання сьоме. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3476.html>
21. Програма Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» // Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України». – К., 1994. – С. 5–11.
22. Єдино правильний шлях. – К.: Видання Конгресу Українських Націоналістів, 1993. – 103 с.
23. Зазвичай пропонувалась альтернатива у вигляді створення Україною власного блоку, хоча іноді лунали ідеї щодо приєднання до НАТО.
24. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», – К., 1994. – 40 с.
25. Слово за військовими // Коваль Р. Про ворогів, союзників і попутників. – Київ, 1993. – 44 с.
26. Коваль Р. Підстави націократії / Р. Коваль – К., 1994. – 56 с.
27. Колишню компартійну номенклатуру та «червоних директорів» вони звинувачували у відсутності державницького мислення та безідейності, а вихідців із середовища інтелігенції (значно менш впливову групу) – у «безхребетності» та нерішучості.
28. Коваль Р. Філософія українства / Р. Коваль – К., 1995. – 63 с.

29. Заява Української національної асамблеї з приводу необхідності усунення генерал-полковника Морозова з посади Міністра оборони України // Українські обрії. – 1993.
30. Аналіз передвиборчої кампанії 1994 року, що виражає точку зору Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» // Незборима нація. – 1994. – № 15(57).
31. Чергова годовиця Мартиросяна // Українські обрії. – 1993. – №20.
32. Скачко В. На Украине возникают новые политические союзы / В. Скачко. – Сегодня. – 1996. – 10 ноября.
33. Наприклад, у листопаді 1992 р. в одній з київських новобудов відбулися сутички між ветеранами бойових дій в Афганістані, які мали отримати тут житло, самовільно захопили його та забарикадувались, і міліцією, яка намагалась виконати рішення суду про виселення «афганців». Бійці УНСО тоді тримали оборону в будинку разом з мешканцями.
34. Соціальний склад УНА. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unso.tripod.com/zavdan.htm>
35. Що таке УНА-УНСО? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unso.tripod.com/whatis.htm>

Підрозділ 4.4.

1. Листування автора з Павлом Хоботом.
2. Див. наприклад: Гедеон Р. Вони – не раби / Р. Гедеон // Сільські вісті. – 2002. – 3 лютого.
3. Сам Яцюк повідомив нам деталь, яка є важливою для розуміння проблеми. Деякі редакції були схильні до «загострення» авторських матеріалів, які стосувалися діяльності націоналістичних рухів, надання їм скандально-негативного забарвлення та підняття теми «загрози фашизму». В свою чергу, автор іноді навпаки свідомо уникав сюжетів, які б могли сприяти погіршенню іміджу націоналістів у суспільстві. Вірогідно, такий випадок не був одиничним.

4. Дятлова М. Фашизм выходит из подполья чтобы овладеть массами // Всеукраинские ведомости. – 1995. [Вирізка без номеру] // Архів Владислава Мирончука.
5. Кому «промиває мізки» «фюрер» Корчинський? // Ранок. – 1995. – №1.
6. Николаев Г. Могильщики демократии выходят из окопов? – Всеукраинские ведомости. – 1995. – 24 июня.
7. Червакова О. Презентация коричневого подполья / О. Червакова. – Днепровская правда. – 2000. – 23 ноября.
8. Антифашиський конгрес УНА-УНСО. Листівка // Приватний архів Владислава Мирончука.
9. Чемерис І. «Зруйнували УНА-УНСО так, що вишколений агент ГРУ не зробив би краще» / І.Чемерис // Українське слово (Київ). – 1994. – 20 жовтня.
10. Нацизм, шитий чорними буками... // Мегаполис Украины. – 1996. – 8 августа.
11. Вибори в грудні: фарс чи проекція в майбутнє? "Спостерігач", № 18, листопад 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/vibori-v-grudni-fars-chi-proektciia-v-maibutne>
12. Звичайно, це не означає, що такий рівень згадуваності був властивим для УНА-УНСО протягом тривалого часу. Саме у даний період така увага до організації була обумовлена трьома пов'язаними між собою інформаційними приводами: «Чорним вівторком», зняттям УНА з реєстрації та акціями протесту проти цього, які включали в себе голодування.
13. «Як ви вважаєте» // Поступ. – 1993. [Вирізка без номеру] // Архів Владислава Мирончука.
14. Шатров А. Против Лукашенко и России / А. Шатров // Континент. – 2000. – №15(483).
15. "Мы исполняем братский долг", – грузинские добровольцы на передовой в Широкино рассказали, почему воюют за Украину [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- http://censor.net.ua/video_news/335595/my_ispolnyaem_bratskiyi_dolg_gruzinskie_dobrovoltsy_na_peredovoyi_v_shirokino_rasskazali_pochemu_voyuyut
16. СК: Тягнибок и Ярош воевали в Чечне [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/politics/news/2014/03/14/n_6012669.shtml
 17. За словами представників УНА, вже у наші дні Міністерство юстиції України відмовило партії у реєстрації, аргументуючи це тим, що організація за часів Другої світової війни «була посібником гітлерівців» [УНА-УНСО обвинили в любви к Гитлеру, не пуская на выборы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/2044801-una-unso-obvinili-v-ljubvi-k-gitleru-i-ne-pustili-na-vybory.html>]
 18. У 2000-х роках у середовищі українських інтернет-користувачів абревіатура «УПА-УНСО» стала своєрідним способом висміювання рівня обізнаності проросійських сил у темі українського націоналізму.
 19. Пишіть, пишіть... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivec.ho.ua/index.php?page=pages/main/zmista>
 20. Ультраправі партії // О.Голобуцький, В.Кулик. Політичні партії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golob.narod.ru/glvtultrapravi.html>
 21. У політичному спектрі часто-густо вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з найбільш близьких вам // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994-1999 рр.) Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 1999. – С. 197.
 22. Паніна Н. Яким депутатам ми віддаємо перевагу? / Н. Паніна // Політичний портрет України. – 1994. – №8. – С.6-14.
 23. Політиків якого напрямку ви підтримуєте? // Політичний портрет України. – 1993. – № 3. – С.42.
 24. Який рівень вашої довіри націоналістам? Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994-1999 рр.) Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 1999. – С. 191.

25. Як ви вважаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у державному будівництві в Україні? Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994-1999 рр.) Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 1999. – С. 188.
26. Хто несе відповідальність за нинішній стан економіки України? // Політичний портрет України. – 1994. – №8. – С. 30.

РОЗДІЛ 5.

Підрозділ 5.1.

1. Відбувся 8 збір ДСУ. // Незборима нація. – 2002. – № 1 (192).
2. Коваль Р. Хто наступний? / Р. Коваль // Незборима нація. – 2003. – № 6 (208).
3. Організацією-наступником ДСУ до певної міри можна вважати історичний клуб «Холодний Яр». Його було засновано у 1997 р. Романом Ковалем, який в цей період поступово відходить від політичної діяльності, приділяючи більше уваги вивченню та популяризації національно-визвольного руху Наддніпрянської України 1910–1920-х років. Клуб існує і в наші дні. Основні напрямки його діяльності – видання літератури та організація заходів, присвячених відповідній тематиці. Газета «Незборима Нація», яка колись була друкованим органом ДСУ, наразі є часописом клубу. Певна кількість колишніх членів партії сьогодні є активістами «Холодного Яру». Головою історичного клубу лишається Р.Коваль, який став доволі відомим істориком та публіцистом. Деякі інші члени ДСУ пізніше заявили про себе в різних сферах. Наприклад, активіст Запорізької міської організації Павло Вольвач – успішний письменник, автор низки поетичних збірок та декількох прозових творів. Олег Куцин, який був одним із заступників голови ДСУ, став помітним громадським та політичним діячем Закарпаття (був головою регіонального відділення партії «Свобода»), а у 2014 р., під час війни на сході України, очолив добровольче військове формування «Карпатська Січ».
4. Івченко очолював декілька великих підприємств нафтогазової галузі.

5. Івченка у КУН призначив Ющенко, зазирнувши у записник, – експерт
<http://zik.ua/ua/news/2012/03/26/340729>
6. Дуда А. «Нацики» з Банкової [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.observer.sd.org.ua/news.php?id=3897>
7. Електронне листування Е.Андрющенка з А.Стемпіцьким. 20.06.2012 р.
8. Червак Б. Ще раз про націоналізм і "Помаранчеву революцію" / Б.Червак
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.old.svoboda.org.ua/dopysy/analitika/002193/>
9. Галиция против Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://anti-orange.com.ua/article/president/60/1446>
10. Тягнибок (фашисты бандеровцы). Украина 2004 [Електронний ресурс]. –
Режим доступу <https://www.youtube.com/watch?v=-i4gvF15BRI>
11. Народный депутат Олег Тягнибок исключен из фракции «Наша Украина»
// Факты. – 2004. – 11 сентября.
12. Парамілітарні утворення // Воєнно-історичний форум Military Ukraine
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.forum.milua.org/viewtopic.php?f=9&t=5178&start=105>
13. Бойовий листок УНА-УНСО // Архів автора.
14. Насправді учасниками маршу були найняті студенти, організатором –
Едуард Коваленко, який формально дійсно був головою УНА (але якого
практично ніхто з активістів не визнавав у цій якості), вірогідним замовником –
влада.
15. Гарань О. Провокатор в ролі «лідера громадської думки» / О. Гарань
[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/48f2e79a40cf5/>
16. Цибулько В. «Ваша дружина американка!... Ви дали орден Бойку!» /
В. Цибулько [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.blogs.pravda.com.ua/authors/tsybulko/4b13b2fd26c26/>
17. Що не чиновник у нас, то "Герой України" [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: http://lib.rada.gov.ua/DocDescription?doc_id=168509

18. Символічними актами в межах цього курсу стали, зокрема, присвоєння звання Героя України Роману Шухевичу (2007 р., а роком раніше – його сину, Юрію Шухевичу) та Степану Бандері (2010 р.), а також указ про визнання ОУН та УПА борцями за незалежність України (2010 р.).
19. Білозерська О. У Києві пройшов Форум Українських Націоналістів – на підтримку Ющенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bilozerska.livejournal.com/203240.html>
20. Указ Президента України №21/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/212007-5386>
21. Ющенко не виконав обіцянок про реабілітацію учасників акції “Україна без Кучми” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/news/yushchenko_ne_vykonav_obitsyanok_pro_reabilitsiyu_uchasnykiv_aktsii_ukraina_bez_kuchmy_26435.html?print
22. ВО «Свобода» – очень удачный проект Партии регионов?.. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://from-ua.com/news/193010-vo-svoboda-ochen-udachnii-proekt-partii-regionov.html>
23. Лихачев В. «Кровавое воскресенье»: провокации, нацисты и бандиты / В.Лихачев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hadashot.kiev.ua/content/krovavoe-voskresene-provokacii-nacisty-i-bandity>
24. Мартиненко О.А. Расизм та ксенофобія в Україні – нові виклики у сфері захисту прав людини / О. А. Мартиненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1212492770>
25. Інтерв’ю автора з анонімним активістом «Патріоту України».
26. Акція на підтримку українських студентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkiv.svoboda.org.ua/news/events/>
27. Заява Організації „Патріот України” про розрив стосунків з ВО „Свобода” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spoloh-ru.livejournal.com/37651.html?thread=135187>
28. Це був не просто конфлікт поколінь – доволі суттєвими були розходження з приводу багатьох принципових питань. «Нові праві»

декларували свою позасистемність та невизнання сучасної демократичної держави («старі праві» на початку 1990-х рр. за таким самим принципом відділяли себе від націонал-демократів). Старше покоління орієнтувалося перш за все на праці класиків українського націоналізму та досвід боротьби ОУН та УПА, молоде покоління не відкидало їх, але так само зверталось до ідей та практики європейських ультраправих ХХ століття. Ту ж саму діяльність ОУН та УПА два середовища оцінювали по-різному: перші – переважно як визвольний антитоталітарний рух, другі – як спробу побудови націократичної держави. «Нові праві» були більш схильні до расизму, ніж їхні попередники, і менше уваги приділяли мовному питанню. Якщо «базою» для націоналістів 1990-х рр. була переважна Західна Україна, то найактивніші осередки нових структур діяли у великих містах сходу та Києві.

29. Це явище частково було подібним до відмежування радикальних націоналістів від націонал-демократів наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.

30. Проти націоналістів порушили кримінальну справу
<http://www.pravda.com.ua/news/2008/10/19/3589905/>

31. Інтерв'ю автора з Олександром Хоменком. м. Київ, 30.06.2010 р.

32. Шибалов Е. Другая Украина: подмена понятий / Е. Шибалов. – Зеркало недели. – 2008. – 7 марта.

33. Свенцицкая Е. Основатели Одессы: возвращение со скандалом / Е. Свенцицкая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viknaodessa.od.ua/newspaper/news/?7284>

34. Захисти свою Батьківщину! Листівка // Архів автора.

35. В Одессе прошел марш памяти Максима Чайки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/events/1067877-v-odesse-proshel-marsh-pamyati-maksima-chajki>

36. УНА-УНСО хочет встретить Патриарха Кирилла акциями протеста: "В Украине все должна решать Украинская Церковь и украинские священники" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://censor.net.ua/news/93827/unaunso_hochet_vstretit_patriarha_kirilla_aktsiyami_protesta_quotv_ukraine_vse_doljna_reshat_ukrainskaya

37. Националисты тренируют отряды боевиков для новой акции оппозиции, – СМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/politics/_nacionalisty-treniruyut-otryady-boevikov-dlya-novoj-akcii-oppozicii-smi/509398?mobile=true

38. Найбільш резонансними стали «справа про пам'ятник Сталіну» (2011 р., проти членів «Тризуба»), «справа про яєчню на Вічному вогні» (2011 р., проти активістів декількох організацій), та дві відкриті у 2011 р. справи проти членів «Патріоту України» – «васильківських терористів» та «оборонців Римарської». Всі вони супроводжувались увагою суспільства та кампаніями на підтримку ув'язнених.

39. Ось як описує зміну своїх поглядів та симпатію про українських ультраправих колишній проросійський активіст Ігор Гаркавенко (переклад з російської): «Однак, описати еволюцію моєї «другою політичною інстанції» буде досить повчально. Ось, скажімо, в році 2009-му в Києві виникла загроза знесення і подальшої забудови Андріївського узвозу однієї з компаній Ахметова. Місце красиве. Природно, «проросійський активіст Гаркавенко» опинився в числі тих, хто прийшов спуск захистити. Дивлюся – прийшла ще маса людей. Цікавлюся: хто? Виявилось, українські націоналісти. Цікавлюся у своїх «проросійських колег» – не прийдуть вони? Відповіді: «ми за російську мову», «ми за московський патріархат», «ми проти НАТО», «ми за приєднання України до Росії». Трохи пізніше інший випадок: загроза забудови іншим олігархом парку та дитячого майданчика. Приходжу – маса молодих людей. Цікавлюся: хто? Українські націоналісти. Питаю у тих же «колег», чи не прийдуть вони. У відповідь перераховуються ті ж чотири пункти. Далі, в селі Врадіївка Миколаївської області співробітники МВС протягом декількох років гвалтували і вбивали дівчат, у зв'язку з чим на Майдані почалася безстрокова акція протесту, в результаті якої мені зламали ребро і затримали по «адміністративці». Хто організовував протест? Українські націоналісти. У

Харкові у інтелігентної людини, музиканта, люди Геннадія Кернеса (мер Харкова – прим.) забрали квартиру. Поцікавився у своїх «проросійських колег», чи можна допомогти йому. У відповідь – ті ж чотири пункти. У підсумку, ця людина змогла спертися тільки на українських націоналістів»» [http://juliawinston.eu/azovgarkavenko/].

Підрозділ 5.2.

1. Загребельний І. Чому українські націоналісти – противники ЄС? / І. Загребельний. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zentropa.net/teksty/chomu-ukrayins-ki-natsionalisti-protivniki-yes.html>
2. Звернення до лідерів Майдану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/zvernennya-do-lideriv-majdanu.html>
3. Враження від акції 24 листопада у Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kvp.in.ua/?p=1376>
4. Последний провокатор? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/946973-poslednij-provokator.html>
5. Що таке «Правий сектор»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravyysektor.info/about.html>
6. Правый сектор: боевой отряд Евромайдана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/01/140120_ru_s_right_sector.html
7. Найем М. За лаштунками Правого сектору / М. Найем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/1/7020952/>
8. 14 сотня Самооборони Майдану відвідала Межигір'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mnk.org.ua/news/novina/article/14-sotnja-samooboroni-maidanu-vidvidala-mezhigirja/>
9. Кличко осмеяли в Германии за фразу «Я не видел на майдане националистов» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://politobzor.net/show-49294-klichko-osmeyali-v-germanii-za-frazu-ya-ne-videl-na-maydane-nacionalistov.html>

10. "Майдан" не має жодного стосунку до маршу на честь Бандери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/maydan_ne_maie_zhodnogo_stosunku_do_marshu_na_chest_bandery__klychko_37241.html

11. Опозиція назвала провокацією штурм АП: Це мирна акція протесту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/opoziciya-nazvala-provokaciyeyu-shturm-ap-ce-mirna-akciya-protestu-132979_.html

12. Бурлакова В. Руслан Андрійко: «У нас один варіант – виграти. Якщо ми хочемо вижити» / В. Бурлакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

13. Міліція знала, що вибухнути мав "Правий сектор"? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2014/02/06/miliciya_znala_scho_vybukhnuty_mav_pravyu_sektor

14. Янукович знову займається окупацією народу та готується до диктатури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/yanukovych-znovu-zajmayetsya-okozamylyuvannyam-narodu-ta-gotuyetsya-do-dyktatury.html>

15. В якості прикладу Вячеслав Ліхачов наводить поширену в інтернеті карикатуру: <http://job-sbu.org/wp-content/uploads/2014/01/1293.jpg>

16. Віце-спікер Верховної Ради Руслан Кошулинський під час розстрілу Майдану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euromaydan.in/2014/03/04/віце-спікер-верховної-ради-руслан-кош/>

17. Правий сектор. Як і чому вибухнув Майдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/articles/politics/962721-praviy_sektor_yak_chomu_vibukhnuv_maydan.htm

18. Білозерська О. Правий сектор висунув власні вимоги до влади (ФОТО, ВІДЕО) / О. Білозерська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bilozerska.livejournal.com/806192.html>

19. Найем М., Коваленко О. Лідер Правого сектору Дмитро Ярош: Коли 80% країни не підтримує владу, громадянської війни бути не може / М. Найем, О. Коваленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/4/7012683/>
20. Подібна інформація лунала ще до початку революції [Дмитро Ярош продався владі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Y79IQ-KXRlE>]. Однак доказів цієї версії надано не було.
21. Рада наново реабілітувала 28 осіб як політв'язнів. Список [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/27/7016470/>
22. «Правый сектор» планирует занять силовой блок в новом правительстве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aif.ua/politic/ukraine/1113225>
23. У ЄС заявили, що якщо радикали прийдуть до влади – фіндопомоги Києву не [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/890149-u-es-zayavili-scho-yakscho-radikali-priydu-do-vladi-findopomogi-kievu-ne-bude.html>
24. "Правый сектор" сформирует "поезд дружбы" и не допустит раскола Украины, – Мосийчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://112.ua/politika/pravyu-sektor-sformiruet-poezd-druzhby-i-ne-dopustit-raskola-ukrainy-mosiychuk-26132.html>
25. Российский блогер разоблачил инсценировку перестрелки в Симферополе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stopfake.org/rossijskij-blogger-razoblachil-instsenirovku-perestrelki-v-simferopole/>
26. Клінова О. Жидобандерівці як ознака політичної нації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/politics/547d89366b385/>
27. Воронович З. Дніпровський «Бандерштат» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/ukraine/127726>
28. Позачергове послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.president.gov.ua/news/pozachergove-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-rad-34118>

29. Візитка Яроша [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Візитка_Яроша

30. "Правий сектор" оголосив про розпуск двох обласних партосередків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/praviy_sektor_ogolosiv_pro_rozpusk_dvoh_oblasnih_partoseredkiv_1989605

31. Казочка про «кошерне УНСО» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.org.ua/казочка-про-кошерне-унсо/>

32. Минюст признал организацию УНА-УНСО пособниками фашистов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti-ukr.com/strana/105941-minjust-priznal-organizaciju-una-unso-posobnikami-fashistov>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи і матеріали

Центральний державний архів громадських організацій України

Ф. 270. Народний рух України (НРУ), м.Київ (1989 – по теперішній час).

Оп. 1

1. Спр. 6 – Тексти і тези виступів делегатів на з'їзді НРУ.

Ф. 271. Українська республіканська партія (УРП), м. Київ (1990 – 2007).

Оп. 1

2. Спр. 7 – Пропозиції та доповнення до проектів Статуту і Програми УРП направлені філіями Української Гельсінської Спілки (УГС) до Виконавчого комітету.

3. Спр. 39 – Протоколи засідань Ради УРП та додатки до них.

4. Спр. 40 – Протоколи засідань Проводу УРП та додатки до них.

5. Спр. 41 – Протоколи засідань Секретаріату УРП.

6. Спр. 42 – Накази УРП з організаційних питань.

7. Спр. 54 – Тексти доповідей учасників теоретичної конференції “Ідеологія і тактика УРП”.

8. Спр. 55 – Документи теоретичної конференції “Ідеологія і тактика УРП”. (Типографічний примірник).

9. Спр. 60 – Стаття громадян України надіслані для публікації у друкованих органах УРП. Статті О. Бойка та П. Голубенка з питань ідеології українського націоналізму, надруковані у газеті «L'opinion Ukrainienne».

10. Спр. 62 – Текст доповіді «За Україну, за її волю» заступника голови УРП С. Хмари на III з'їзді партії.

Ф. 332. Колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об'єднань та їх представників у виборах Президента

України, депутатів Верховної Ради України і місцевих рад (1994 – по теперішній час).

Оп. 1.

11. Спр. 10 – Українська національна асамблея.
12. Спр. 28 – Виборчий блок партій «Менше слів».
13. Спр. 30 – Виборчий блок партій «Національний Фронт».
14. Спр. 40 – Конгрес українських націоналістів.
15. Спр. 63 – Всеукраїнське об'єднання «Свобода».
16. Спр. 86 – Всеукраїнська політична партія «Братство».
17. Спр. 111 – Всеукраїнське об'єднання «Свобода».
18. Спр. 144 – політична партія «Українська національна асамблея».

Приватні архіви

19. Приватний архів В'ячеслава Труша. м. Лозова Харківської обл.
20. Приватний архів Вахтанга Кіпіані. м. Київ.
21. Приватний архів Віктора Рога. м. Київ.
22. Приватний архів Владислава Мирончука. м. Київ.
23. Приватний архів Миколи Поліщука. м. Київ.
24. Приватний архів Олександра Добровольського. м.Слов'янськ Донецької обл.
25. Приватний архів Олександра Єсіпова. м. Дніпропетровськ.
26. Приватний архів Олександра Черненка. м. Запоріжжя.
27. Приватний архів Павла Хобота. м. Дніпропетровськ.
28. Приватний архів Романа Коваля. м. Київ.
29. Приватний архів Сергія Мороза. м. Лозова Харківської обл.
30. Приватний архів Федора Турченка. м. Запоріжжя.
31. Приватний архів Юрія Криворучка. м. Львів.

2. Періодична преса

Преса політичних партій та громадських організацій.

32. Бандерівець. Видання Донецької обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Донецьк, 1994.
33. Бандерівець. Інформаційний бюлетень/інформаційний листок Всеукраїнської організації «Тризуб» ім. Степана Бандери. – К., 2001–2015
34. Барикада. Газета Української національної асамблеї. – К., 2003.
35. Визвольний шлях. Суспільно-політичний, літературний і науковий місячник. – К., 2004–2010.
36. Відродження. Орган Чернівецького обласного проводу Конгресу українських націоналістів. – Чернівці, 1995–1998.
37. Вісник Київського Громадянського Комітету УМА. Газета прес-центру Української міжпартійної асамблеї. – К., 1990.
38. Вісті інформаційного відділу. Газета Української міжпартійної асамблеї. – К., 1990–1991.
39. Вісті. Газета виконкому Української міжпартійної асамблеї. – К., 1990.
40. Воля і Батьківщина. Український часопис. Львівська обласна організація Конгресу Українських Націоналістів. – Львів, 1996–2000.
41. Гарт. Газета Тернопільської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Тернопіль, 2006.
42. Геть режим! Інформаційний вісник для прихильників УНА-УНСО. – К., 1998.
43. Голос нації. Газета УНА-Захід. – Львів, 1992–1996.
44. За соборну Україну. Газета Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» Південно-Східного регіону. – Новомосковськ, 1991.
45. Заграва. Газета Політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Стрий, 1991.

46. Заграва. Газета Стрийського окружного проводу Конгресу українських націоналістів. – Стрий, 1992–1996.
47. Замкова гора. Місячник. Видається за допомогою Української націоналістичної спілки. – К., 1991–1994.
48. Інформаційний бюлетень Всеукраїнської громадської спортивно-патріотичної організації «Тризуб» ім. Степана Бандери. – К., 1998–2000.
49. Інформаційний бюлетень Київського крайового Братства ОУН-УПА. – К., 2000.
50. Інформаційний бюлетень. Бюлетень кошової управи Братства вояків Української повстанської армії. – Запоріжжя, 1999–2001.
51. Капітуляція. Бюлетень ЦК Національної профспілки військовослужбовців «Військове єдність» та профспілки трудящих УНСО. – К., 1996.
52. Криця. Газета Косівської районної організації Конгресу українських націоналістів. – Косів, 2001.
53. Молода Україна. Газета Львівської обласної організації Спілки незалежної української молоді. – Львів, 1989–1990.
54. Молодий націоналіст. Газета крайової організації Спілки незалежної української молоді. – Львів, 1990.
55. На грані двох світів. Газета Конгресу українських націоналістів. – Івано-Франківськ, 1996.
56. Напрям. Ідейно-теоретичний журнал. – Львів, 1991.
57. Народна самооборона. Газета штабу кандидата в депутати Верховної Ради України Андрія Шкіля. – Львів, 2002.
58. Народна трибуна. Робітничо-селянська газета Вінничини. Видається за сприяння Вінницького обласного комітету УНА. – Вінниця, 1994.
59. Націоналіст. Науково-публіцистичне видання, видається за допомогою Українського націоналістичного союзу. – Львів, 1991.
60. Націоналістична доба. Подільська газета Конгресу українських націоналістів. – Хмельницький, 1997.

61. Націоналістична Україна. Газета Рівненської крайової управи Української націоналістичної спілки. – Рівне, 1990.
62. Націоналістичний вісник. Вісник інформаційно-ідеологічної референтури Конгресу українських націоналістів Калущини. – Калуш, 2001.
63. Нація і держава. Видання Конгресу українських націоналістів. – К., 2003–2015.
64. Наш край. Видається при сприянні Полтавського обкому УНА-УНСО. – Полтава, 1996.
65. Наша справа. Суспільно-політична газета, видання Рівненської міської організації УНА-УНСО. – Рівне, 1994–1997.
66. Наше слово. Газета спортивного товариства «Соловей» ім. Дмитра Корчинського, видається за сприяння обкому Української Національної асамблеї. – Хорол, 1995.
67. Незборима Нація. Газета для українців, Національне об'єднання «Державна самостійність України». – К., 1994–2015.
68. Нескорена Нація. Газета українського націоналіста / центральний орган Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Львів, 1991–1993.
69. Орієнтири. Видання Соціал-національної партії України. – Львів, 1999–2001.
70. Основа. Газета Калуської міської організації Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Калуш, 1996.
71. Прес-бюлетень. Інформаційно-аналітичний бюлетень Української інформаційної служби. – К., 1996.
72. Свобода народів. Міжнародний політичний журнал. – Львів, 1995–1996.
73. Соціал-націоналіст. Газета Соціал-національної партії України. – Львів, 1994–1997.
74. Степова Україна. Видання Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Одеса, 1990.

75. Степова Україна. Газета Херсонської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Херсон, 1994.
76. Український націоналіст. Газета організації Конгресу українських націоналістів. – Дубно, 1997.
77. Українські обрії. Незалежна газета, видається за сприяння Української національної асамблеї. – К., 1991–1995.
78. Українські проблеми. Журнал України та діаспори. – К., 1993–1998.
79. Українські проблеми. Політичний журнал. – Стрий, 1991.
80. УНА-Схід. Інформаційний бюлетень Харківської крайової команди партії Українська національна асамблея (УНА-УНСО). – Харків, 2000.
81. Хлібороб. Газета Полтавської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – Лубни, 1994.
82. Час київський. Видання Київської обласної організації Конгресу українських націоналістів. – К., 2005.
83. Черкаська зона. Газета для розумних людей. Видається з дозволу УНА-УНСО. – Черкаси, 1995.
84. Чорноморський вісник. Бюлетень-інформатор обласної ради Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України». – Одеса, 1991.
85. Шкільний вісник. Газета юнацтва Української націоналістичної спілки. – Львів, 1990.
86. Шлях перемоги. Всеукраїнська газета Братства ветеранів національно-визвольної боротьби (юридично), офіційне видання ОУН(р) (фактично). – Львів, 1992–2000.

Всеукраїнські та місцеві видання.

87. 2000. Еженедельник. – К., 1999–2008.
88. 33 канал. Молодіжна газета Вінниччини. – Вінниця, 1993–1996.
89. Бульвар Гордона. Еженедельник о людях и для людей. – К., 1995–2014.

90. Ведомости. Общественно-политическое издание. – Днепродзержинск, 1995–1997.
91. Вечерние вести. Всеукраинская общественно-политическая газета. – К., 1998–2015.
92. Вечірній Київ. Громадсько-політична газета. – К., 1991–2015.
93. Високий Замок. Щоденна газета. – Львів, 1991–2015.
94. Вільне життя. Всеукраїнська незалежна громадсько-політична газета. – Тернопіль, 1991–2010.
95. Вільне слово. Громадсько-політична газета. – Рівне, 1993–1997.
96. Вісті Придніпров'я. Суспільно-політична газета. – Дніпропетровськ, 1999–2003.
97. Время. Еженедельная газета. – Горловка, 1995.
98. Газета по-українськи. Всеукраїнська суспільно-політична газета. – К., 2005–2015.
99. Голос України. Газета Верховної Ради України. – К., 1991–2015.
100. Горожанин. Еженедельная городская газета. – Днепропетровск, 2010–2014.
101. День. Щоденна всеукраїнська газета. – К., 1996–2015.
102. Дзеркало тижня. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. – К., 1994–2015.
103. Днепр вечерний. Еженедельная газета. – Днепропетровск, 1995–2012.
104. Донецкие новости. Общественно-политический еженедельник. – Донецк, 1992–2004.
105. Зоря Полтавщини. Всеукраїнська громадсько-політична газета. – Полтава, 1995–1999.
106. Іменем Закону. Громадсько-правовий тижневик. – К., 1993–2012.
107. Киевские ведомости. Общественно-политическое издание. – К., 1992–2010.
108. Киевские новости. Еженедельная газета. – К., 1994.
109. Киевский вестник. Всеукраинская газета. – К., 1990–1998.

110. Киевский телеграф. Всеукраинская общественно-политическая еженедельная газета. – К., 2000–2011.
111. Київська правда. Обласна громадсько-політична газета. – К., 1995.
112. Коммерсантъ Украина. Ежедневная общественно-политическая газета. – К., 2005–2014.
113. Комсомольская правда в Украине. Всеукраинская ежедневная газета. – К., 1996–2010.
114. Крымская правда. Общественно-политическая газета. – Симферополь, 1991–2014.
115. Народна газета. Суспільно-політична газета. – К., 1992–1998.
116. Независимость. Общественно-политическое издание. – К., 1994–1997.
117. Новая николаевская газета. Городской еженедельник. – Николаев, 1995.
118. Поступ. Щоденна львівська газета. – Львів, 1999–2002.
119. Правда Украины. Всеукраинская общеполитическая газета. – К., 1991–1995.
120. Сегодня. Ежедневная общественно-политическая газета. – К., 1997–2015.
121. Сільські вісті. Всеукраїнська загальнополітична газета. – К., 2000–2002.
122. Спадщина. Міська громадська газета. – Горлівка, 1995.
123. Україна молода. Щоденна інформаційно-політична газета. – К., 1991–2015.
124. Україна. Європа. Світ. Додаток до журналу «Ранок». – К., 1995–1998.
125. Українське слово. Громадсько-політичний тижневик. – К., 1993–1998.
126. Факты и комментарии. Всеукраинская ежедневная газета. – К., 1997–2014.
127. Kyiv Post. Weekly newspaper. – Kyiv, 1995–2015.
128. Post-Поступ. Суспільно-політичний часопис. – Львів, 1992–1994

3. Джерела особового походження

129. Бібліотека Української націоналістичної спілки. Збірка статей «Частина 1». – БМ, 1991. – 36 с.
130. Бобрович В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима / В. Бобрович – К.: Зелений пес, 2009. – 224 с.
131. Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», – К., 1994. – 40 с.
132. Гребенюк Г. Спогади українця / Г. Гребенюк. – Львів: Каменяр, 2009. – 421 с.
133. Жага і терпіння. Зеновій Красівський у долі українського народу. – К.: Діокор, 2005. – 256 с.
134. Зварич Р. Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму (спроба синтезу) / Р. Зварич. – К. – Мюнхен: Український Освітній Інститут. 1992. – 56 с.
135. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин // Державність нації: зб. пр. / В. Іванишин; за ред. П. Іванишина. – Тернопіль, 2009. – Т. 1. – С. 11–63.
136. Іванишин В.П. Непрочитаний Шевченко / В. П. Іванишин; упоряд. Є. Філь; передм. С. Квіт; Всеукраїнська організація «Тризуб» ім. Степана Бандери. – Тернопіль: Збруч, 2001. – 30 с.
137. Іванишин В.П. Українська ідея і перспективи націоналістичного руху / В. П. Іванишин; упоряд. і авт. передмови Є. Філь. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2000. – 150 с.
138. Коваль Р. З ким і проти кого / Р. Коваль. – Б.м., 1993. – 74 с.
139. Коваль Р. Підстави націократії / Р. Коваль. – Київ, 1994. – 56 с.
140. Коваль Р. Про ворогів, союзників і попутників – Київ, 1993. – 44 с.
141. Коваль Р. Філософія українства / Р. Коваль – К., 1995. – 63 с.
142. Коваль Р. Чи можливе українсько-російське замирення? / Р. Коваль. – Стрий: Вид-во ім. ген. Мирона Тарнавського, 1991. – 86 с.

143. Корчинський Д. Війна у натовпі / Д. Корчинський та його друзі. – К.: Амадей, 1999. – 384 с.
144. Корчинський Д. Війна в натовпі: Наш досвід політичного насильства / Д. Корчинський. – К.: 1997. – 117 с.
145. Мечник С. За нашу незалежність: Доповіді, статті, спогади і нариси / С. Мечник. – Мюнхен: Укр. вид, 1990. – 316 с.
146. Миронюк А. Kavkaz.ua / А. Миронюк. – К.: Зелений Пес, 2004 – 208 с.
147. Мы – из УНСО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unso.tripod.com/pmr.htm>
148. Парубій А. Погляд справа. Статті, виступи, інтерв'ю / А. Парубій. – Львів: «Орієнтири», 1999. – 44 с.
149. Правий напрям. Статті з газети «Соціал-націоналіст». – Львів: «Ліга-Прес», 1998. – 68 с.
150. Приходько Г. Українська Міжпартійна Асамблея – виклик системі / Г. Приходько. – Львів: Сполом, 2007. – 119 с.
151. Справа 9-го березня. – К.: Інститут «Республіка», 2006 – 235 с.
152. Сяючий шлях. Героїчна комедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unso.tripod.com/komedi.html>
153. Трошев Г. Моя війна. Чеченський дневник окопного генерала / Г. Трошев. – М.: Вагриус, 2001. – 211 с.
154. УНА-УНСО: «Хай ненавидять, аби любили». – К.: Євразія, 1996. – 77 с.
155. Чечило Виталий. На задворках Совдепии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/MEMUARY/CHECHILO/zadworki.txt_with-big-pictures.html
156. Ярош Д. Шлях нації: зб. статей / Д. А. Ярош. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2004. – 40 с.

4. Інтерв'ю

157. Інтерв'ю автора з Олександром Добровольським. м. Лозова Харківської обл, 09.10.2012 р.
158. Інтерв'ю автора з Ігорем Іванченком. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
159. Інтерв'ю автора з Сергієм Морозом. м. Лозова Харківської обл., 09.10.2012 р.
160. Інтерв'ю автора з Дмитром Ярошем. м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл., 02.08.2010 р.
161. Інтерв'ю автора з Олександром Черненком. м. Запоріжжя, 02.04.2010 р.
162. Інтерв'ю автора з Віталієм Применком. м. Київ, 30.06.2010 р.
163. Інтерв'ю автора з Олександром Хоменком. м. Київ, 30.06.2010 р.
164. Інтерв'ю автора з Артемом Скоропадським. м. Київ, 30.06.2010 р.
165. Інтерв'ю автора з Миколою Коханівським. м. Київ, 02.07.2010 р.
166. Інтерв'ю автора з Ігорем Мазуром. м. Київ, 02.07.2010 р.
167. Інтерв'ю автора з Наталією Чангулі. м. Київ, 02.07.2010 р.
168. Інтерв'ю автора з Русланом Зайченком. м. Київ, 04.07.2010 р.
169. Інтерв'ю автора з Миколою Карпюком. м. Київ, 04.07.2010 р.
170. Інтерв'ю автора з Владиславом Мирончуком. м. Київ, 05.07.2010 та 09.11.2011 рр.
171. Інтерв'ю автора з Ігорем Скрипником. м. Київ, 06.07.2010 р.
172. Інтерв'ю автора з Вадимом Рябченком. м. Київ, 22.08.2010 р.
173. Інтерв'ю автора з Дмитром Корчинським. м. Київ, 24.08.2010 р.
174. Інтерв'ю автора з Володимиром Ущаповським. м. Одеса, 26.08.2010 р.
175. Інтерв'ю автора з Андрієм Парубієм. м. Київ, 29.04.2011 р.
176. Інтерв'ю автора з Вахтангом Кіпіані. м. Київ, 02.11.2011 р.
177. Інтерв'ю автора з Юрієм Сиротюком. м. Київ, 11.11.2011 р.
178. Інтерв'ю автора з Євгенієм Ордою. м. Чернігів, 14.11.2011 р.
179. Інтерв'ю автора з Павлом Хоботом. м. Дніпропетровськ, 24.07.2012 р.
180. Інтерв'ю автора з Юрієм Криворучком. м. Львів, 20.08.2012 р.
181. Інтерв'ю автора з Ярославом Андрушківим. м. Львів, 22.08.2012 р.

182. Інтерв'ю автора з Олесем Вахнієм м. Київ, 22.08.2012 р.
183. Інтерв'ю автора з Іваном Губкою. м. Львів, 23.08.2012 р.
184. Інтерв'ю автора з Андрієм Совою. м. Львів, 23.08.2012 р.
185. Інтерв'ю автора з Ігорем Коцюробою. м. Львів, 28.08.2012 р.
186. Інтерв'ю автора з Олександром Маслаком. м. Київ, 13.12.2012 р.
187. Інтерв'ю автора з Сергієм Квітом. м. Київ, 31.03.2015 р.
188. Інтерв'ю автора з Миколою Поліщуком. м. Київ, 31.03.2015 р.
189. Інтерв'ю автора з Богданом Черваком. м. Київ, 07.04.2015 р.
190. Інтерв'ю автора з Сергієм Жижком. м. Київ, 08.04. та 16.06.2015 р.
191. Інтерв'ю автора з Романом Ковалем. м. Київ, 16.06.2015 р.
192. Інтерв'ю автора з Олександром Єсіповим. м. Дніпропетровськ, 22.07.2012 р.
193. Інтерв'ю автора з Віктором Рогом. м. Київ, 10.12.2012 та 07.04.2015 рр.
194. Інтерв'ю автора з Володимиром Москаленком. м. Запоріжжя, 14.04.2010 р.
195. Інтерв'ю автора з Сергієм Копанєвим. м. Дніпропетровськ, 21.07.2012 р.

5. Відео- та аудіоматеріали

196. 25/17 и Ревякин "Рахунок" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=nEPMDXCCg1k>
197. А.Харчиков – Послание хохлам [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=xmNMEObKfks>
198. Авторська пісня під гітару про Тризуб імені Степана Бандери [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=Q7YJU414K2Q>
199. Имам Алимсултанов "Украина, спасибо тебе!" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dHOb6GXH9II>
200. Марш УНА-УНСО [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=tpYDTwHPljA>
201. Наследники Степана Бандеры [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.youtube.com/watch?v=hlkoikglM-w>

202. Обличчя протесту / Лицо протеста / Face of protest (2003) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://youtube.com/watch?v=Hzyi2bvFOgM>
203. Орест Лютий – Взорвали бюста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=d_YBuhdZs18
204. Пісні СНПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLCD29FCAAD1352803>
205. Правий берег [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=qVgOWjatXFk>
206. Рутенія – Хто живий (2CD) (2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/11370081>
207. Тіні Війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=ZU_ov8yEfqU
208. Хресна дорога. Телекомпанія Просвіта. 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://youtube.com/watch?v=pVMoM_evSc0
209. Dub Buk – Slava Ukraini! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8LZL98ZFz6g>

II. Література

1. Статті, монографії, автореферати дисертацій

210. Бондаренко К. Праві в Україні: запекла боротьба за маргінес / К. Бондаренко // Поступ. – 2000. – №96 (540).
211. Бышок С. Иллюзия свободы. Куда ведут Украину новые бандеровцы. Второе издание / С. Бышок. – М.: Книжный мир, ФРИГО «Народная дипломатия», 2013. – 352 с.
212. Васильчук Є. О. Ідеологічні доктрини українських правоекстремістських об'єднань у контексті постмодерністського дискурсу (на прикладі УНА-УНСО) / Є. О. Васильчук // Вісник Національного технічного університету України

- «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2013. – № 3 (19). – С. 16–20
213. Васильчук Є. О. Політичний радикалізм та екстремізм у молодіжному середовищі України / Є. О. Васильчук. – Черкаси : «Палліум», 2014. – 514 с.
214. Гарань О.В. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 198 с.
215. Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989–1991 рр.: автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді: 07.00.01 / Гарань О. В.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 82 с.
216. Голобуцький О. П. Вибори-98: аналіз передвиборчих блоків в Україні напередодні парламентських виборів / О. П. Голобуцький; Український центр політичного маркетингу, Політичне об'єднання «Молода Україна». – К., 1997. – 101 с.
217. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) / Г. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>
218. Кулик В. Націоналізми в сучасній Україні / В. Кулик // Дух і літера. – 1997. – Ч. 1–2. – С. 61–87.
219. Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – Ч. 3. – С. 150–167.
220. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні / В. Кулик; Центр дослідж. нац. безпеки при Нац. ун-ті "Києво-Могилян.акад.". – К., 1999. – 64 с.
221. Лихачев В. Тягныбок и все-все-все: «Свобода» в общеевропейском контексте / В. Лихачев // Евразийский еврейский конгресс: аналитика. 10 февраля 2013. – Режим доступу: <http://eajc.org/page18/news36306.html>.
222. Лихачев В. «Правый сектор» и другие: национал-радикалы и украинский политический кризис конца 2013 г. – начала 2014 г. / В. Лихачев // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2014. – №2. – С. 75–116.

223. Лихачев В. Правый экстремизм в Украине на подъеме, ч. 1 [Електронний ресурс] / В. Лихачев // Євроазіатський єврейський конгрес : аналітика. 29 октября 2012. – Режим доступу: <http://eajc.org/page18/news34105.htm>
224. Лихачев В. Правый экстремизм в Украине на подъеме, ч. 2 [Електронний ресурс] / В. Лихачев // Євроазіатський єврейський конгрес : аналітика . 29 октября 2012. – Режим доступу: <http://eajc.org/page18/news34106.htm>
225. Маслак О. Націоналізм 90-х. Post scriptum / О. Маслак // Смолоскип України. – 2002. – №3(30). – с.4.
226. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990–2000. Частина 1 (1990–1994 рр.) / В. Мирончук // Однострій. – 2000. – № 4. – С. 23–31.
227. Мирончук В. Українська народна самооборона. 1990–2000. Частина 2 (1995–2000 рр.). / В. Мирончук // Однострій. – 2000. – № 5. – С. 43–46.
228. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження / В. Кулік [та ін]. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 457 с.
229. Мороко В.В. Партійне будівництво в сучасній Україні (1996 – 2010 рр.) : монографія / В. В. Мороко; Запоріз. нац. ун-т. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 207 с.
230. Панченко В.Г. Ідеологія сучасного українського націоналізму : економічний аспект / Г. В. Панченко; Ін-т суспіл. дослідж. – Дніпропетровськ : Акцент, 2012. – 103 с.
231. Панченко В.Г. Легалізація та діяльність ОУН в Україні протягом 1990-х рр. / В. Г. Панченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 38–42.
232. Плотников Д.С. Националистические партии и движения как акторы политического процесса России и Украины: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Д. С. Плотников, Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2010. – 38 с.
233. Політичні партії України / О. П. Голобуцький [та ін.] ; ред. В. М. Якушик; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Центр суспільно-політичних досліджень. – К. : Кобза, 1996. – 144 с.

234. Рябчук М. (Де)міфологізація націоналізму / М. Рябчук // Критика. – 1998. – Ч. 5. – С. 10–16.
235. Сисин Ф. Переважна меншість / Ф. Сисин // Критика. – 1998. – Ч. 5. – С. 6–9.
236. Труш В. Націоналістичні організації України періоду незалежності: здобутки, втрати, перспективи / В. Труш // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2006 р. / Наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2006. – С. 239–247.
237. Умланд А. Исследования современных украинских ультранационалистических партий – с чистого листа: четыре причины недостаточного изучения постсоветских правоэкстремистских движений в Украине / А. Умланд // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. – 2013. – №1. – С. 7–21.
238. Умланд А. Упадок украинской демократии, восход Всеукраинского объединения «Свобода» и подрыв международного имиджа Киева [Електронний ресурс] / А. Умланд // Geopolitika. – 2010. – 30 октября. – Режим доступа: <http://www.geopolitika.lt/?artc=4304>
239. Шеховцов А. Всеукраинское объединение «Свобода»: проблема легитимности борьбы за власть / А. Шеховцов // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2013. – № 1. – С. 22–63.
240. Dymerskaya-Tsigelman L., Finberg L. Antisemitism of the Ukrainian Radical Nationalists: Ideology and Policy / L. Dymerskaya-Tsigelman, L. Finberg // Analysis of Current Trends in Antisemitism. 1999. – Режим доступа: <http://sicsa.huji.ac.il/14liud.html>
241. Kubicek P. What Happened to the Nationalists in Ukraine? / P. Kubicek // Nationalism and Ethnic Politics. – 1999. – Vol. 5, №1. – P. 29–45.
242. Kuzio T. Populist-Nationalists in Ukraine / T. Kuzio // Ukraine Analyst. – 2009. – Vol. 1., №16. – P.1–4.

243. Kuzio T. Radical nationalist parties and movements in contemporary Ukraine before and after independence: the right and its politics, 1989–1994. / T. Kuzio // Nationalities Papers. – 1997. – Vol. 25, № 2. – P. 211–242.
244. Likhachev V. Right-Wing Extremism in Ukraine: The Phenomenon of Svoboda / V. Likhachev. – Kyiv, 2013. – 26 p.
245. McGregor A. Radical Ukrainian Nationalism and the War in Chechnya [Електронний ресурс] / A. McGregor // North Caucasus Analysis. – 1999, Vol. 7, No. 13. – Режим доступу: [http://jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=3198](http://jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=3198).
246. Nahaylo B. Ukraine. / B. Nahaylo // The Politics of Intolerance. Special Issue: RFE/RL Research Report. – 1994. – Vol. 3, №16. – P. 42–49.
247. Shekhovtsov A. The Ukrainian Far-Right before and since the Revolution / A. Shekhovtsov // Religion & Society in East and West. – 2014. – Vol. 42, No. 5–6. – P. 17–19.
248. Solchanyk R. The Radical Right in Ukraine / R. Solchanyk // The Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989 / Ed. S. P. Ramet. – University Park, 1999. – P. 279–296.
249. Umland A., Shekhovtsov A. Ukraine's Radical Right / A. Umland, A. Shekhovtsov // Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25, No. 3. – P. 58–63.
250. Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: a minority faith / A. Wilson. – Cambridge: University press, 1997. – 300 p.

2. Довідкові видання

251. Слюсаренко А.Г. Нові політичні партії України: довідник / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. – 48 с.
252. Україна: хроніка ХХ ст.: довідкове видання. Роки 1991 – 1995 / О. В. Андросчук [та ін.]; Інститут історії України. – К., 2005. – 451 с.

253. Україна: Хроніка XX ст.: Роки 1991 – 1995: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.
254. Україна: Хроніка XX ст.: Роки 1996 – 2000: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: Л. В. Ковпак, Н. П. Барановська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.
255. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, У 41 лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.
256. Яблонський В. Сучасні політичні партії України: Довідник. – К.: Лексикон, 1996. – 151 с.